

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

Η Πεντηκονταετία στο Θουκυδίδη (479-431)

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Του

Χρήστου Ν. Χριστοφιλιά

Διπλωματούχου Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας και Διατήρησης Πολιτισμικών
Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

2012

Επιβλέπων Καθηγητής: Βασίλειος Κωνσταντινόπουλος, Αναπλ. Καθηγητής,
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες: Βολονάκη Ελένη, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο
Πελοποννήσου.

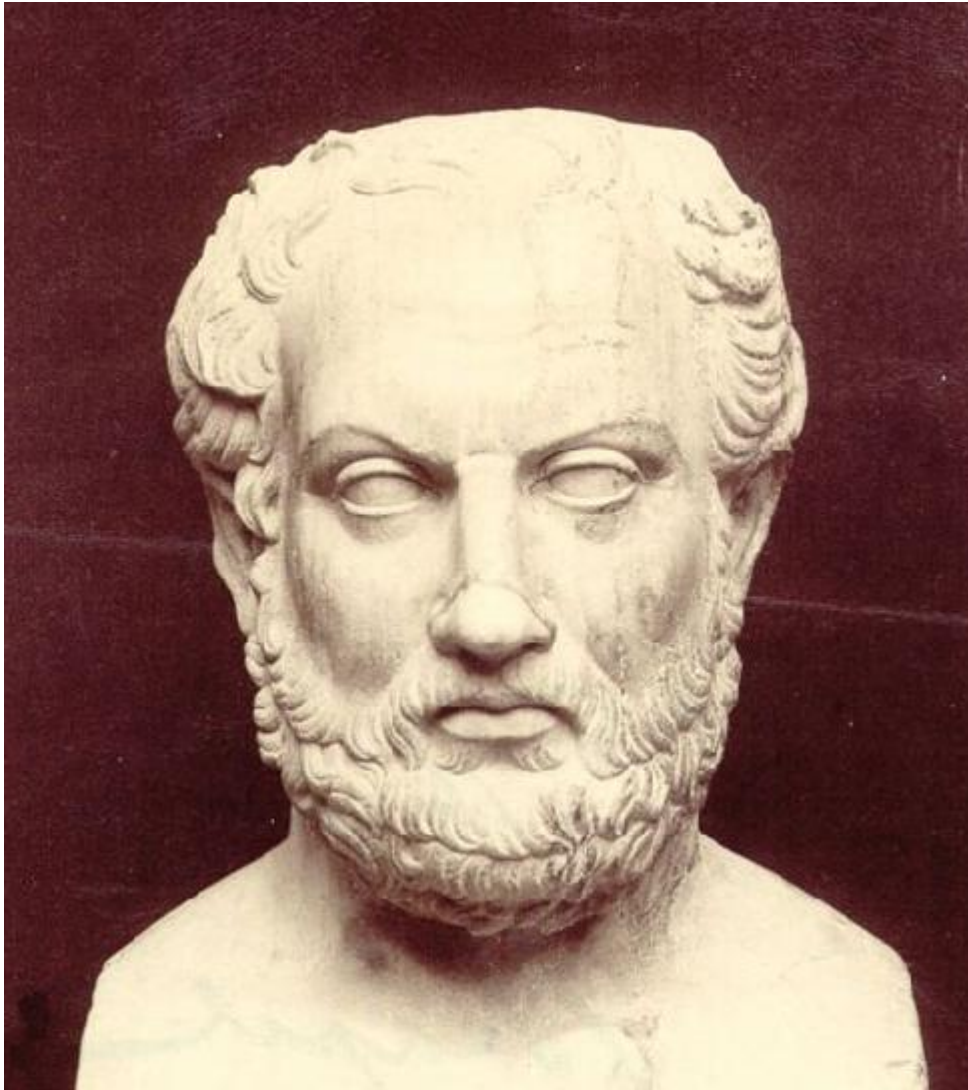
Ευσταθίου Αθανάσιος, Αναπλ. Καθηγητής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

Καλαμάτα, Οκτώβριος 2015

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	5
Η αθηναϊκή εξωτερική πολιτική κατά την Πεντηκονταετία.....	10
Οι παρεκβάσεις στο έργο του Θουκυδίδη.....	14
Υπόμνημα: 89-117. Η Πεντηκονταετία.....	32
Η πολιορκία της Σηστού 479 π. Χ. (89.1-3).....	34
Η ανοικοδόμηση των τειχών της Αθήνας (89.3-93.2).....	37
Τα Τείχη του Πειραιά 93. 3-8.	56
Οι Έλληνες καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο τμήμα της Κύπρου και το Βυζάντιο (478)	64
95. Η Αλαζονεία του Πausανία και οι συνέπειές της.....	68
96. Η ίδρυση της Δηλιακής Συμμαχίας.....	72
97. Η αθηναϊκή πολιτική κατά την Πεντηκονταετία: Οι λόγοι για τους οποίους ο Θουκυδίδης περιγράφει την περίοδο αυτή.....	77
98-117. Αφήγηση των γεγονότων μέχρι το τέλος της αποστασίας της Σάμου.....	80
98.1. Κατάκτηση της Ηιόνας στον Στρυμόνα και άλλων περιοχών.....	81
99. Πώς επιδεινώθηκαν οι σχέσεις της Αθήνας με τις συμμαχικές πόλεις.....	86
100.1. Η μάχη του Ευρυμέδοντα.....	90
100.2- 101. Η αποστασία της Θάσου καταστέλλεται από τους Αθηναίους. Ήττα των Αθηναίων στη Δραβησκό. Οι Σπαρτιάτες Είλωτες καταλαμβάνουν την Ιθώμη.	93
102. Οι Αθηναίοι καλούνται στην Ιθώμη, έπειτα αποπέμπονται: οι συνέπειες.....	100
103.1-2. Τέλος της εξέγερσης των Ειλώτων. Οι Μεσσήνιοι εγκαθίστανται στη Ναύπακτο	105
103.4. Τα Μέγαρα συμμαχούν με την Αθήνα. Απαρχές του Πρώτου Πελοποννησιακού Πολέμου.....	107
104. Οι Αθηναίοι εκστρατεύουν στην Αίγυπτο.....	110
105-6 Επιχειρήσεις του Πρώτου Πελοποννησιακού Πολέμου (460-459).....	114
107.1. Αρχίζει η οικοδόμηση των Μακρών Τειχών (περ. 458).....	118
107.2-108.4. Η εκστρατεία της Τανάγρας και η μάχη στα Οινόφυτα (458/7).....	120
109-110. Τέλος της Αιγυπτιακής εκστρατείας (454).....	129
111.1 Οι Αθηναίοι εκστρατεύουν στη Θεσσαλία (454/3;).....	133
112.1. Πενταετής Ειρήνη (451).....	135
112.2-4. Ο Κίμων εκστρατεύει στην Κύπρο. Ο θάνατός του.....	136

112.5. Ο Δεύτερος Ιερός Πόλεμος (449)	139
113. Μάχη της Κορώνειας: οι Αθηναίοι χάνουν τη Βοιωτία (446)	142
114. Αποστασίες της Εύβοιας και των Μεγάρων (446)	143
115.1. Η Τριακονταετής Ειρήνη (446)	145
115.2-117. Η αποστασία της Σάμου και η καταστολή της.....	147
118. Ανακεφαλαίωση. Η Αθήνα εδραιώνει τη δύναμή της- Οι Σπαρτιάτες συμβουλεύονται το μαντείο των Δελφών.....	155
Επίμετρο	158
Η Ειρήνη του Καλλία (449 π. Χ.)	158
Παράρτημα Φωτογραφιών	164
Βιβλιογραφία	171
Ξενόγλωσση	171
Ελληνόγλωσση	194
Πρωτογενείς Πηγές	196

Θουκυδίδης Ὀλόρον Ἀλιμούσιος (460-400 π.Χ.)

(Ρωμαϊκό αντίγραφο προτομής του 4ου π.Χ. αιώνα)

Εισαγωγή

Το ιδεώδες της ενότητας, πραγματοποιημένο, ως ένα βαθμό με τις αμφικτιονίες¹, τους Ολυμπιακούς Αγώνες² και τα κοινά ιερά βρήκε την υπέρτατη έκφρασή του στην τεράστια προσπάθεια που ανέλαβαν οι Έλληνες εναντίον των Περσών, για την υπεράσπιση της πατρίδας αλλά βέβαια και των ιερών τους. Για πρώτη φορά πραγμάτωσαν οι ελληνικές πόλεις έναν κοινό αγώνα που τον κέρδισαν πανηγυρικά εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο την υψηλότερη από τις αξίες που δημιούργησαν οι Έλληνες: την ελευθερία και την δυνατότητα να ορίζουν οι ίδιοι τη μοίρα τους.

Μπροστά στην περσική απειλή και στα δεινά που υπήρχε μεγάλος κίνδυνος να πλήξουν όλους τους Έλληνες, οι πόλεις παραμέρισαν τις διαφορές τους, οι οποίες δεν ήταν αποκλειστικά πολιτικές, και ίδρυσαν την ελληνική συμμαχία για την απόκρουση του κινδύνου. Όταν όμως οι Πέρσες αφού ηττήθηκαν εγκατέλειψαν την ηπειρωτική Ελλάδα, οι αντιπαραθέσεις επανήλθαν στο προσκήνιο και όπως χαρακτηριστικά δηλώνει ο Θουκυδίδης ότι δηλαδή κράτησε για μικρό χρονικό διάστημα η ομόνοια μεταξύ των Ελλήνων.

Η απροθυμία της Σπάρτης, ως αποτέλεσμα της ναυτικής της αδυναμίας, να συνεχίσει τον εθνικό αγώνα κατά των Περσών και η τελική της αποχώρηση άφησε ελεύθερο το πεδίο στην Αθήνα να αναλάβει την ηγεσία και να συνεχίσει τον πόλεμο δημιουργώντας την Συμμαχία της Δήλου³, έναν πρωτοφανή σε έκταση και συγχρόνως πανίσχυρο συμμαχικό οργανισμό, τον σπουδαιότερο που σχηματίστηκε στην ελληνική αρχαιότητα, υπό την ηγεσία μιας πόλης. Αποφασισμένη να αφιερωθεί στην αντιμετώπιση των εσωτερικών της προβλημάτων και στην στέρηση της ηγετικής θέσεώς της στην κυρίως Ελλάδα, η Σπάρτη δεν αντέδρασε στη νέα εξέλιξη των πραγμάτων και έτσι η Αθήνα εξακολούθησε ανενόχλητη με εξαιρετική επιτυχία, τον αγώνα εναντίον των Περσών για την κατοχύρωση της ελευθερίας των ελληνικών πόλεων της Ιωνίας, του Ελλησπόντου και των νησιών του Αιγαίου, ενώ παράλληλα ανέβαινε στη συνείδηση των άλλων Ελλήνων ως ηγέτιδα δύναμη.

¹ Βλ. The Cambridge Ancient History, book V The Fifth Century B. C. , Cambridge, 2006, σελ. 16.

² *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Α Κλασσικός Ελληνισμός*, Εκδοτική Αθηνών Αθήνα, 2000, σελ. 10.

³ Thomas.Martin, «*Ancient Greece: From Prehistoric to Hellenistic Times*». Yale University Press, 2001.

Η συντριπτική ήττα των Περσών στους Μηδικούς πολέμους, με τις τεράστιες απώλειες που είχαν σε πολεμικό και φυσικά σε ανθρώπινο υλικό, δημιούργησε όπως ήταν λογικό τόσο σοβαρά εσωτερικά προβλήματα στην αχανή τους αυτοκρατορία, ώστε ως το 468 π. Χ. δεν αποφάσισαν οι βασιλείς τους να κινηθούν κατά της Ελλάδας. Η απραξία αυτή των βαρβάρων έδωσε την ευκαιρία στους Έλληνες να μείνουν απερίσπαστοι και να δημιουργηθεί μια ισορροπία μεταξύ Ανατολής και Δύσης πράγμα που ευνόησε ιδιαίτερα την οργάνωση και τη σύσταση της αθηναϊκής συμμαχίας⁴.

Το χρονικό διάστημα μεταξύ του 479 π. Χ., έτους νίκης στις Πλαταιές⁵ και στη Μυκάλη, και του 431 π. Χ., έτους που ξέσπασε ο Πελοποννησιακός πόλεμος, έχει καθιερωθεί να ονομάζεται ως η *Πεντηκονταετία*⁶.

Σε αυτή την περίοδο ενώ η συντηρητική Σπάρτη δεν πραγματοποίησε έργα ανάλογα με το υψηλό φρόνημα που γέννησαν στις καρδιές των Ελλήνων οι εκπληκτικές νίκες τους, η Αθήνα, μεταβάλλοντας σταδιακά την αθηναϊκή συμμαχία σε ηγεμονία των Αθηνών κατόρθωσε να γίνει η πρώτη πόλη σε ολόκληρη την Ελλάδα.

Εξαιρετικά σπουδαίο γεγονός ήταν η ολοκλήρωση της αθηναϊκής δημοκρατίας με τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη και του Περικλή⁷ που είχε τεράστιες επιπτώσεις όχι μόνο στη θαυμαστή εξέλιξη της ιστορίας της πόλης αλλά και της υπόλοιπης Ελλάδας. Η Αθήνα εξελίχθηκε σε μια ριζοσπαστική⁸ ή κλασική δημοκρατία δηλαδή σε ένα δημοκρατικό κράτος του οποίου η διακυβέρνηση ήταν άμεσα εξαρτημένη από την Εκκλησία του Δήμου, κυρίως στις δεκαετίες της ραγδαίας ανάπτυξης μετά τη συντριβή του Ξέρξη.

Μετά την Ειρήνη του Καλλία⁹ απερίσπαστη πια η Αθήνα από τους Πέρσες, και χάρη στο δημοκρατικό της πολίτευμα που προσέφερε στους πολίτες της ισονομία, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μοναδικά επιτεύγματα στα γράμματα και τις

⁴ Η επωνυμία δηλιακή συμμαχία οφείλεται στο νησί της Δήλου, το οποίο και ορίστηκε ως η έδρα του συμμαχικού ταμείου, όπου οι σύμμαχοι συνεδρίαζαν, πρβλ. *Θουκ. Α*, 96.2.

⁵ P. Siewert, *Der Eid von Plataiai*, München 1972.

⁶ Simon Hornblower, *Θουκυδίδου Ιστορίαι* τ. Α' Βιβλία 1-3 σελ. 325, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2006.

⁷ Claude Mosse Annie Schnapp- Gourbeillon, *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας* (2.000-31 π. Χ), Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2003, σελ. 255.

⁸ Heinz-Gunther Nesselarath, *Εισαγωγή στην Αρχαιολογία*, τ. Α' *Αρχαία Ελλάδα*, Εκδ. Δημ Ν. Παπαδήμα, Αθήνα, 2005, σελ. 394.

⁹ Για την Ειρήνη του Καλλία βλ. E. Badian, *The Peace of Kallias*, JHS, 1-39.

τέχνες, ώστε η ελληνική προσφορά αυτής της εποχής να αποτελεί στον πολιτιστικό αλλά και στον πολιτικό τομέα τη βάση του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Στο ίδιο χρονικό διάστημα η πολιτική εξέλιξη στις ελληνικές πόλεις, εκτός από τη Σπάρτη και την Αθήνα, γίνεται υπόθεση των δύο μεγάλων συμμαχικών οργανισμών: της Πελοποννησιακής και της Αθηναϊκής συμμαχίας, γιατί οι ηγετικές δυνάμεις και των δύο συμμαχιών ενισχύουν ή επιβάλλουν κατά κανόνα τις πολιτικές παρατάξεις που η καθεμιά ευνοεί σε κάθε συμμαχική πόλη.

Στη Σικελία και τη Μεγάλη Ελλάδα καταλύονται σταδιακά τα τυραννικά καθεστώτα, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν εσωτερικοί αγώνες στις πόλεις, ενώ παράλληλα ξεκινά η αφύπνιση του γηγενούς πληθυσμού, δυσοίωνο μήνυμα για το μέλλον του ελληνισμού της Δύσης, που κατέληξε στην εξαφάνιση των ελληνικών κρατών της Ιταλίας και της Σικελίας.

Παρά τους αγώνες εναντίον των εχθρών τεράστιας σημασίας ήταν η νίκη κατά του Ιέρωνα εναντίον των Τυρρηνών το 474 π. Χ. στην Κύμη και παρά τις σκληρές εσωτερικές αντιπαραθέσεις στις πόλεις είναι ιδιαίτερος αξιοσημείωτη η πολιτική άνθιση των Ελλήνων της Σικελίας και της Μεγάλης Ελλάδας στο διάστημα αυτό της Πεντηκονταετίας. Νέες πόλεις ιδρύονται, κυρίως όμως συγκεντρώνονται εκεί οι πιο επιφανείς ποιητές της εποχής όπως ο Πίνδαρος και ο Σιμωνίδης στην αυλή του τυράννου Ιέρωνος. Επίσης στην Ελέα ζουν και κινούνται οι σπουδαιότεροι Έλληνες φιλόσοφοι όπως ο Παρμενίδης¹⁰ και ο Ζήνων¹¹. Τέλος στη Σικελία παρουσιάζεται εκπληκτική αρχιτεκτονική δραστηριότητα: ιδρύονται μεγάλοι και επιβλητικοί ναοί στον Ακράγαντα και στις Συρακούσες αλλά και σε άλλες πόλεις. Η εκπληκτική πνευματική και καλλιτεχνική έξαρση της ελληνικής δύσης εκείνο το διάστημα, είναι τρανή απόδειξη του τι ήταν άξιοι να επιτύχουν και να δημιουργήσουν οι Έλληνες, όταν εύρισκαν το κατάλληλο έδαφος.

Η τόσο σπουδαία περίοδος της Πεντηκονταετίας, κατά έναν παράξενο τρόπο, είναι από τις λιγότερο γνωστές της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, όχι μόνο στις λεπτομέρειες, αλλά και σε πολλά βασικά της σημεία. Και αυτό γιατί κανένας από τους μεγάλους ιστορικούς της αρχαιότητας δεν ασχολήθηκε να την καταγράψει

¹⁰ VS 28, VII 1.2.4.

¹¹ Ο.π. 22, VII 1.2.4.

διεξοδικά. Οι κύριες πληροφορίες σε λίγα κεφάλαια του έργου του Θουκυδίδη¹², που χαρακτηριστικά σημειώνει πως όλοι οι υπόλοιποι πριν από τον ίδιο παρέλειψαν να αναφέρουν και να περιγράψουν το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα καθώς κατέγραψαν τα γεγονότα πριν από τους Περσικούς πολέμους ή τα μηδικά αυτά καθαυτά. Και εκείνος όμως που αυτά τα γεγονότα μόλις που τα έθιξε, ο Ελλάνικος¹³ ο Μυτιληναίος στην Αττική του συγγραφή, το έκανε εν συντομία και δεν ανέφερε χρονολογίες με ακρίβεια. Άλλη κύρια πηγή είναι το έργο του ιστορικού Διόδωρου¹⁴ του Σικελιώτη, ενός πολύ μεταγενέστερου ιστορικού, που αντλεί βασικές πληροφορίες από τον Έφορο. Ακόμα ορισμένοι από τους Βίους Παράλληλους του Πλουτάρχου από τη Χαιρώνεια και του Κορνήλιου Νέπωτος προσφέρουν αρκετές πληροφορίες για τις μεγάλες προσωπικότητες ιδιαίτερα της αθηναϊκής ιστορίας. Τα στοιχεία όμως αυτά είναι συχνά αντιφατικά και έτσι χρειάζονται πολύ προσοχή στην εξέτασή τους. Αυτό συμβαίνει γιατί το χρονικό διάστημα που χωρίζει τους συγγραφείς από την εποχή που περιγράφουν είναι μεγάλο, ιδίως όμως γιατί όπως φαίνεται οι σκληρές πολιτικές διαμάχες στην Αθήνα μεταξύ αριστοκρατικών και δημοκρατικών και στη Σπάρτη μεταξύ εφόρων και βασιλέων, με τη φυσική σε τόσο μεγάλους ανταγωνισμούς κατασυκοφάντηση των αντίπαλων παρατάξεων δημιούργησαν με το πέρασμα του χρόνου, καθώς τα γεγονότα τα κάλυπτε η λήθη, τέτοιες διαστρεβλώσεις στην ιστορική αλήθεια, ώστε πολύ συχνά ολόκληρες περίοδοι της δράσεως ενός πολιτικού ή κάποιας άλλης μεγάλης προσωπικότητας να έχουν μείνει εν μέρει ή ακόμα και απολύτως άγνωστες. Το έργο άλλων ιστορικών έχει διατηρηθεί εντελώς αποσπασματικά, το κείμενο ειδικά του Στησίμβροτου¹⁵ του Θάσιου είναι συζητήσιμο αν είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί ως πηγή, αφού στην ουσία πρόκειται πιο πολύ για ένα λιβελλογράφημα. Εκφράζει πάντως αντιπροσωπευτικά το βαθύ μίσος, που με το πέρασμα του χρόνου και τη μεταβολή της αθηναϊκής συμμαχίας σε ηγεμονία, αισθάνθηκαν οι καταπιεσμένοι σύμμαχοι για τους Αθηναίους.

¹² Thukydidis Historiae Vol. II, Lipsiae: In Aedibus B.G. Teubneri MCMXXV, Carolus Hude.

¹³ Felix Jacoby, Die Fragmente der Griechischen Historiker, 4,5⁹⁵ ai., (FGrHist) Weidmann, Berlin, 1923.

¹⁴ E. Schwartz, RE 5, 1, 1905, 663-704, K.S. Sacks, Diodorus Siculus and the First Century (Princeton 1990).

¹⁵ Εκτός από μια πραγματεία *Περί μυστηρίων και αλληγορικές ερμηνείες του Ομήρου* βλ. 1.6.2, ο Στησίμβροτος ο Θάσιος (FGrHist 107) έγραψε το 430/29 έναν λίβελο κατά της αθηναϊκής ηγεμονικής πολιτικής (*Περί Θεμιστοκλέους και Θουκυδίδου* [γιού του Μελησία] και *Περικλέους*).

Πολύτιμο στοιχείο για την ιστορική έρευνα στάθηκε η ανεύρεση αρκετών επιγραφών, που αναφέρονται σε γεγονότα της Πεντηκονταετία. Η μελέτη τους έδωσε θετική μαρτυρία και σοβαρή βοήθεια στη διαφώτιση ορισμένων γεγονότων της εποχής.

Η αθηναϊκή εξωτερική πολιτική κατά την Πεντηκονταετία

Έχει παρατηρηθεί σε πολλές περιπτώσεις πως από τα επιμέρους μπορεί κάποιος να αντιληφθεί μία κατάσταση στο σύνολό της και στη συγκεκριμένη περίπτωση να χρησιμοποιηθεί εδώ ως αφετηρία η ακόλουθη λεπτομέρεια: Όταν η πόλη των Αθηνών κατά την περίοδο της Πεντηκονταετίας έγινε το κέντρο ολόκληρης της Ελλάδας, το αξίωμα της στρατηγίας εξελίχθηκε ομαλά σε ένα αξίωμα με μεγάλη βαρύτητα¹⁶. Σύμφωνα με την ορθή εκτίμηση του Fornara, ο δήμος των Αθηναίων πήρε ένα μεγάλο μάθημα από τη μάχη του Μαραθώνα: την νίκη ουσιαστικά την χρωστάει στον Μιλτιάδη και όχι στον πολέμαρχο Καλλιμάχο. Μετά την καθιέρωση της ηγεμονίας της πόλεως των Αθηνών οι στρατηγοί μετατράπηκαν σταδιακά, εκτός από στρατιωτικούς και σε πολιτικούς ηγέτες¹⁷ : *‘και μίαν οὔσαν ἐν ταῖς ἐνιαυσίοις στρατηγίαις ἀρχὴν καὶ δυναστείαν κτησάμενος’*¹⁸. Αυτή η λεπτομέρεια συμβολίζει το πνεύμα της ανανέωσης ή ακόμα και της επανάστασης και δίνει το στίγμα της αττικής πολιτικής που θα εφαρμοσθεί από το σημείο αυτό και ύστερα. Ο 5^{ος} αιώνας δεν είναι ο αιώνας της ονειροπόλησης σε αντίθεση με τον 4^ο αλλά ο αιώνας της δράσης και της κατάκτησης¹⁹. Η εξουσία περνά κυριολεκτικά στα χέρια των ανθρώπων της δράσης και δεν είναι τυχαίο ότι μετά τον Περικλή πολύ ελάχιστοι πολιτικοί άνδρες προέρχονταν από παλιές, εύπορες και αριστοκρατικές οικογένειες. Αυτό εναρμονίζεται με την αληθινή αιτία του Πελοποννησιακού Πολέμου, η οποία είναι η προκλητικά αυξανόμενη δύναμη της δημοκρατικής πόλεως των Αθηνών και η δυσaréσκεια της ολιγαρχικής Σπάρτης.

Άλλο ένα στοιχείο εσωτερικής πολιτικής των Αθηνών που για κάποιους άσκησε επίδραση και στην εξωτερική πολιτική είναι η μεταρρύθμιση του Αρείου Πάγου από τον Εφιάλτη με πιθανή ανάμειξη του Θεμιστοκλή ή του Περικλή²⁰. Η αφαίρεση

¹⁶ Fornara Charles W., *The Athenian Board of Generals from 501 to 404*, *Historia Einzelschriften* 16, Wiesbaden, 1971, σελ.19.

¹⁷ Fornara Charles W., ο.π. σελ. 27. Βλ. και Loraux Nicole, *L'invention d'Athènes. Histoire de l'oraison funèbre dans la "cite classique"*, Paris, 1981, σελ. 103, η οποία και επισημαίνει τον ρόλο του πολεμάρχου Καλλιμάχου απέναντι στην απόφαση μπροστά στον θάνατο.

¹⁸ Βλ. Πλούταρχος Περικλής 16.3: *μετὰ δὲ τὴν Θουκυδίδου κατάλυσιν καὶ τὸν ὄστρακισμὸν οὐκ ἐλάττω τῶν πεντεκαίδεκα ἐτῶν διηγεῖται καὶ μίαν οὔσαν ἐν ταῖς ἐνιαυσίοις στρατηγίαις ἀρχὴν καὶ δυναστείαν κτησάμενος, ἐφύλαξεν ἑαυτὸν ἀνάλωτον ὑπὸ χρημάτων, καίπερ οὐ παντάπασιν ἀργῶς ἔχων πρὸς χρηματισμὸν, ἀλλὰ τὸν πατρῶον καὶ δίκαιον πλοῦτον, ὡς μήτ' ἀμελούμενος ἐκφύγοι μήτε πολλὰ πράγματα καὶ διατριβὰς ἀσχολουμένῳ παρέχοι, συντάξεν εἰς οἰκονομίαν ἣν ᾤετο ῥάστην καὶ ἀκριβεστάτην εἶναι.*

¹⁹ Low Polly, *Looking for the language in Athenian Imperialism*, *JHS*, 2005, σελ. 98.

²⁰ Πόθου Β., *Θουκυδίδου Αρχαιολογία και Πεντηκονταετία*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2012, σελ.102.

αρμοδιοτήτων από τον ολιγαρχικό Άρειο Πάγο, που στη συνέχεια περιορίστηκε μόνο στη δικαστική εξουσία, ενίσχυσε τη δημοκρατία των Αθηνών και την εξουσία του λαού στον έλεγχο του κράτους, έδωσε ένα τέλος στην τριακονταετή ειρήνη με την Σπάρτη και άνοιξε τις πόρτες για την επέκταση της αθηναϊκής ηγεμονίας σε ολόκληρη την Ελλάδα²¹. Εφόσον κάτι τέτοιο ισχύει, τότε η εξωτερική πολιτική άσκησε την επιρροή της και διαμόρφωσε ένα στοιχείο εσωτερικής πολιτικής. Ο ορθολογισμός όμως του Θουκυδίδη δεν φαίνεται να συμερίζεται την άποψη αυτή: η μεταρρύθμιση του Αρείου Πάγου σηματοδοτούσε το τέλος μιας εποχής, είχε περισσότερο χαρακτήρα συμβολικό και δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως ένα εσκεμμένο στρατήγημα εξωτερικής πολιτικής. Αν και αυτή είναι η εντύπωση που αφήνει εκ των υστέρων το ιστορικό γίγνεσθαι, δεν πρόκειται για έναν εκ των προτέρων σχεδιασμένο πολιτικό ελιγμό²².

Το βαθύτερο νόημα του κειμένου του Θουκυδίδη λειτουργεί σαν καταπέλτης: η Αθήνα ο σωτήρας της Ελλάδας²³ χρησιμοποίησε ως πρόσχημα τον περσικό κίνδυνο για την συστηματική ανέλιξη της δύναμής της και ανέλαβε προκλητικά τον ρόλο της σεβαστής και προστάτιδας δύναμης, ισοδύναμης αρχικά με αυτήν των Λακεδαιμονίων: *ἄμα δὲ καὶ προσφιλεῖς ὄντες ἐν τῷ τότε διὰ τὴν ἐς τὸν Μῆδον προθυμίαν τὰ μάλιστ' αὐτοῖς ἐτύγχανον*²⁴.

Όταν η επικίνδυνη διεκυστίνδα από την επιφανειακή ισοδυναμία και την ειρηνική συνύπαρξη των δύο δυνάμεων στην υπερίσχυση της μίας από τις δύο άρχισε να κλίνει προς την πλευρά των Αθηνών, οι Λακεδαιμόνιοι *τότε δὲ οὐκέτι ἀνασχετὸν ἐποιοῦντο, ἀλλ' ἐπιχειρητέα ἐδόκει εἶναι πάση προθυμίᾳ καὶ καθαιρετέα ἢ ἰσχύς*²⁵. Ο κόσμος της *Πεντηκονταετίας* είναι ένας κόσμος κλονισμένης ισοδυναμίας όπου κυριαρχεί ο αγώνας για την ηγεμονία²⁶. Ήταν άραγε συμβολικός ο μεγάλος σεισμός του 464 π. Χ. ο οποίος σήμανε την έναρξη της περιόδου της πολιτικής αστάθειας²⁷. Ο ιστορικός ξετυλίγει το κουβάρι της αφήγησης των γεγονότων της *Πεντηκονταετίας* γύρω από το

²¹ Αντίθετα ο Rhodes P.J., *The Delian League to 449 B.C.*, CAH,V,1992, σελ.73.

²² Πόθου Β., ο.π. σελ.102.

²³ Πρβλ. Schulz Raimund, *Die Antike und das Meer*, Darmstadt,2005,σελ.112-113.

²⁴ Βλ. I.92: *οἱ δὲ Λακεδαιμόνιοι ἀκούσαντες ὄργην μὲν φανεράν οὐκ ἐποιοῦντο τοῖς Ἀθηναίοις (οὐδὲ γὰρ ἐπὶ κωλύμῃ, ἀλλὰ γνώμῃς παραινέσει δῆθεν τῷ κοινῷ ἐπρεσβεύσαντο, ἄμα δὲ καὶ προσφιλεῖς ὄντες ἐν τῷ τότε διὰ τὴν ἐς τὸν Μῆδον προθυμίαν τὰ μάλιστ' αὐτοῖς ἐτύγχανον), τῆς μέντοι βουλήσεως ἁμαρτάνοντες ἀδήλως ἤχθηον. οἱ τε πρέσβεις ἐκατέρων ἀπῆλθον ἐπ' οἴκου ἀνεπικλήτως.*

²⁵ Βλ.Ι.118.3.

²⁶ Loraux Nicole,ο.π.σελ.75.

²⁷ Rhodes P.J. ο.π. σελ. 49.

κεντρικό θέμα, που είναι ο τρόπος εγκαθίδρυσης της αθηναϊκής ηγεμονίας²⁸: *ἐν οἷῳ τρόπῳ κατέστη*²⁹. Έτσι η εκτίμηση ότι το περιεχόμενο της παρέκβασης αποτελεί μια απαρίθμηση γεγονότων, που αφορούν την εξωτερική πολιτική των Αθηνών έως τις τριακονταετείς σπονδές του 446/5 π. Χ. είναι πολύ απλουστευτική³⁰. Και αυτό αποδεικνύει το τέλος του κεφαλαίου 99 όπου ο ορθολογισμός του Θουκυδίδη δίνει ασφαλώς την καλύτερη ερμηνεία στον τρόπο και στα αίτια σχηματισμού της αθηναϊκής ηγεμονίας, απομυθοποιώντας την κατά κάποιον τρόπο: *ὧν αὐτοὶ αἴτιοι ἐγένοντο οἱ ζύμμαχοι· διὰ γὰρ τὴν ἀπόκνησιν ταύτην τῶν στρατειῶν οἱ πλείους αὐτῶν, ἵνα μὴ ἀπ' οἴκου ὦσι, χρήματα ἐτάζαντο ἀντὶ τῶν νεῶν τὸ ἰκνούμενον ἀνάλωμα φέρειν, καὶ τοῖς μὲν Ἀθηναίοις ἠϋζέτο τὸ ναυτικὸν ἀπὸ τῆς δαπάνης ἣν ἐκεῖνοι ζυμφέροισιν*³¹. Το πολιτικό κλίμα που επικρατεῖ είναι ένα κλίμα έντασης, ανταγωνισμού και, από ηθική άποψη, η διπλωματική προσποίηση και υποκρισία κυριαρχούν: *οἱ δὲ Λακεδαιμόνιοι ἀκούσαντες ὄργην μὲν φανεράν οὐκ ἐποίησαν τοῖς Ἀθηναίοις (οὐδὲ γὰρ ἐπὶ κωλύμῃ, ἀλλὰ γνώμης παραινέσει δῆθεν τῷ κοινῷ ἐπρεσβεύσαντο, ἅμα δὲ καὶ προσφιλεῖς ὄντες ἐν τῷ τότε διὰ τὴν ἐς τὸν Μῆδον προθυμίαν τὰ μάλιστ' αὐτοῖς ἐτύγχανον), τῆς μέντοι βουλήσεως ἀμαρτάνοντες ἀδήλως ἤχθοντο. οἱ τε πρέσβεις ἐκατέρων ἀπῆλθον ἐπ' οἴκου ἀνεπικλήτως*³². Αντιθέτως από την πλευρά των Αθηνών επικρατεῖ η αμεσότητα, η ταχύτητα και μια ξεκάθαρη δήλωση σκοπών και επιθυμιών χωρίς καμία προσποίηση. Οι Αθηναίοι δεν έχουν αναστολές σχετικά με τις επεκτατικές τους βλέψεις και οτιδήποτε θέλουν το δηλώνουν χωρίς ενδοιασμούς³³. Στην πραγματικότητα διαγράφεται μια συστηματική αντιπαράθεση μεταξύ της λακεδαιμόνιας προσποίησης και της αθηναϊκής υπεροψίας και πανουργίας. Είναι λοιπόν σωστή η παρατήρηση του Crane³⁴ ότι η Κόρινθος και η Βοιωτία προτιμούσαν την ηγεμονία της Σπάρτης καθώς είχαν εμπιστοσύνη ότι δεν θα εκμεταλλευόταν την κατάσταση προς όφελός της. Η πόλη των Αθηνών είχε πλέον προχωρήσει πάρα πολύ ύστερα από τον Μαραθώνα και την Σαλαμίνα για να επιστρέψει στην ουδετερότητα και στην ανυπαρξία της ομάδας των συμμάχων. Η υπεροπτική αυτή νοοτροπία θα εκδηλωθεί κυρίως τομέα της εξωτερικής πολιτικής με ταχύτητα βέλους. Η

²⁸ C.W.Fornara-L.J. Samons II, Athens from Cleisthenes to Pericles, California, 1991, σελ.104.

²⁹ Βλ. I 97.2.

³⁰ Αντιθέτως ο Rhodes(1992,40,41,47): "catalogue of events".

³¹ Βλ. I 99.3.

³² Βλ. I 92.

³³ Βλ. Low Polly ο.π. σελ.104.

³⁴ Crane Gregory, Thuidides and the Ancient Simplicity: The Limits of Political Realism, Berkeley, 1998, σελ.121.

Πεντηκονταετία απηχεί το κλίμα της νίκης των Ελλήνων, δηλαδή των Αθηναίων, στους Περσικούς πολέμους. Τελικά τα γεγονότα δείχνουν ότι ο θρίαμβος των Αθηνών στους Περσικούς πολέμους ουσιαστικά προεξόφλησε την καταστροφή της στον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Ακολούθησε νομοτελειακά την φυσική πορεία κάθε μεγάλης δύναμης. Για να εκτιμήσει όμως κάποιος το μέγεθος της νίκης των Ελλήνων, πρέπει πρώτα να μελετήσει τη δύναμη των Περσών³⁵ που γύρευαν να αλυσοδέσουν τον Ελλήσποντο³⁶. Η περσική εξουσία επιβεβαιώθηκε με σκληρότητα απέναντι στους υπόδουλους Έλληνες το 493-492 π. Χ. Μετά την κατάπνιξη της εξέγερσης των Ιώνων, ο ελληνικός κόσμος έχασε οριστικά περιοχές με σημαντικότερο ελληνικό πληθυσμό, πολιτισμό και ανθηρή οικονομία. Η αντιπερσική δράση είναι ο καμβάς πάνω στον οποίο ο ιστορικός θα σχηματίσει τη δομή της παρέκβασης. Η αθηναϊκή πολιτική υποστήριξε τους Ίωνες επαναστάτες μόνο κατά την έναρξη της εξέγερσης το 498 π. Χ. Οι σχέσεις Αθηναίων και Ιώνων πριν και μετά τους περσικούς πολέμους είναι πολύπλοκες και γενικότερα φαίνονται να είναι και αντιφατικές³⁷. Ύστερα από τη μάχη της Μυκάλης, οι Αθηναίοι απέρριψαν την πρόταση των Πελοποννησίων να εγκαταλείψουν οι Έλληνες την Ιωνία και να αποκτήσουν νέες πατρίδες στην Ελλάδα. Η τραγωδία του Φρόνιχου για την άλωση της Μιλήτου συντάραξε τόσο πολύ το αθηναϊκό κοινό, ώστε ο ίδιος ο Φρόνιχος τιμωρήθηκε με πρόστιμο 1.000 δραχμών και κάθε επανάληψη της τραγωδίας απαγορεύθηκε³⁸. Ο Δαρείος το αργότερο το 491 π. Χ. είχε καταστήσει σαφές στους Έλληνες των νησιών και της ηπειρωτικής Ελλάδας ότι, αν δεν έδιναν σημεία υποταγής, θα ήταν υποχρεωμένοι να υποστούν την επίθεσή του το 490 π. Χ. Η περσική απειλή ήταν διαρκής και στην πραγματικότητα ακόμη και μετά το 479 π. Χ. ο πόλεμος κατά των Περσών δεν σταμάτησε ποτέ, αλλά συνεχίσθηκε με κάποιες διαβαθμίσεις στην ένταση.

³⁵ Βλ σχετικά και το άρθρο του Rhodes P.J. 1992.

³⁶ Γ. Σεφέρη, *Σαλαμίνα της Κύπρος, Σαλαμίνα, Κύπρος*, Νοέμβρης 1953, στ. 57.

³⁷ Βλ. Low Polly, ο.π. σελ. 107.

³⁸ Το 477/6 όμως ο Φρόνιχος ανέβασε την τραγωδία *Φοίνισσαι* με τον ίδιο τον Θεμιστοκλή χορηγό: *Αισχύλου Πέρσαι*, Υπόθεσις 1-2 και Πλουτάρχου *Θεμιστοκλής* V 4.

Οι παρεκβάσεις στο έργο του Θουκυδίδη

Το έργο του Θουκυδίδη περιέχει παρεκβάσεις σημαντικές ως προς το περιεχόμενό τους και η παρουσία τους είναι πολύ συχνά συνδεδεμένη με το σύνολο του έργου. Περιέχει ακόμα παρεκβάσεις σημαντικές και σε ποσότητα, όπως το αποδεικνύουν τα σχεδιαγράμματα της κύριας αφήγησης ενός εκάστου βιβλίου. Εξ άλλου οι περισσότερες από αυτές τις παρεκβάσεις εξαρτώνται από την κυρίως αφήγηση άλλοτε νοηματικά και άλλοτε γλωσσικά, καθώς στο μεγαλύτερο μέρος τους ενσωματώνονται μέσα στο γενικό σύνολο. Έτσι μπορεί να εκτιμηθεί πόσο συνειδητά και πιστά ακολουθεί ο ιστορικός τον κεντρικό άξονα της αφήγησής του και με τη σειρά του αυτό υποδεικνύει τον βαθμό της ολικής ενότητας του έργου³⁹. Οι παρεκβάσεις του Θουκυδίδη παρουσιάζουν ορισμένες ιδιομορφίες που τις διαφοροποιούν από τις αντίστοιχες του Ηροδότου (νουβέλες). Δεν θα ήταν υπερβολικό να πούμε ότι ο Θουκυδίδης θεσπίζει μια νέα περίοδο στην χρησιμοποίηση μιας παρέκβασης μέσα στην ιστοριογραφική επιστήμη.

Προτού εξετασθεί ο ρόλος των παρεκβάσεων μέσα στην αφηγηματική τεχνική του Θουκυδίδη, η προσοχή πρέπει να στραφεί στην κύρια αφήγηση του έργου και αυτό γιατί τα παρεμβατικά τμήματα εξαρτώνται προφανώς άμεσα από αυτή. Αυτή η σχέση εξάρτησης ανάμεσα στην κυρίως αφήγηση και τις παρεκβάσεις μας θυμίζει την σχέση ανάμεσα στον κορμό ενός δέντρου και στα κλαδιά του. Μέσω της συγκεκριμενοποίησης των παρεκβάσεων εκτιμάται η ενότητα ενός λογοτεχνικού έργου αφού για να εντοπιστούν οι παρεκβάσεις πρέπει πρώτα να καθοριστεί ο άξονας της κύριας αφήγησης, του οποίου η ύπαρξη καθιστά εμφανή την ενότητα και τη συνοχή του περιεχομένου. Συγκεκριμένα μέσα από την ανάγνωση του έργου, η συνέχεια και η συνοχή του συνόλου γίνονται εμφανείς⁴⁰ ώστε να μπορούμε ασφαλώς να πούμε πως αποτελεί έργο με ενιαία οργανική ενότητα⁴¹. Συνεπώς η ενότητα του έργου προϋποθέτει την ύπαρξη ενός κεντρικού άξονα που διατρέχει από την αρχή μέχρι το τέλος ολόκληρο το έργο σαν μια σπονδυλική στήλη της οποίας ο νωτιαίος

³⁹ Βλ. Πόθου Βασιλική, *Θουκυδίδου Αρχαιολογία*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2006, σελ.25.

⁴⁰ Σχετικά με την ενότητα του θουκυδίδειου έργου βλ. Romilly Jacqueline de, *Histoire et raison chez Thucydide*. Paris, les Belles lettres, 2005. 314 p. (Collection d'études anciennes. Série grecque) και Finley J.H., *The Unity of Thukydidēs History*, *Harvard Studies in Classical Philology*, 1967, σελ. 121-2, 167-9.

⁴¹ Nesselrath H.G., *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία τ. Α' Αρχαία Ελλάδα*, Εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα, 2005, σελ. 213.

μυελός συνιστά τις κατευθυντήριες γραμμές που επανειλημμένα υπογράμμισαν οι κριτικοί, όπως ο αθηναϊκός μπεριαλισμός⁴², η αθηναϊκή θαλασσοκρατορία⁴³ η αντιπαράθεση των πολιτευμάτων της πόλεως των Αθηνών και της Σπάρτης, η βία και η ωμότητα του πολέμου. Στην πραγματικότητα ο ίδιος ο Θουκυδίδης πίστευε πως η αθηναϊκή ηγεμονία έτεινε εκ των πραγμάτων προς την υπερβολή μετά από την επιτυχία της και αυτό τελικά την οδήγησε στην καταστροφή⁴⁴.

Ότι αυτή η έκθεση (89-118)⁴⁵ των πέντε σχεδόν δεκαετιών ανάμεσα στη νίκη εναντίον των Περσών και την έκρηξη του ελληνικού πολέμου διασπά την πορεία της αφήγησης, το διαπιστώνει ο ίδιος ο Θουκυδίδης⁴⁶. Την παρέκβαση την δικαιολογεί με δύο τρόπους. Ο ένας είναι ότι αυτό το τμήμα της ελληνικής ιστορίας γενικά μεν ήταν παραμελημένο, το πραγματεύθηκε όμως ο Ελλάνικος χωρίς ακρίβεια στην Ατθίδα του, και ο δεύτερος- και αυτός είναι ο αποφασιστικός λόγος η δυνατότητα να αναπτύξει έτσι τη γένεση της αθηναϊκής δύναμης⁴⁷.

ἔγραψα δὲ αὐτὰ καὶ τὴν ἐκβολὴν τοῦ λόγου ἐποίησάμην διὰ τόδε, ὅτι τοῖς πρὸ ἐμοῦ ἅπασιν ἐκλιπὲς τοῦτο ἦν τὸ χωρίον καὶ ἢ τὰ πρὸ τῶν Μηδικῶν Ἑλληνικὰ ζυνετίθεσαν ἢ αὐτὰ τὰ Μηδικὰ· τούτων δὲ ὅσπερ καὶ ἤψατο ἐν τῇ Ἀττικῇ ζυγγραφῇ Ἑλλάνικος, βραχέως τε καὶ τοῖς χρόνοις οὐκ ἀκριβῶς ἐπεμνήσθη. ἅμα δὲ καὶ τῆς ἀρχῆς ἀπόδειξιν ἔχει τῆς τῶν Ἀθηναίων ἐν οἴῳ τρόπῳ κατέστη⁴⁸.

Ο Θουκυδίδης ακολουθεῖ πιστά τον άξονα αυτόν χωρίς να παρεκκλίνει καθόλου από την κυρίως αφήγηση. Χάριν κυρίως στην σύγκριση με τον Ηρόδοτο, έναν ιστορικό που χρησιμοποιεί κατά κόρον τις παρεκβάσεις⁴⁹, μπορούμε να αντιληφθούμε πόσο ο Θουκυδίδης φροντίζει να σέβεται τον κύριο άξονα της αφήγησής του. Μια πρώτη παρατήρηση αφορά τον ρυθμό των παρεκβάσεων στον Ηρόδοτο: υπάρχουν σε πολύ

⁴² Romilly Jacqueline de, *Thucydide et l'Impérialisme Athénien*, 2000, σελ. 67.

⁴³ Σχετικά με την αθηναϊκή θαλασσοκρατορία βλ. Romilly ο.π.σελ. 96. Και C.G. Starr, *Thucydides on Sea Power*, *Mnemosyne* 31, 1978,342-350. Πιο ειδικά για την ναυτική ιδιοσυγρασία των Αθηναίων και την πολιτική, τις διεθνείς εμπορικές σχέσεις και της αθηναϊκή ευημερία του 4^{ου} αιώνα, βλ. Amit A., *Athens and the Sea*, Brussels, 1965, σελ. 57-71, 128-131, 138-140.

⁴⁴ Hornblower Simon, *Θουκυδίδης: Ο ιστορικός και το έργο του*. Εκδ Τυπωθήτω, Αθήνα, 2003, σελ.248.

⁴⁵ P.K.Walker, *The purpose and method of the Pentekontaetia in the Thucydides book 1*, *Class. Quart.* 7, 1957, σελ.27.

⁴⁶ Βλ. κεφ. 97: *ἔγραψα δὲ αὐτὰ καὶ τὴν ἐκβολὴν τοῦ λόγου ἐποίησάμην διὰ τόδε, ὅτι τοῖς πρὸ ἐμοῦ ἅπασιν ἐκλιπὲς τοῦτο ἦν τὸ χωρίον καὶ ἢ τὰ πρὸ τῶν Μηδικῶν Ἑλληνικὰ ζυνετίθεσαν ἢ αὐτὰ τὰ Μηδικὰ· τούτων δὲ ὅσπερ καὶ ἤψατο ἐν τῇ Ἀττικῇ ζυγγραφῇ Ἑλλάνικος, βραχέως τε καὶ τοῖς χρόνοις οὐκ ἀκριβῶς ἐπεμνήσθη. ἅμα δὲ καὶ τῆς ἀρχῆς ἀπόδειξιν ἔχει τῆς τῶν Ἀθηναίων ἐν οἴῳ τρόπῳ κατέστη.*

⁴⁷ Lesky Albin, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη, 2006, σελ. 639.

⁴⁸ Βλ. I 97.2.

⁴⁹ Πόθου Βασιλική, ο.π. 26.

μεγαλύτερο βαθμό και σε μεγαλύτερη συχνότητα από ότι στον Θουκυδίδη και το γεγονός αυτό δεν θα πρέπει να μας εντυπωσιάζει. Η παρέκβαση ως αφηγηματική μορφή εναρμονίζεται με το ύφος του συγγραφέα: Η *είρομένη λέξις*⁵⁰, δηλαδή η προσθήκη φράσεων υπό τη μορφή παράταξης, ένα πνεύμα απειθαρχίας όσον αφορά την τήρηση της χρονολογικής τάξης των γεγονότων μέσα στον άξονα της κύριας αφήγησης. Η ομολογία του Ηροδότου είναι αποκαλυπτική: *προσθήκας γὰρ δὴ μοι ὁ λόγος ἐξ ἀρχῆς ἐδίξιτο*⁵¹. Αντιθέτως ο Θουκυδίδης δεν θεωρεί την παρέκβαση ως τον φυσικό και αυτονόητο σκοπό του έργου του και έτσι λοιπόν επιχειρεί να δικαιολογήσει την δημιουργία της παρέκβασης για την *Πεντηκονταετία*: *ἔγραψα δὲ αὐτὰ καὶ τὴν ἐκβολὴν τοῦ λόγου ἐποίησάμην διὰ τόδε*⁵². Εξ άλλου είναι αξιοσημείωτη η διαφορετική ονομασία της παρέκβασης στους δύο συγγραφείς. Για τον Ηρόδοτο η παρέκβαση είναι μία προσθήκη⁵³ στο σύνολο του έργου του ενώ για τον Θουκυδίδη είναι μια παρέκκλιση.

Εφ' όσον ο Θουκυδίδης επιδιώκει να ακολουθεί πιστά τον άξονα της κύριας αφήγησης, ποιες είναι λοιπόν οι παρεκβάσεις που συναντούμε μέσα στο έργο του. Θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι αναπόφευκτα ολισθήματα που προκύπτουν από την αναγκαιότητα σε αντίθεση με τις αντίστοιχες παρεκβάσεις του Ηροδότου που γεννώνται κατά τρόπο ευκαιριακό. Η παρέκβαση γενικότερα είναι εκείνο το τμήμα του κειμένου που απομακρύνεται από τον κύριο άξονα της αφήγησης. Αυτό ο άξονας ακολουθεί είτε χρονολογική σειρά είτε την λογική σειρά των γεγονότων που παρουσιάζονται και περιγράφονται. Αν παρατηρήσουμε τον κύριο άξονα της αφήγησης ως μια οριζόντια γραμμή, τότε διαπιστώνουμε ότι η παρέκβαση είναι μια παρέκκλιση μέσα σε ένα *δρομολόγιο*⁵⁴ που προκαλεί την αναστάτωση της ευθείας γραμμής⁵⁵ και κανονικά πρέπει να δικαιολογηθεί. Παρά ταύτα, η λεκτική ή η αφηγηματική αλυσίδα δεν είναι υποχρεωτικά ένα σύνολο διαρθρωμένο βάσει των αρχών μιας αυστηρής γραμμικότητας. Μια ολόκληρη σειρά από αλλαγές και υποκαταστάσεις είναι δυνατές. Η παρέκβαση είναι ένας από τους εμβόλιμους κρίκους της αλυσίδας. Έτσι σε κάθε κλασσικό κείμενο θα μπορούσαμε να έχουμε μια διπλή αναπαράσταση της εκτροπής: μια εκτροπή κυρτή και μια εκτροπή κοίλη. Μια

⁵⁰ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική Τέχνη*, Γ' 9.

⁵¹ Βλ. Ηρόδοτος, IV 30.

⁵² Βλ. Θουκυδίδης, I 97.2.

⁵³ Βλ. IV, 30.

⁵⁴ M.Charles, *L' Arbre et la source*, Paris, Seuil, 1985, σελ 111-112. Είσης πρβλ. και Cointilianus, *Institutio Oratoria* IV 3. 14: "*cum tot modis a recto itinere declinet oratio*".

⁵⁵ S. Randa, 1992, σελ. 123.

κανονικότητα της γραμμής, *πρόβαση* και *εισβολή* και μια ανωμαλία την *παρέκβαση*⁵⁶. Όταν ο Θουκυδίδης δικαιολογεί την παρέκβαση για την *Πεντηκονταετία*, χρησιμοποιεί τον όρο **εκβολή** για να χαρακτηρίσει την έννοια της παρέκβασης. Σύμφωνα με το λεξικό των Lidell- Scott – Jones, η κυριολεκτική σημασία της λέξης εκβολή είναι η παρέκκλιση από τον κύριο δρόμο (*ἐκ τῆς ὁδοῦ τῆς εὐθείας*)⁵⁷. Συναντούμε τη λέξη με τη μεταφορική σημασία της παρέκβασης στον Θουκυδίδη και στον Φιλόστρατο⁵⁸. Εξάλλου συναντούμε στα ελληνικά τους όρους *παρέκβασις* στον Πολύβιο τον Μεγαλοπολίτη⁵⁹ και στον Τρύφωνα⁶⁰, όπου παρέκβασις είναι μια πλευρική αναφορά, παραλαμβανόμενος δηλαδή λόγος, που σχετίζεται με την ιστορία ή την γενεαλογία (*Παρέκβασις ἐστὶ λόγος χάριν ἱστορίας ἢ γενεαλογίας παραλαμβανόμενος. ὥσπερ ἄ φησὶν ὁ Φοῖνιξ περὶ Κουρήτων*)⁶¹. Σε αντίθεση με τους κώδικες του Rehdiger⁶², του Εμμανουήλ Μοσχόπουλου που εξεδόθη το 1822 και του Αμβροσιανού Κώδικα A.115, οι οποίοι παραδίδουν τον όρο *παρέκβασις*, ο κώδικας του Γαληνού που εξέδωσε ο Blomfield⁶³ παραδίδει τον όρο *παρέκτασις*⁶⁴. Στα ελληνικά συναντούμε επίσης και τον όρο *διέξοδος*⁶⁵ και στα λατινικά τους όρους *digression, digressus, egression, egressus, excursion, excursus, excessus*⁶⁶.

Η παρέκβαση προκαλεί την διακοπή της ροής του κειμένου και έχει κάποιες επιπτώσεις στη συνοχή της αφήγησης. Η πλειονότητα των παρακβάσεων στον Θουκυδίδη έχουν ρόλο επεξηγηματικό. Ο σκοπός τους είναι να δια φωτίσουν το περιεχόμενο της κύριας αφήγησης μέσω συμπληρωματικών πληροφοριών ή διευκρινίσεων. Για παράδειγμα ο Θουκυδίδης δημιουργεί την παρέκβαση για την ιστορία και την τοπογραφική οργάνωση της πόλης των Αθηνών ώστε να εξηγήσει του λόγους δυσάρεσκειας των Αθηναίων όταν αναγκάστηκαν να καταφύγουν στο

⁵⁶ M.Laugaa, *Le theatre de la digression dans le discours classique*, *Semiotica* 4, 1971, σελ. 99.

⁵⁷ Πρβλ. Πανσανία, *Ελλάδος Περιήγησις*, III 10. 7, *τρίτη δὲ ἐκ τῆς ὁδοῦ τῆς εὐθείας ἐκβολή κατὰ τὰ δεξιὰ ἐς Κάρυας ἄγει καὶ ἐς τὸ ἱερὸν τῆς Ἀρτέμιδος*.

⁵⁸ Φιλοστράτου, *Ηρωϊκός*, 53.2, *Flavii Philostrati Opera*, Vol 2. *Philostratus the Athenian*. Carl Ludwig Kayser. in aedibus B. G. Teubneri. Lipsiae. 1871.

⁵⁹ Πολύβιου, *Ιστορία*, II 36.1: III 2.7: IV 9.1. *Historiae*. Polybius. Theodorus Büttner-Wobst after L. Dindorf. Leipzig. Teubner. 1893.

⁶⁰ Τρύφωνος, *Περὶ Τόπων*.

⁶¹ Τρύφωνος, *Περὶ Τόπων*, Chr. Walz, *Rhetores Graeci*, Osnabruck, 1968, ανατύπωση από την έκδοση του 1832-1836, Tubingen, VIII 754.

⁶² Τους κώδικες εξέδωσαν οι Passov και Schneider στο Κριτικό Μουσείο του Vratislav το 1820.

⁶³ Τον εξέδωσε στον πρώτο τόμο του Κριτικού Μουσείου του Cambridge το 1814.

⁶⁴ *Op. Cit.*, 726-727, σελ. 745, σημ. 18. Βλ. επίσης A de Velsen, *Tryphonis Grammatici Fragmenta*, Amsterdam, 1965, από την ανατύπωση της έκδοσης του 1853- Berlin, σελ. 100-101.

⁶⁵ Βλ. Φορτουνάτιος, 2.20.

⁶⁶ Πρβλ. S. Randa, 1992, σελ. 17-18.

εσωτερικό της πόλης, ενώ συνήθιζαν να μένουν στην εξοχή⁶⁷. Συναντούμε επίσης παρεκβάσεις κριτικές, που ο ρόλος τους είναι η ανάλυση και η εμβάθυνση του κειμένου. Ορισμένες από τις παρεκβάσεις είναι πολεμικού χαρακτήρα: υπεισέρχεται έντονα το πολεμικό στοιχείο μέσα από τη χρήση του πρώτου ενικού προσώπου. Οι εν λόγω παρεκβάσεις σαφώς εκφράζουν την κρίση του Θουκυδίδη πάνω στις πράξεις, τα σχέδια ή τις εκτιμήσεις διαφόρων προσωπικοτήτων του έργου του. Η σημαντικότερη στρατιωτική παρέκβαση είναι βέβαια η σύγκριση μεταξύ Αθηναίων και Λακεδαιμονίων, η οποία επιδιώκει να τονίσει τις διαφορές μεταξύ των δύο αντιπάλων⁶⁸. Ο χαρακτήρας των Λακεδαιμονίων ως των ιδανικών αντιπάλων για τους Αθηναίους (*ξυμφορώτατοι*) διαμορφώνεται σε άμεση σύγκριση και αντιπαράθεση μεταξύ αυτών των δύο και καταλήγει σε μια σύγκριση-προσέγγιση μεταξύ Αθηναίων και Συρακουσίων. Οι τελευταίοι νίκησαν τους Αθηναίους αφού είχαν παρόμοια ιδιοσυγκρασία (όμοιότροποι).

Αν και ο Θουκυδίδης δεν κάνει κατάχρηση αυτής της αφηγηματικής μορφής όπως ο ομότεχνός του ο Ηρόδοτος, οι παρεκβάσεις μέσα στο έργο του έχουν ορισμένες ιδιαιτερότητες. Δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένας ευχάριστος περίπατος για τον αναγνώστη, αλλά πολύτιμα εργαλεία που υπογραμμίζουν τις κατευθυντήριες γραμμές της ιστορίας ή εκφράζουν τους πιο μεγάλους προβληματισμούς του ιστορικού. Σε σύγκριση με τον Ηρόδοτο, ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί τη φόρμα της παρέκβασης κατά τρόπο διαφορετικό και με άλλους σκοπούς. Η παρέκβαση του Ηροδότου πρέπει να εκτιμηθεί ως ένα πρωταρχικό αφηγηματικό μέσο της αφήγησης και ίσως ως ένα μέσο προβολής της πολυμαθείας του⁶⁹. Έτσι η δημιουργία των παρεκβάσεων δεν είναι δυνατόν να δικαιολογηθεί σε κάθε περίπτωση. Αντιθέτως ο Θουκυδίδης που θυσιάζει την ψυχαγωγία του αναγνώστη στον βωμό της χρησιμότητας της ιστορίας: *καὶ ἐς μὲν ἀκρόασιν ἴσως τὸ μὴ μυθῶδες αὐτῶν ἀτερπέστερον φανεῖται· ὅσοι δὲ*

⁶⁷ Βλ. II 14.2: *Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἀκούσαντες ἀνεπίθοντό τε καὶ ἐσεκομίζοντο ἐκ τῶν ἀγρῶν παῖδας καὶ γυναῖκας καὶ τὴν ἄλλην κατασκευὴν ἢ κατ' οἶκον ἐχρῶντο, καὶ αὐτῶν τῶν οἰκιῶν καθαιροῦντες τὴν ξύλωσιν· πρόβατα δὲ καὶ ὑποζύγια ἐς τὴν Εὐβοίαν διεπέμψαντο καὶ ἐς τὰς νήσους τὰς ἐπικειμένας. χαλεπῶς δὲ αὐτοῖς διὰ τὸ αἰεὶ εἰωθῆναι τοὺς πολλοὺς ἐν τοῖς ἀγροῖς δειπᾶσθαι ἢ ἀνάστασις ἐγένετο. - 16.1: *τῇ τε οὖν ἐπὶ πολὺ κατὰ τὴν χώραν αὐτονόμῳ οἰκῆσει μετεῖχον οἱ Ἀθηναῖοι, καὶ ἐπειδὴ ξυμφωκίσθησαν, διὰ τὸ ἔθος ἐν τοῖς ἀγροῖς ὁμῶς οἱ πλείους τῶν τε ἀρχαίων καὶ τῶν ὕστερον μέχρι τοῦδε τοῦ πολέμου γενόμενοι τε καὶ οἰκῆσαντες οὐ ῥαδίως πανοικεσίᾳ τὰς μεταναστάσεις ἐποιοῦντο, ἄλλως τε καὶ ἄρτι ἀνειληφότες τὰς κατασκευὰς μετὰ τὰ Μηδικὰ· ἐβαρύνοντο δὲ καὶ χαλεπῶς ἔφερον οἰκίας τε καταλείποντες καὶ ἱερά ἃ διὰ παντὸς ἦν αὐτοῖς ἐκ τῆς κατὰ τὸ ἀρχαῖον πολιτείας πάτρια διαίταν τε μέλλοντες μεταβάλλειν καὶ οὐδὲν ἄλλο ἢ πόλιν τὴν αὐτοῦ ἀπολείπων ἕκαστος.**

⁶⁸ Βλ. VIII 96.5.

⁶⁹ M. Wecowski, *The Hedgehog and the Fox: Form and Meaning in the Prologue of Herodotus*, JHS 124, 2004, σελ. 143.

βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν καὶ τῶν μελλόντων ποτὲ αὐθις κατὰ τὸ ἀνθρώπινον τοιούτων καὶ παραπλησίων ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἔξει. κτῆμά τε ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ζῶγκειται⁷⁰, δημιουργεῖ μια παρέκβαση ὅταν αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητο εἴτε για να συμπληρώσει την πληροφόρηση μέσα στο πλαίσιο των περιγραφομένων γεγονότων εἴτε για να ασκήσει κριτική εἴτε για να εμβαθύνει.

Οἱ πιο γνωστὲς παρεκβάσεις του Θουκυδίδη εἶναι οἱ *Αρχαιολογία*, ἡ *Πεντηκονταετία*, οἱ παρεκβάσεις για τα μιάσματα του *Κύλων*α και το τέλος του *Παυσανία* καθώς και του *Θεμιστοκλή*, για το κράτος των *Οδρυσῶν*, τον *αποικισμό της Σικελίας* και τους *Πεισιστρατίδες*⁷¹.

Εἶναι ξεκάθαρο πως το πρώτο βιβλίο συγκεντρώνει ποσοτικά τις πιο πολλές παρεκβάσεις, ὅπως ἄλλωστε το ἔχει διαπιστώσει ο Canfora⁷². Ἡ παρέκβαση της *Αρχαιολογίας* αποτελεί μια ανασκόπηση της ελληνικῆς προϊστορίας και χρονικά το σημεῖο αφετηρίας εἶναι ἡ περίοδος πριν τον πόλεμο της Τροίας μέχρι το κατῶφλι του Πελοποννησιακού πολέμου⁷³.

Προφανῶς αὐτὲς οἱ ἐνότητες ἔχουν κάποια ανεξαρτησία σε σύγκριση με το υπόλοιπο corpus, ἀλλὰ ἡ ενσωμάτωσή τους μέσα στο σύνολο, μερική ἢ ολική, ἀποδεικνύει ὅτι αὐτή ἡ ανεξαρτησία δεν βλάπτει την ἐνότητα και την συνοχή της ἀφήγησης. Ἡ παρουσία αὐτῶν των μεγάλων παρεκβάσεων δικαιολογείται πάντα ἐξαιτίας ενός συνδετικού κρίκου που ἐνώνει την παρέκβαση με το κυρίως κείμενο και που βρίσκεται εἴτε στην εἰσαγωγή εἴτε στον ἐπίλογο μιας παρέκβασης. Στην περίπτωση της *Αρχαιολογίας*, μια φράση εἰσαγωγική: τὰ γὰρ πρὸ αὐτῶν καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα σαφῶς μὲν εὔρεῖν διὰ χρόνου πλῆθος ἀδύνατα ἦν, ἐκ δὲ τεκμηρίων ὧν ἐπὶ μακρότατον σκοποῦντί μοι πιστεῦσαι ζυμβαίνει οὐ μεγάλα νομίζω γενέσθαι οὔτε κατὰ τοὺς πολέμους οὔτε ἐς τὰ ἄλλα⁷⁴ και μια φράση ἀνακεφαλαιωτική: καὶ ὁ πόλεμος οὗτος, καίπερ τῶν ἀνθρώπων ἐν ᾧ μὲν ἂν πολεμῶσι τὸν παρόντα αἰεὶ μέγιστον κρινόντων,

⁷⁰ Βλ. I 22.4.

⁷¹ K. Ziegler, *Der Ursprung der Exkurse im Thukydides*, RhM 78, 1929, σελ. 58-67.

⁷² “ un elefantico cumulo di digreassioni”, L.Canfora, “ Tucidide erodoteo”, QS 16, 1982, 78.

⁷³ Για τον ὄρο «Πελοποννησιακός Πόλεμος» βλ. Keil B., *Πελοποννησιακός Πόλεμος*, Hermes 51, 1916, σελ. 441-458, Hornblower Simon, *Thukydides*, London, 1987, σελ. 4,7, και B.S.Strauss, *Athens after the Peloponnesian war: Class, Faction, and Policy 403-386 B.C.* London-Sydney, 1987. Βλ. ἀκόμα και στον Διόδωρο Σικελιώτη, XII 37.2,74.5 XIII 107.5, στον Στράβωνα XIII 1.39, στον Παυσανία IV 6.1, και στον Κικέρωνα, *De re publica*, III 44, βλ. κυρίως H.Sonnabend, *Thukydides*, Hildesheim, 2004, σελ. 26-29.

⁷⁴ Βλ. I.1.2.

παυσαμένων δὲ τὰ ἀρχαῖα μᾶλλον θαυμαζόντων, ἀπ' αὐτῶν τῶν ἔργων σκοποῦσι δηλώσει ὅμως μείζων γεγεννημένος αὐτῶν⁷⁵, ἐξηγούν ποιος ἦταν ὁ σκοπὸς αὐτῆς τῆς μεγάλης αναστροφῆς πρὸς τὰ πίσω: Ἡ σύγκριση τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου μετὰ τὰς προηγούμενες συρράξεις. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν παρέκβαση τῆς Πεντηκονταετίας ὁ Θουκυδίδης θέλει νὰ δείξει με ποῖον τρόπο ἡ Αθήνα ἐφτάσε σταδιακὰ στὴν κορυφή: *Οἱ γὰρ Ἀθηναῖοι τρόπῳ τοιῷδε ἦλθον ἐπὶ τὰ πράγματα ἐν οἷς ἠϋξήθησαν*⁷⁶.

Σχετικὰ μετὰ τὴ μελέτη τῶν παρεκβάσεων στὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη μέχρι σήμερα, πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὼς ἡ κλασσικὴ φιλολογία ἔχει ἀσχοληθεῖ λιγότερο μετὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἀπὸ ὅτι μετὰ τὰς ἀντίστοιχες παρεκβάσεις τοῦ Ἡροδότου οἱ ὁποῖες προσελκύουν σταθερὰ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν φιλολόγων. Οἱ δύο πιο βασικὲς ἐρευνες εἶναι τοῦ Ziegler K.⁷⁷, καὶ τοῦ H.Munch⁷⁸. Ὁ Wolfgang Schadewaldt ἀφιέρωσε ἐπίσης ἓνα κεφάλαιο τοῦ ἔργου⁷⁹ τοῦ στὴν ἐξετάση τῶν παρεκβάσεων τοῦ Θουκυδίδη. Πιο πρόσφατα ὁ Α. Τσακμάκης ἀφιέρωσε τὴ μελέτη⁸⁰ τοῦ στὴν ἐπανεξετάση τῶν μεγάλων παρεκβάσεων τοῦ Θουκυδίδη ποὺ ἀφοροῦν τὸ παρελθόν. Τέλος, ἡ μελέτη τοῦ H.Leppin⁸¹, περιλαμβάνει μερικὲς ἐμμεσες παρατηρήσεις γιὰ ὀρισμένα θέματα τῶν μεγάλων παρεκβάσεων ποὺ ἀπτονται τῆς πολιτικῆς. Ὅλες αὐτὲς οἱ μελέτες ἐνδιαφέρονται μόνο γιὰ τὰς μεγάλες παρεκβάσεις τοῦ Θουκυδίδη. Ὅμως συναντοῦμε στὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη καὶ ἄλλες παρεκβάσεις τῶν ὁποίων ἡ ἐκταση εἶναι βέβαια πιο περιορισμένη, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενον καὶ ἡ λειτουργικότητά τους ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέροντος καθὼς ἀνήκουν σὲ διαφορετικοὺς ρόλους. Ὁ σκοπὸς τῆς μελέτης εἶναι ἄλλωστε νὰ ἐξετάσει ὄχι μόνο τὴν ποικιλία τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς λειτουργικότητος τῆς *Ἀρχαιολογίας*, ἀλλὰ ἐπίσης τὴν διαδικασίαν ἐνσωμάτωσός της στὴν κύρια ἀφήγηση.

Τὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη ἔχει λοιπὸν μιὰ χρονικὴ ἀλληλουχία καὶ ὁ ἱστορικὸς εἶναι ὁ δημιουργὸς αὐτῆς τῆς χρονικότητος μετὰ τὴν ἐπιβεβαίωση, τὴν ἀρνήση, τὴν σύνδεση

⁷⁵ Βλ. I.21.2.

⁷⁶ Βλ. I 89.1.

⁷⁷ K. Ziegler, *Der Ursprung der Exkurse im Thukidides*, RhM 78, 1929, σελ. 58-67.

⁷⁸ H.Munch, *Studien zu den Excursen des Thukidides*, Quellen und Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums III, Heidelberg, Bilabel, 1935.

⁷⁹ W.Schadewaldt, *Die Exkurse des Thukidides*, Die Geschichtsschreibung des Thukydidēs. Ein Versuch, Berlin, 1929, σελ. 67-99..

⁸⁰ Tsakmakis Antonis, *Thukydidēs über die Vergangenheit*, Classica Monacensia, Munchener Studien zur klassischen Philologie, 11, Tübingen, 1995.

⁸¹ H.Leppin, *Thukydidēs und die Verfassung der Polis*, 66,91,165,180, 1999.

και την διάλυση των αορίστων, των Ενεστώτων και των Μελλόντων⁸². Δεδομένου ότι έχουμε αναγνωρίσει μια χρονική συνέχεια και μια αφηγηματική αλληλουχία του έργου, τότε η παρέκβαση συνιστά μια προσωρινή διακοπή αυτής της διαδοχικότητας και μια χρονική ασυνέχεια μέσα στην αφήγηση, εκτός αν ο αφηγηματικός χρόνος της παρέκβασης ταυτίζεται με τον αντίστοιχο της κύριας αφήγησης. Αυτή είναι η περίπτωση των *ταυτόχρονων* παρεκβάσεων. Η μελέτη της χρονικότητας των παρεκβάσεων του Θουκυδίδη αναδεικνύει την τολμηρότητα του ιστορικού ο οποίος δεν διστάζει να πραγματοποιεί άλματα μέσα στο χρόνο, να μετακινήσει τους αναγνώστες μέσα στον χώρο και στον χρόνο, να αναστατώσει την χρονολογική σειρά ενσωματώνοντας τις παρεκβάσεις μέσα στην κυρίως αφήγηση. Η παρατήρηση της J. de Romilly για την εναλλαγή των χρόνων και των τόπων στο 8^ο βιβλίο θα πρέπει να γενικευθεί στο σύνολο του έργου: *«Υπάρχουν βέβαια πολλά άλλα αποσπάσματα όπου ο Θουκυδίδης μεταφέρει γρήγορα τον αναγνώστη του από το ένα μέρος στο άλλο [...]. Και αυτή η εναλλαγή των τόπων και των χρόνων είναι μερικές φορές υπερβολικά γρήγορη για να μπορέσει να έχει την δραματικότητα της προσέγγισης ή της αντίθεσης που η ελληνική λογοτεχνία γνωρίζει ήδη από την ομηρική ποίηση⁸³»*. Πάνω σε αυτό το θέμα ο Θουκυδίδης εμφανίζεται εξίσου ευέλικτος με τον Ηρόδοτο. Ο τελευταίος παρουσιάζει μια μεγάλη ποικιλία στην χρονικότητα μέσα στο σύνολο της αφήγησής του. Πραγματοποιεί παρεκβάσεις είτε προτερόχρονες⁸⁴ είτε υστερόχρονες⁸⁵. Όσο για τις μεγάλες εθνογραφικές παρεκβάσεις οι οποίες και αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος των παρεκβάσεων, αυτές βρίσκονται στο αιώνιο παρόν⁸⁶, όπως άλλωστε και οι μεγάλες εθνογραφικές παρεκβάσεις της *Ιστορικής Βιβλιοθήκης*⁸⁷ του Διοδώρου του Σικελιώτη.

Σχετικά με την χρονικότητα της κύριας αφήγησης μια παρέκβαση μπορεί να είναι αναλόγως ή προτερόχρονη ή υστερόχρονη. Η χρονικότητα των παρεκβάσεων υποδεικνύεται από τους χρόνους των ρημάτων ή από άλλα λεκτικά στοιχεία όπως είναι τα επιρρήματα⁸⁸. Μια παρέκβαση προτερόχρονη παρεκκλίνει από τον κεντρικό

⁸² H.Parret, Les temps du temporalisateur, Temps et Discours, La pensee linguistique 4, 1993, σελ. 6.

⁸³ J.de Romilly, Thukydidе, VIII, σημ. XIII-XIV.

⁸⁴ Βλ. V 25.

⁸⁵ Βλ. III 123.

⁸⁶ Βλ. I 215-216, II 35-90, III 98-106, IV 5-12, V 3-10.

⁸⁷ Diodori Bibliotheca Historica, Vol 1-2. Diodorus Siculus. Immanuel Bekker. Ludwig Dindorf. Friedrich Vogel. in aedibus B. G. Teubneri. Leipzig. 1888-1890.

⁸⁸ Βλ. W.Wildgen, Hand und Auge. Eine Studie zur Repräsentation und Selbstrepräsentation (kognitive und semantische Aspekte). 1993, σελ. 148.

πυρήνα της αφήγησης, τόσο ως προς το θεματικό της αντικείμενο όσο και ως προς την χρονικότητά της. Αφορά ένα γεγονός που προηγείται χρονικά των γεγονότων της κύριας αφήγησης. Μια παρέκβαση υστερόχρονη παρεκκλίνει επίσης από τον κεντρικό άξονα ως προς το θεματικό της αντικείμενο και τη χρονικότητά της, αλλά αφορά ένα γεγονός που έπεται χρονικά των γεγονότων της κύριας αφήγησης.

Στην πραγματικότητα αυτή η τρισδιάστατη διάκριση μπορεί στην ουσία να αποδειχθεί και παραπλανητική, εφόσον εφαρμοσθεί σχολαστικά: ασφαλώς δεν υπάρχει στο έργο του Θουκυδίδη καμία ταυτόχρονη παρέκβαση. Εφόσον η χρονικότητα της κύριας αφήγησης αφορά το παρελθόν όλες οι παρεκβάσεις που βρίσκονται στον Ενεστώτα είναι δυνατόν να χαρακτηρισθούν ως υστερόχρονες, καθώς υποδεικνύουν έναν αφηγηματικό χρόνο μεταγενέστερο από αυτόν της κύριας αφήγησης. Οι παρεκβάσεις αυτές προβάλλουν την διάρκεια μιας κατάστασης-γεωγραφικές παρεκβάσεις- ή τον διαχρονικό χαρακτήρα μιας συνήθειας ή ενός φαινομένου(θρησκευτικές, εθνογραφικές, πολιτικές και στρατιωτικές). Έτσι λοιπόν όταν ο Θουκυδίδης περιγράφει ότι η δεξιά πτέρυγα του στρατού υπερφαλαγγίζει την αριστερή, χρησιμοποιεί χρόνο Ενεστώτα ώστε να προβληθεί ο διαχρονικός χαρακτήρας αυτής της στρατιωτικής συνήθειας: *τὰ στρατόπεδα ποιεῖ μὲν καὶ ἅπαντα τοῦτο: ἐπὶ τὰ δεξιὰ κέρατα αὐτῶν ἐν ταῖς ξυνόδοις μᾶλλον ἐξωθεῖται, καὶ περιίσχουσι κατὰ τὸ τῶν ἐναντίων εὐώνυμον ἀμφοτέροι τῷ δεξιῷ, διὰ τὸ φοβούμενους προσστέλλειν τὰ γυμνὰ ἕκαστον ὡς μάλιστα τῇ τοῦ ἐν δεξιῷ παρατεταγμένου ἀσπίδι καὶ νομίζειν τὴν πυκνότητα τῆς ζυγκλήσεως εὐσκεπαστότατον εἶναι: καὶ ἠγεῖται μὲν τῆς αἰτίας ταύτης ὁ πρωτοστάτης τοῦ δεξιοῦ κέρως, προθυμούμενος ἐξאלλάσσειν αἰεὶ τῶν ἐναντίων τὴν ἑαυτοῦ γύμνωσιν, ἔπονται δὲ διὰ τὸν αὐτὸν φόβον καὶ οἱ ἄλλοι*⁸⁹.

Κατά τον ίδιο τρόπο προβάλλεται και ο διαχρονικός χαρακτήρας στην παρέκβαση για την εορτή των Διασίων: (ἔστι γὰρ καὶ Ἀθηναίοις Διάσια ἃ καλεῖται Διὸς ἑορτὴ Μειλιχίου μεγίστη ἔξω τῆς πόλεως, ἐν ἧ̃ πανδημεὶ θύουσι πολλὰ οὐχ ἱερεῖα, ἀλλ' <ἀγνὰ> θύματα ἐπιχώρια), *δοκῶν δὲ ὀρθῶς γινώσκειν ἐπεχείρησε τῷ ἔργῳ. οἱ δὲ Ἀθηναῖοι αἰσθόμενοι ἐβοήθησάν τε πανδημεὶ ἐκ τῶν ἀγρῶν ἐπ' αὐτοὺς καὶ προσκαθεζόμενοι ἐπολιόρκουν. χρόνου δὲ ἐγγιγνομένου οἱ Ἀθηναῖοι τρυχόμενοι τῇ*

⁸⁹ Βλ. V 71.1.

*προσεδρία ἀπῆλθον οἱ πολλοί, ἐπιτρέψαντες τοῖς ἐννέα ἄρχουσι τὴν τε φυλακὴν καὶ τὸ πᾶν αὐτοκράτορσι διαθεῖναι ἢ ἂν ἄριστα διαγιγνώσκωσιν*⁹⁰.

Μια κατηγορία των ταυτόχρονων-υστερόχρονων παρεκβάσεων χρησιμοποιεί τον Ενεστώτα με μια πολύ μεγάλη χρονική διάρκεια, τα όρια της οποίας αγγίζουν το σημείο μηδέν, δηλαδή το χρονικό σημείο συγγραφής του έργου. Η χρονική προσέγγιση των περιγραφόμενων γεγονότων και του μηδενικού χρονικού σημείου εκφράζεται μέσω της έκφρασης *ἔτι καὶ νῦν*, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στις παρεκβάσεις για το ιερό του Διονύσου των Λιμνών: *καὶ τὸ <τοῦ> ἐν Λίμναις Διονύσου, ᾧ τὰ ἀρχαιότερα Διονύσια [τῆ δωδεκάτῃ] ποιεῖται ἐν μηνὶ Ἀνθεστηριῶνι, ὥσπερ καὶ οἱ ἀπ' Ἀθηναίων Ἴωνες ἔτι καὶ νῦν νομίζουσιν*, καθώς επίσης και για την Εννεάκρουνο πηγή: *καὶ τῆ κρήνη τῆ νῦν μὲν τῶν τυράννων οὕτω σκευασάντων Ἐννεακρόνῳ καλουμένη, τὸ δὲ πάλαι φανερῶν τῶν πηγῶν οὐσῶν Καλλιρρόη ὀνομασμένη, ἐκεῖνοί τε ἐγγὺς οὖση τὰ πλείστου ἄξια ἐχρῶντο, καὶ νῦν ἔτι ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου πρό τε γαμικῶν καὶ ἐς ἄλλα τῶν ἱερῶν νομίζεται τῷ ὕδατι χρῆσθαι*.

Προφανώς, η εναλλαγή των διαφόρων αφηγηματικών χρόνων στο εσωτερικό των παρεκβάσεων επηρεάζει το λογοτεχνικό ύφος του συγγραφέα και πρέπει να θεωρηθεί ως ένα λογοτεχνικό μέσο μεγάλης αποτελεσματικότητας⁹¹. Αυτό το παιχνίδι των χρονικοτήτων μεταβάλλει την εικόνα του χρονικού άξονα στο σύνολό του, γιατί αντί να έχουμε έναν άξονα ευθύγραμμο που εξελίσσεται οριζόντια-μονωδία- έχουμε μια χρονική ποικιλία (αντιχρονισμός- Kontrapunktik)⁹². Εξαιτίας της παρείσφρησης ποικίλων χρονικοτήτων των παρεκβάσεων η κύρια αφήγηση αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον και η περιγραφή καθίσταται πληρέστερη και εναργέστερη.

Εφόσον η παρέκβαση συναντά ένα ξένο σώμα που εισέρχεται στο κυρίως σώμα της αφήγησης, είναι φυσικό να συνοδεύεται από έναν ενωτικό σύνδεσμο, ένα συνδετικό κρίκο δηλαδή του οποίου ο ρόλος είναι να συνδέσει την παρέκβαση με το κείμενο της κύριας αφήγησης που ακολουθεί. Το ζήτημα είναι αν όντως οι παρεκβάσεις μπορούν να αφομοιωθούν από το corpus της αφήγησης. Βέβαια κάποιος θα ήταν σε θέση να υποστηρίξει ότι σίγουρα έχουν αφομοιωθεί καθώς τις βρίσκουμε ενσωματωμένες στο

⁹⁰ Βλ. I 126.6.

⁹¹ Βλ. Πόθου Β.,2001, σελ.41.

⁹² Για τους μουσικούς όρους «Μονωδία» και «Αντιχρονισμός» που εδώ χρησιμοποιούνται μεταφορικά για τον αφηγηματικό χρόνο βλ. G. Müller, *Erzahlzeit und erzählte Zeit*, Festschrift für P.Kluckhohn und H.Schneider, Tübingen, 1928, σελ. 196, και *Morphologische Poetik* Gesammelte Aufsätze, Tübingen, 1968, σελ. 270.

εσωτερικό του κειμένου. Στην πραγματικότητα όμως η απάντηση είναι μάλλον πιο πολύπλοκη. Κάθε παρέκβαση μπορεί να ενσωματωθεί, αλλά αυτό δεν σημαίνει πως όλες οι παρεκβάσεις γίνεται να ενσωματωθούν στην κύρια αφήγηση. Αναμφίβολα, η ενσωμάτωση μιας παρέκβασης εξαρτάται από την παρουσία ή την απουσία ενός ενωτικού συνδέσμου μεταξύ της παρέκβασης και της κύριας αφήγησης. Έτσι αυτοί οι συνδετικοί κρίκοι αποτελούν ζώνες αποφασιστικής σημασίας, όπου τυγχάνει επεξεργασίας, χωρίς να είναι από την αρχή εξασφαλισμένη, η ένωση της παρέκβασης (*excursus*). Ζώνες μυστικής προσέγγισης και αντίφασης, όπου διασταυρώνονται η ένωση και ταυτόχρονα ο χωρισμός μέσα σε ένα παιχνίδι που είναι το αποτέλεσμα όχι μόνο μιας παρενθετικής τοποθέτησης, αλλά και ενός ακραίου ορισμένες φορές τρόπου έκφρασης⁹³. Προφανώς η παρουσία του συνδετικού κρίκου αποδεικνύει την συνειδητή δημιουργία της παρέκβασης από τον συγγραφέα, που φροντίζει ακριβώς για αυτό, να συνδέσει δηλαδή το παρεκβατικό κομμάτι με το υπόλοιπο της αφήγησής του. Συνεπώς, η παρουσία ενός συνδετικού κρίκου αποδεικνύει πως ο ιστορικός αποκλίνει συνειδητά από τον κεντρικό άξονα της αφήγησης και ίσως προσπαθεί με αυτόν τον τρόπο να απαλλαγεί από κάποιες ενοχές που αισθάνεται για αυτή του την απόκλιση.

Η παρουσία ή η απουσία του συνδετικού κρίκου και η μορφή που παίρνει στο έργο των ιστορικών αποκαλύπτουν την αναγκαιότητά του. Στα *Ελληνικά*⁹⁴ του ο Ξενοφώντας ο συνδετικός κρίκος σηματοδοτεί την επιστροφή στη κύρια αφήγηση: *ἐγὼ δὲ πάλιν ἐπάνειμι, ὅθεν εἰς τὰς περὶ Ἰάσονος πράξεις ἐξέβην*⁹⁵, *νῦν δ' ἐπάνειμι ἔνθεν ἐπὶ ταῦτα ἐξέβην*⁹⁶, και *ἐγὼ δὲ ἔνθεν εἰς ταῦτα ἐξέβην ἐπάνειμι*⁹⁷. Κατά τον ίδιο τρόπο ο Διόδωρος ο Σικελιώτης υπογραμμίζει με έναν συνδετικό κρίκο την επιστροφή στην κύρια αφήγηση: *διόπερ ἐπὶ τὰ συνεχῆ τοῖς προειρημένοις ἀναβιβάσομεν τὸν λόγον*⁹⁸.

Κάποιες φορές ο συνδετικός κρίκος χρησιμεύει στην επεξήγηση και την δικαιολόγηση της δημιουργίας της παρέκβασης. Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης εξηγεί με αυτόν τον τρόπο την χρησιμότητα της παρέκβασης για τις αιτίες του πολέμου

⁹³ Βλ. Sabry Randa, *Strategies discursives: Digression, transition, suspens* (Studies in history and the social sciences), 1992, σελ. 192.

⁹⁴ Xenophon. *Xenophontis opera omnia*, vol. 1. Oxford, Clarendon Press. 1900 (repr. 1968).

⁹⁵ Βλ. VI 1.19.

⁹⁶ Βλ. VI 5.1.

⁹⁷ Βλ. VII 4.1.

⁹⁸ Βλ. XII 21.3.

ανάμεσα στον Σιτάλη και τους γείτονές του. Ομοίως ένας εισαγωγικός συνδετικός κρίκος τονίζει την αναγκαιότητα μιας εξήγησης για το ότι ο Περικλής ώθησε τους Αθηναίους στον πόλεμο: *ἀναγκαῖον δ' ἐστὶ καὶ τῆς ὑποκειμένης ἱστορίας οἰκεῖον {τὸ} προεκθέσθαι τὰς αἰτίας αὐτοῦ*⁹⁹. Ο ιστορικός υπογραμμίζει εξάλλου μέσω του εισαγωγικού συνδετικού κρίκου την αναγκαιότητα της έκθεσης των αιτιῶν που προκάλεσαν το ξέσπασμα της επιδημίας στην Αθήνα: *ἐπιζητούσης δὲ τῆς ἱστορίας τὴν τῆς περὶ τὴν νόσον δεινότητος αἰτίαν, ἀναγκαῖόν ἐστιν ἐκθέσθαι ταῦτα*¹⁰⁰. Το περιεχόμενο ενός συνδετικού κρίκου μπορεί να είναι αιτιολογικό, όπως στον επίλογο της παρέκβασης για τις αιτίες του πολέμου, όπως αυτές παρουσιάζονται στους στίχους του κωμικού ποιητή Ευπόλιδος: *Αἰτίαι μὲν οὖν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου τοιαῦταί τινες ὑπῆρξαν, ὡς Ἐφορος ἀνέγραψε*¹⁰¹. Συχνά ο συγγραφέας καθησυχάζει τους αναγνώστες του μέσα από τον συνδετικό κρίκο για την συντομία της παρέκβασής του: *Πολλὰ δὲ τοῦ πλούτου παρ' αὐτοῖς διαμένει σημεῖα, περὶ ὧν οὐκ ἀνοικεῖόν ἐστι βραχέα διελεῖν*¹⁰².

Σε άλλες περιπτώσεις ο συγγραφέας θέλοντας να δικαιολογήσει την παρέκβασή του υπογραμμίζει πως δεν είναι ούτε ετερόκλητη ούτε διασπαστική (*περὶ ἧς οὐκ ἀνάρμοστόν μοι φαίνεται διελεῖν*¹⁰³), (*πολλὰ δὲ καὶ ἴδια ἐπινοησάμενος ἐξεῦρε, περὶ ὧν οὐκ ἀνοικεῖόν ἐστιν ἐπιμνησθῆναι πρὸς διόρθωσιν τῶν ἀναγινωσκόντων*¹⁰⁴). Ἄλλοτε δικαιολογεί τη σημασία της παρέκβασής του επικρίνοντας τους προκατόχους του οι οποίοι και είχαν παραμελήσει το συγκεκριμένο θέμα: *Ταῦτα μὲν οὖν ἀκριβέστερον εἰπεῖν προήχθην διὰ τὸ τοὺς πλείους τῶν συγγραφέων ὀλιγορότερον περὶ αὐτοῦ διειλέχθαι*¹⁰⁵. Σε αυτό το σημείο οι ιστορικοί θυμίζουν τον Θουκυδίδη που δικαιολογεί την *εκβολή* πάνω για την *Πεντηκονταετία*¹⁰⁶.

Αντίθετα με τον Θουκυδίδη ο οποίος συχνά καταφεύγει στην βοήθεια των συνδετικών κρίκων, η παρουσία αυτού του στοιχείου στον Ηρόδοτο δεν είναι και τόσο εμφανής. Αναμφίβολα η παρουσία ή η απουσία δεν συνδέεται στενά με τη νοοτροπία των συγγραφέων και τη φύση του έργου τους. Ο Θουκυδίδης αισθάνεται

⁹⁹ Βλ. XII 38.1.

¹⁰⁰ Βλ. XII 58.2.

¹⁰¹ Βλ. XII 41.1.

¹⁰² Βλ. XIII 81.5.

¹⁰³ Βλ. XIII 81.4.

¹⁰⁴ Βλ. XII 11.4.

¹⁰⁵ Βλ. XIII 35.5.

¹⁰⁶ Βλ. Θουκ. I 97.2.

την υποχρέωση να συζεύξει τις παρεκβάσεις με την κυρίως αφήγηση με ένα συνδετικό κρίκο, αφού οι παρεκβάσεις δεν είναι ο αυτονόητος σκοπός του έργου. Αντίθετα ο Ηρόδοτος ο οποίος από την αρχή του έργου¹⁰⁷ του επιζητεί, σύμφωνα με δική του παραδοχή: *προσθήκας γὰρ δὴ μοι ὁ λόγος ἐξ ἀρχῆς ἐδίζητο*¹⁰⁸, τις παρεκβάσεις τις εισάγει δίχως δισταγμούς μέσα στην κυρίως αφήγηση, καθώς συνιστούν ένα ουσιώδες τμήμα του έργου του. Η αποτελεσματικότητα του συνδετικού κρίκου στις παρεκβάσεις του Θουκυδίδη είναι σχετική. Υπάρχουν παρεκβάσεις επιδέξια προσαρμοσμένες στην κυρίως αφήγηση σε αντίθεση με άλλες όπου ο συνδετικός κρίκος λειτουργεί λιγότερο αποτελεσματικά. Η χρήση ενός συνδετικού κρίκου από τον Θουκυδίδη γίνεται ορισμένες φορές με τεχνητό τρόπο. Εξάλλου πρέπει να λαμβάνεται πάντοτε υπ' όψιν πως οι συνδετικοί κρίκοι αποτελούν ζώνες συλλογιστικής άρθρωσης και άρα πολύ ευαίσθητες ζώνες. Τέλος πρέπει να υπογραμμισθεί πως ο ιστορικός θέλει πάντα να δικαιολογεί τις παρεκβάσεις του αφού ακολουθεί πιστά και με σοβαρότητα τον κεντρικό άξονα της αφήγησής του. Αυτή η επιθυμία του οδηγεί κάποιες φορές σε αδεξιότητες, καθώς η σύνδεση μεταξύ της παρέκβασης και του κυρίως κειμένου γίνεται κατά τρόπο λιγότερο φυσικό και πειστικό. Αναφορικά με τη σχέση του συνδετικού κρίκου μέσα στο κείμενο διακρίνουμε δύο κατηγορίες: τον εισαγωγικό και τον επιλογικό εισαγωγικό κρίκο. Ως προς τη λειτουργία του, ο εισαγωγικός σύνδεσμος βρίσκεται στην αρχή ενός παρεμβατικού κομματιού. «Αυτός δρα αναμφισβήτητα ως μια επίθεση κατά μέτωπο ότι επακολουθεί υπέρβαση, επιμήκυνση, επιπρόσθεση, επεξήγηση»¹⁰⁹. Αναγγέλλει λοιπόν μια παρέκκλιση μέσα στην αφήγηση και προετοιμάζει τον αναγνώστη για μια εμβάθυνση στο θεματικό αντικείμενο. Στον Θουκυδίδη η αναγγελία μιας παρέκβασης είναι συχνά επικεντρωμένη σε ένα συνδετικό στοιχείο του οποίου ο σκοπός είναι να συνδέσει την παρέκκλιση με το κυρίως «δρομολόγιο».

Αντίθετα ο επιλογικός σύνδεσμος σηματοδοτεί την αποπεράτωση μιας παρέκβασης. Το τελικό σημάδι μιμείται την κίνηση μιας ανακάλυψης: την ανακάλυψη ενός απόλυτου άκρου, ενός δεν υπάρχει τίποτα πια να προσθέσει κάποιος που οδηγεί την τρέχουσα συλλογιστική ανάπτυξη στο να επανεξετάσει την κατάστασή της και να

¹⁰⁷ Herodotus, with an English translation by A. D. Godley. Cambridge. Harvard University Press. 1920.

¹⁰⁸ Βλ. IV 30.

¹⁰⁹ Βλ. Sabry Randa 1992, .ο.π. σελ. 215.

επανεγκαθιδρυθεί ως μια διακλάδωση ενός αντικειμένου¹¹⁰. Στον Θουκυδίδη ο ενωτικός σύνδεσμος επιτρέπει επίσης να ανακεφαλαιωθεί με έμφαση το περιεχόμενο της παρέκβασης. Έτσι μια παρέκβαση που συνοδεύεται από ένα εισαγωγικό ενωτικό σύνδεσμο ολοκληρώνεται διαγράφοντας μια κυκλική τροχιά. Αυτοί οι σύνδεσμοι επιτρέπουν στην αρχή την ομαλή εισαγωγή της παρέκβασης και στο τέλος την αβίαστη επιστροφή στο θεματικό αντικείμενο της κύριας αφήγησης.

Η μορφή των συνδετικών κρίκων παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία, αλλά γενικά διακρίνουμε δύο κατηγορίες: τους συνδέσμους καθαρά γραμματικής φύσης (γάρ, καί, δέ, μέν, δεικτικές και αναφορικές αντωνυμίες) και τους συνδέσμους που βασίζονται στην νοηματική συνάφεια: *ή γάρ νῆσος ή Σφακτηρία καλουμένη τόν τε λιμένα παρατείνουσα και ἔγγυς ἐπικειμένη ἔχυρόν ποιεῖ και τοὺς ἔσπλους στενοὺς, τῆ μὲν δυοῖν νεοῖν διάπλουν κατὰ τὸ τεῖχισμα τῶν Ἀθηναίων και τὴν Πύλον, τῆ δὲ πρὸς τὴν ἄλλην ἡπειρον ὀκτὼ ἢ ἑννέα: ὑλώδης τε και ἀτριβῆς πᾶσα ὑπ' ἐρημίας ἦν και μέγεθος περι πέντε και δέκα σταδίους μάλιστα.*¹¹¹

Είναι δυνατό μια παρέκβαση να μη συνοδεύεται από κανένα συνδετικό κρίκο. Σε αυτή την περίπτωση συνιστά μια ενότητα ανεξάρτητη που υπεισέρχεται μέσα στο κείμενο κόπτοντας προσωρινά το νήμα της κύριας αφήγησης. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η δικαιολόγηση της παρέκβασης της *Πεντηκονταετίας*¹¹² που βρίσκεται στο εσωτερικό της *Πεντηκονταετίας*.

Παρατηρούμε πως οι συνδετικοί κρίκοι γραμματικής μορφής λειτουργούν γενικά λιγότερο αποτελεσματικά σε σύγκριση με τους νοηματικούς συνδετικούς κρίκους γιατί επιβάλλουν μια τεχνητή και λιγότερο πειστική σύνδεση. Αντίθετα όταν η συνάφεια μιας ιδέας επιτρέπει την ένωση της παρέκβασης και της κύριας αφήγησης, ο συνδετικός κρίκος δεν αποτελεί πλέον ένα ξένο σώμα, αλλά ένα συμπληρωματικό και επεξηγηματικό στοιχείο προσαρμοσμένο επιδέξια στην κύρια αφήγηση.¹¹³

Οι παρεκβάσεις για τις περιόδους της *Αρχαιολογίας* και της *Πεντηκονταετίας* υπάγονται στην κατηγορία των αιτιολογικών παρεκβάσεων, καθώς η ύπαρξή τους οφείλεται στην ανάγκη δικαιολόγησης μιας κρίσεως του ιστορικού που εκτίθεται πριν από την αρχή κάθε παρέκβασης. Ο Θουκυδίδης στο προοίμιο του έργου του

¹¹⁰ Βλ. Sabry Randa, 1992, ο.π. σελ. 224-225.

¹¹¹ Βλ. IV 8.6.

¹¹² Βλ. I 97.2.

¹¹³ Βλ. Πόθου Β. 2001, ο.π. σελ. 49.

υπογραμμίζει την τεράστια σημασία του Πελοποννησιακού Πολέμου σε αντίθεση με τα προγενέστερα γεγονότα: *τὰ γὰρ πρὸ αὐτῶν καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα σαφῶς μὲν εὐρεῖν διὰ χρόνου πλῆθος ἀδύνατα ἦν, ἐκ δὲ τεκμηρίων ὧν ἐπὶ μακρότατον σκοποῦντί μοι πιστεῦσαι ζυμβαίνει οὐ μεγάλα νομίζω γενέσθαι οὔτε κατὰ τοὺς πολέμους οὔτε ἐς τὰ ἄλλα.*¹¹⁴ Και στη συνέχεια δημιουργεί την παρέκβαση για την περίοδο της Αρχαιολογίας ώστε να δικαιολογήσει αυτόν τον ισχυρισμό: *κίνησις γὰρ αὕτη μεγίστη δὴ τοῖς Ἑλλήσιν ἐγένετο καὶ μέρος τινὶ τῶν βαρβάρων, ὡς δὲ εἶπεῖν καὶ ἐπὶ πλεῖστον ἀνθρώπων.*¹¹⁵ Για τον λόγο αυτό ο συνδετικός κρίκος μεταξύ της παρέκβασης και της κυρίως αφήγησης είναι ο επεξηγηματικός σύνδεσμος **γάρ**. Σύμφωνα με τον Alonso Nunez¹¹⁶ και τον W. Will¹¹⁷ η λέξη *Αρχαιολογία* σημαίνει αρχαία ιστορία και την συναντούμε ξανά σε μεταγενέστερα έργα όπως στον πλατωνικό διάλογο *Ιππίας Μείζων ἢ περί του καλοῦ ανατρεπτικός: περί τῶν γενῶν, ᾧ Σώκρατες, τῶν τε ἡρώων καὶ τῶν ἀνθρώπων, καὶ τῶν κατοικήσεων, ὡς τὸ ἀρχαῖον ἐκτίσθησαν αἱ πόλεις, καὶ συλλήβδην πάσης τῆς ἀρχαιολογίας ἥδιστα [285e] ἀκροῶνται, ὥστ' ἔγωγε δι' αὐτοὺς ἠνάγκασμαι ἐκμεμαθηκέναι τε καὶ ἐκμεμελετηκέναι πάντα τὰ τοιαῦτα.*¹¹⁸ Στο έργο *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία*¹¹⁹ του Φλάβιου Ιώσηπου που μας δίνει την πολύ σημαντική πληροφορία ότι ο Ιερώνυμος ο Αιγύπτιος έγραψε την *Αρχαιολογία των Φοινίκων*¹²⁰. Ο Φλάβιος Ιώσηπος όμως χρησιμοποιεί την ίδια λέξη όταν αναφέρεται στα έργα του Μανέθωνος, του Βηρωσού, του Μώχου και του Εστιαίου¹²¹.

Σύμφωνα με τον Διογένη το Λαέρτιο¹²² ένα έργο του στωϊκού φιλοσόφου Κλεάνθη του Ασσιου(331-232 π. Χ.) έφερε τον τίτλο *Αρχαιολογία*. Πρέπει όμως να τονισθεί πως ο Θουκυδίδης δεν χρησιμοποιεί παρά μόνο μια φορά το ρήμα *ἀρχαιολογεῖν* και αυτό δεν έχει να κάνει με την παρέκβαση της *Αρχαιολογίας*: *Οὐ πρὸς τό δοκεῖν τινὶ ἀρχαιολογεῖν.*¹²³ Κατά συνέπεια ο όρος αρχαιολογία με ή και χωρίς τη σημασία που του αποδίδουν ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς και ο Φλάβιος Ιώσηπος δεν ανήκει στο λεξιλόγιο του Θουκυδίδη. Αντίθετα ο όρος χρησιμοποιείται με αυτή τη σημασία από

¹¹⁴ Βλ. I 1.2.

¹¹⁵ Βλ. I 1.2.

¹¹⁶ Alonso Nunez, Die Archaeologien des Thukydides (Xenia) (German Edition), 2000, σελ.66-67.

¹¹⁷ W. Will, 2003, σελ. 328.

¹¹⁸ Plato. Platonis Opera, ed. John Burnet. Oxford University Press. 1903, 285 d-e.

¹¹⁹ Flavius Josephus. Flavii Iosephi opera. B. Niese. Berlin. Weidmann. 1892, I 5.

¹²⁰ Op.cit. I 94.

¹²¹ Op.cit., I 107. Βλ. Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας, Μ.Τrede, Αθήνα, 2001, τ. II, σελ. 141, 275.

¹²² Πρβλ. H. von Arnim, Stoicorum veterum fragmenta, Stuttgart, 1964, σελ. 107.

¹²³ Βλ. VII 69.2.

τον Διόδωρο τον Σικελιώτη: *Τὰς περί τῶν Ἀμαζονίδων ἀρχαιολογίας*¹²⁴ και από τον Στράβωνα: *Ἀρχαιολογία δέ τις ἐστὶ περί τοῦ ἔθνους τοῦδε τοιαύτη*.¹²⁵ Η παρέκβαση για την περίοδο της Πεντηκονταετίας δημιουργήθηκε για να αιτιολογήσει τον ισχυρισμό του ιστορικού σχετικά με την *ἀληθεστάτην πρόφασιν* του πολέμου. Ο κυριότερος λόγος ήταν ότι φοβούνταν την επικείμενη εξάπλωση της αθηναϊκής ηγεμονίας, επειδή έβλεπαν το μεγαλύτερο μέρος της Ελλάδας να βρίσκεται ήδη στα χέρια των Αθηναίων: *ἐψηφίσαντο δὲ οἱ Λακεδαιμόνιοι τὰς σπονδὰς λελύσθαι καὶ πολεμητέα εἶναι οὐ τοσοῦτον τῶν ζυμμάχων πεισθέντες τοῖς λόγοις ὅσον φοβούμενοι τοὺς Ἀθηναίους μὴ ἐπὶ μείζον δυνηθῶσιν, ὀρῶντες αὐτοῖς τὰ πολλὰ τῆς Ἑλλάδος ὑποχείρια ἤδη ὄντα*.¹²⁶ Όμως ο εισαγωγικός συνδετικός κρίκος είναι ένα επεξηγηματικό γάρ.¹²⁷

Στην πραγματικότητα η αιτιότητα αποτελεί όχι μόνο τον λόγο της δημιουργίας, αλλά επίσης το κύριο χαρακτηριστικό των παρεκβάσεων της *Ἀρχαιολογίας* και της *Πεντηκονταετίας*. Μπορεί κάποιος πολύ εύκολα να διαπιστώσει ότι η επιθυμία να καταστήσει προφανή την αιτία μιας κατάστασης συνοδεύει συνεχώς το νήμα της σκέψης του ιστορικού. Σχετικά με το λεξιλόγιο, η αιτιότητα εκφράζεται με τον επεξηγηματικό σύνδεσμο γάρ ή με άλλες λέξεις που υποδεικνύουν κάποιο στοιχείο αιτιότητας, όπως σημείον, μαρτύριον, αἴτιον, δῆλον και τα ρήματα τεκμηριοῖ και δηλοῦται.

Σημεῖον δ' ἐστὶ ταῦτα τῆς Ἑλλάδος ἔτι οὕτω νεμόμενα τῶν ποτὲ καὶ ἐς πάντας ὁμοίων δαιτημάτων.¹²⁸

Μαρτύριον δέ· Δῆλον γὰρ καθαιρομένης ὑπὸ Ἀθηναίων ἐν τῷδε τῷ πολέμῳ καὶ τῶν θηκῶν ἀναιρεθεισῶν ὅσαι ἦσαν τῶν τεθνεώτων ἐν τῇ νήσῳ, ὑπὲρ ἡμισυ Κᾶρες ἐφάνησαν, γνωσθέντες τῇ τε σκευῇ τῶν ὄπλων ζυντεθαμμένη καὶ τῷ τρόπῳ ᾧ νῦν ἔτι θάπτουσιν.¹²⁹

¹²⁴ Βλ. Βιβλιοθήκη Ιστορική, II 46.

¹²⁵ Strabo. ed. H. L. Jones, *The Geography of Strabo*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1924, XI 14.12.

¹²⁶ Βλ. I 88.1.

¹²⁷ *Οἱ γὰρ Ἀθηναῖοι τρόπῳ τοιῷδε ἤλθον ἐπὶ τὰ πράγματα ἐν οἷς ηὐξήθησαν*, Βλ. I 89.1.

¹²⁸ Βλ. I 6.2.

¹²⁹ Βλ. I 8.1. Η J. De Romilly παρατηρεῖ: *Μα ποια ήταν αυτά τα όπλα και αυτό ο τρόπος ταφής? Ο Θουκυδίδης δυστυχώς δεν μαρτυρεῖ παρά μόνο την ὑπαρξή τους!* Βλ. Thukydide I σημ. 2,σελ. 5 και το σχίλιο στο I8.1γ.

Αἴτιον δ' ἦν οὐχ ἡ ὀλιγανθρωπία τοσοῦτον ὅσον ἡ ἀχρηματία.¹³⁰

Τεκμηριοῖ δὲ μάλιστα Ὅμηρος.¹³¹

Φαίνεται γὰρ ναυσί τε πλείσταις αὐτὸς ἀφικόμενος καὶ Ἀρκάσι προσπαρασχών, ὡς Ὅμηρος τοῦτο δεδήλωκεν, εἴ τῳ ἱκανὸς τεκμηριῶσαι.¹³²

Δηλοῦται τοῖς ἔργοις ὑποδεέστερα ὄντα τῆς φήμης καὶ τοῦ νῦν περὶ αὐτῶν διὰ τοὺς ποιητὰς λόγου κατεσχηκότος.¹³³

Δηλοῖ δέ μοι καὶ τόδε τῶν παλαιῶν ἀσθένειαν οὐχ ἥκιστα.¹³⁴

Πιο αναλυτικά, η λειτουργία της παρέκβασης της Αρχαιολογίας είναι αποδεικτική και το περιεχόμενό της συνίσταται σε μια διαδοχική έκθεση των διαφόρων τεκμηρίων όχι με παρατακτική, αλλά με υποτακτική μορφή, αφού τα τεκμήρια εξαρτώνται το ένα από το άλλο με μια σχέση αιτιότητας.¹³⁵ Για να καταστεί σαφής ο αποδεικτικός χαρακτήρας της παρέκβασης της *Αρχαιολογίας* αρκεί να εξετασθεί το στοιχείο της αιτιότητας στην πρώτη παράγραφο της παρέκβασης. Διαπιστώνεται εκεί η ύπαρξη μιας σειράς εξηγήσεων αιτιών, δηλαδή μιας σειράς αιτιολογικών φράσεων. Μέσα από την αιτιολογική της λειτουργία, κάθε φράση συνδέεται σταθερά με την προηγούμενη, ὅπως ακριβώς οι κρίκοι μιας αλυσίδας. Έτσι, η πρώτη παράγραφος της παρέκβασης περιέχει μια σειρά από απαντήσεις που αντιστοιχούν σε μια σειρά ερωτήσεων. Γιατί δηλαδή η σύγχρονη Ελλάδα δεν ήταν στο παρελθόν κατοικημένη κατά τρόπο σταθερό και το γιατί οι άνθρωποι κατέφευγαν συχνά στη λύση της μετανάστευσης.

Πρόκειται λοιπόν για μια πιθανή αναπαράσταση του παρελθόντος με τη μέθοδο της εικασίας κατά τρόπο σοφιστικό σε αντίθεση βέβαια με την παρέκβαση της Πεντηκονταετίας, όπου δεν υπάρχει καμία ψηλάφηση. Ο ιστορικός εκθέτει τα γεγονότα με βεβαιότητα και χωρίς καμία αμφιβολία.

Η εμφανέστερη αντίθεση μεταξύ των παρεκβάσεων της *Αρχαιολογίας* και της *Πεντηκονταετίας* αφορά τη δομή. Η Αρχαιολογία παρουσιάζει μια σπονδυλωτή δομή, αποτελείται δηλαδή από διάφορα τμήματα, καθώς συνίσταται από ποικίλες ενότητες

¹³⁰ Βλ. I 11.1.

¹³¹ Βλ. I 3.3.

¹³² Βλ. I 9.4.

¹³³ Βλ. I 11.3.

¹³⁴ Βλ. I 3.1.

¹³⁵ Για το ύφος βλ. Β.Α.Κωνσταντινόπουλος, Δ.Κ.Πανομήτρος, *Το ύφος του αρχαίου ελληνικού πεζού λόγου*, επιμ. Γ.Ξανθάκη Καραμάνου, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2010, σελ.47 κ.εξ.

οι οποίες εκτίθενται διαδοχικά¹³⁶. Οι συχνές μεταναστεύσεις στην Ελλάδα, το όνομα Ελλάδα, η θαλασσοκρατία του βασιλιά Μίνωα, η μάστιγα της πειρατείας, η συνεχής οπλοφορία, η χρήση ενός ενδύματος και ο γυμνισμός των αθλητών, οι παραθαλάσσιες οχυρωμένες πόλεις, οι πειρατές των Καρών και των Φοινίκων και ο εξαγνισμός της Δήλου, η εκστρατεία της Τροίας και η δύναμη του Αγαμέμνονα, η έκταση της πόλεως των Μυκηνών, η οικονομική αδυναμία των Ελλήνων στην εκστρατεία της Τροίας, η σταθερότητα που απέφερε στην Ελλάδα το τέλος των μεταναστεύσεων, οι μεγαλύτερες δυνάμεις στη θάλασσα, η απουσία συρράξεων στη στεριά, οι εκστρατείες του Κύρου και του Δαρείου εναντίον των Ιώνων, οι τύραννοι που εγκαταστάθηκαν στις ελληνικές πόλεις, οι Αθηναίοι και οι Λακεδαιμόνιοι ενάντια στους βαρβάρους, οι σύμμαχοι των Αθηνών και της Σπάρτης. Αντίθετα η παρέκβαση της *Πεντηκονταετίας* έχει δομή διχτομική: Ο H.D. Westlake διακρίνει δύο μέρη: Τα κεφάλαια 89-96 και τα κεφάλαια 97-118.¹³⁷ Η διάκριση των δύο ενοτήτων γίνεται εμφανής μέσα από την δικαιολόγηση της εκβολής και την αναφορά στο έργο του Ελλάνικου.¹³⁸

¹³⁶ Αντίθετα βέβαια ο W. Will, 2003, σελ. 328, εκτιμά πως η δομή της Αρχαιολογίας είναι διμερής, αποτελείται δηλαδή από ένα πρώτο τμήμα, το οποίο πραγματεύεται την ελληνική προϊστορία ως τον τρωϊκό πόλεμο και από ένα δεύτερο, το οποίο έχει ως θέμα την ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων ως τον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Αυτή η διχοτόμηση όμως δεν αναδεικνύει τις ιδιαιτερότητες ούτε του περιεχομένου ούτε του ύφους της Αρχαιολογίας.

¹³⁷ Η παρέκβαση της *Πεντηκονταετίας* είναι σημαντική για πολλούς λόγους. Αποτελείται από δύο σκέλη, εκ των οποίων το πρώτο(89-96) είναι τελείως διαφορετικό από το δεύτερο(97-118), σε διαβάθμιση και σε γενικό υφολογικό χαρακτήρα συμπεριλαμβανομένης και της παρουσίασης των ηγετικών φυσιογνωμιών. Βλ. H.D. Westlake, *Thukydides and the Pentekontaetia*, CQ 49, 1955, σελ. 54. Το πρώτο μέρος της *Πεντηκονταετίας* αποτελείται από δύο στοιχεία: οχύρωση της πόλης και απόκτηση της ηγεμονίας. Ο Θεμιστοκλής είναι ο ήρωας της πρώτης αφήγησης και ο Πausanίας της δεύτερης. Το κείμενο επομένως εδώ προβάλλει ήδη την ίδια αντίθεση με το κείμενο παρακάτω, 128-139, J. De Romilly, *Thukydide*, I, σελ. 63, σημ. 1.

¹³⁸ Πρβλ. R.J. Lenardon, *Thukydides and Hellenicos*, Studies McGreor. Classical Contributions, New York, 1981, σελ. 59-70.

Υπόμνημα: 89-117. Η Πεντηκονταετία

Η λέξη χρησιμοποιείται από τον αρχαίο σχολιαστή στο χωρίο 89.1¹³⁹ Από κάθε άποψη η περίοδος που καλύπτει η *Πεντηκονταετία* διαρκεί λιγότερο από 50 χρόνια: η περίοδος η οποία καλύπτεται διεξοδικά είναι από το 480-430 π. Χ. αλλά ουσιαστικά αρχίζει το 479 και τελειώνει στις αρχές της δεκαετίας του 430 π. Χ. Στη συνέχεια ξεκινούν τα γεγονότα της Επιδάμνου το 435 π. Χ. Έχουμε ήδη διαπιστώσει¹⁴⁰ πως αυτή η ελαττωματική κάλυψη του πρώτου μισού της δεκαετίας του 430 π. Χ. προκάλεσε σοβαρές στρεβλώσεις.¹⁴¹ Δεν μας ικανοποιεί γενικότερα πως στο κεφάλαιο 118.1 αναφέρεται πως τα Κερκυραϊκά και τα Ποτειδαιατικά συνέβησαν *οὐ πολλοῖς ἔτεσιν ὕστερον*, το τέλος της αποστασίας της Σάμου το 439, τη στιγμή που αυτά τα χρόνια φαίνεται να έβριθαν σημαντικών γεγονότων.

Σκοπός του Θουκυδίδη δεν είναι φυσικά να προσφέρει μια επίτομη ιστορία της περιόδου¹⁴² αλλά απλώς να περιγράψει την έξαρση της αθηναϊκής δύναμης (89.1), κάνοντας μια αύξηση των όσων γράφει για την ισχύ των Αθηνών στο κεφάλαιο 88¹⁴³. Μπορούμε να προσθέσουμε πως σίγουρα στοχεύει να δώσει λεπτομερή κάλυψη των γεγονότων εκείνων τα οποία θορύβησαν ιδιαιτέρως τους Σπαρτιάτες¹⁴⁴. Αυτό ενδεχομένως να βοηθά ώστε να εξηγήσουμε κάποιες παραλείψεις που διαφορετικά θα φαινόταν παράξενες, όπως η Ειρήνη του Καλλία¹⁴⁵ το 449 π. Χ. ή η ίδρυση των Θουρίων το 443 π. Χ.¹⁴⁶

Η λογοτεχνική τεχνική του Θουκυδίδη είναι επιλεκτική¹⁴⁷. Σε ένα βαθμό αντικαθιστά τις γενικές κατηγορίες με συγκεκριμένες περιπτώσεις. Πρόκειται για μια τεχνική που χρησιμοποιεί αργότερα και ο Τάκιτος¹⁴⁸. Για μια πιο εμπεριστατωμένη απόπειρα να

¹³⁹ Όστε η άποψη του Konrad Kinzl στο σχετικό λήμμα του *Kleine Pauly* να είναι λανθασμένη πως πρόκειται για ένα σύγχρονο όρο.

¹⁴⁰ Εισαγ. Σημ. στα *Κερκυραϊκά*, κεφ. 24-55, εισαγ. Σημ. στα *Ποτειδαιατικά*, 56-65, σημ. στα χωρία 67.2 και 4.

¹⁴¹ Θα πρέπει να αναφέρουμε πως ο Θουκυδίδης παραλείπει να αναφέρει στο γεγονός ότι η Σπάρτη αρνήθηκε να βοηθήσει στην αποστασία της Λέσβου κάποια στιγμή στη δεκαετία του 430, 3.2.1 σημ.

¹⁴² Πρβλ. όσα λέγονται στην *Αρχαιολογία* στο 2.1.

¹⁴³ Βλ. επίσης παρακάτω, 97.2 σημ., Ελλάνικος κλπ.

¹⁴⁴ Πρβλ. 23.6, 88, 118.2.

¹⁴⁵ Για την Καλλίειο Ειρήνη βλ. *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, Cambridge University, 2005, τ. 3, σελ. 168 κ.εξ.

¹⁴⁶ Βλ. 112.4 σημ. και 115.1 σημ.

¹⁴⁷ Για την επιλεκτικότητα βλ. και Hornblower S. *Θουκυδίδης: Ο ιστορικός και το έργο του*, επιμ. Α. Μαρκαντωνάτος, Εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα, 2003, σελ. 79 κ.εξ.

¹⁴⁸ Βλ. σημ. στο LCM 12,1987, σελ.114, Πρβλ. P.K.Walker, *The Purpose and Method of the Pentekontaetia in Thukydides*, Book I, CQ 7,1957, σελ. 27 κ.εξ. και ιδ. 34 σημ.1. Αν και το άρθρο αυτό

ανιχνευθούν αφηγηματικά σχήματα στην Πεντηκονταετία θα πρέπει να ανατρέξουμε στον McNeal¹⁴⁹ ο οποίος και προσδίδει ιδιαίτερη σημασία στις κατηγορίες του εχθρού στο κεφάλαιο 97.1 (Πέρσες, Σύμμαχοι, Πελοποννήσιοι).

είναι αφιερωμένο κυρίως στην χρονολογία, για την οποία βλ. παρακάτω, 98.1 σημ., Westlake, Essays, κεφ. 2, με κάποιες τροποποιήσεις στο CQ 27,1977, σελ. 95 κ.εξ.= Studies, 1, κ.εξ.

¹⁴⁹ R.A.McNeal, Historical Methods and Thukydides 1.103.1, Historia 19,1970, σελ. 313 κ.εξ. Για την Πεντηκονταετία σχετικά με το ζήτημα της σύνθεσης βλ. 118.2 σημ., και τῆς ξυμμαχίας κλπ.

Η πολιορκία της Σηστού 479 π. Χ. (89.1-3)

ἐν οἷς ηὐξήθησαν: «Ο τρόπος με το οποίο έγιναν ισχυροί». Μια οργανική μεταφορά, κατά λέξη αυξήθηκαν.¹⁵⁰ Ο Huxley¹⁵¹ επιμένει πως ο Θουκυδίδης δεν γράφει ότι η αθηναϊκή δύναμη μεγάλωνε διαρκώς από το 479 π. Χ. και έπειτα, αλλά ότι στο τέλος αυτής της περιόδου η ισχύς των Αθηναίων ήταν μεγαλύτερη από ότι στην αρχή και πως εξακολούθησε να μεγαλώνει. «Όπως ξεκάθαρα δηλώνει η αφήγηση υπήρξαν οπισθοδρομήσεις».

ἐπειδὴ Μῆδοι: Παρατηρούμε πολύ γρήγορα πως το ύφος του Θουκυδίδη γίνεται αφηγηματικό, το ύφος του καθημερινού λόγου¹⁵² και θα λέγαμε σχεδόν παρόμοιο με αυτό του Ηροδότου όσον αφορά το ενδιαφέρον του για τα πρόσωπα, αν και δεν αντλούνται όλες οι λεπτομέρειες από τον Ηρόδοτο, ακόμα και εκεί όπου τα δύο κείμενα επικαλύπτονται. Αυτά είναι όλα κοινά χαρακτηριστικά στα κεφάλαια 89-95 και στις παρεκβάσεις για τον Πausανία και τον Θεμιστοκλή.¹⁵³ Αισθανόμαστε τον πειρασμό να τοποθετήσουμε τη συγγραφή αυτών των κεφαλαίων νωρίς στη συγγραφική σταδιοδρομία του Θουκυδίδη.¹⁵⁴

*καὶ ναυσὶ καὶ πεζῶ*¹⁵⁵

ἐς Μυκάλην: 479 π. Χ. Η σημερινή Dilek Daglari χερσόνησος οι οποία βρίσκεται απέναντι από τη Σάμο με το περίφημο ακρωτήριο «Τρωγίλιος άκρα» ήταν μοιραία περιοχή για τους Πέρσες. Πρόκειται για το θρησκευτικό κέντρο των Ιώνων.¹⁵⁶

Είναι πολύ φυσικό το γεγονός πως ο Θουκυδίδης δεν ασχολείται ιδιαίτερος με την μάχη της Μυκάλης, αφού αυτό ήδη το είχε κάνει ο ομότεχνός του Ηρόδοτος, αλλά

¹⁵⁰ Βλ. παραπάνω κεφ. 16, βλ. Thukydides, 172.

¹⁵¹ G.L.Huxley, Thukydides on the Growth of the Athenian power, Proc. Royal Irish Acad. 83, 1983, σελ. 192.

¹⁵² Ιδίως από το κεφ. 90.1 κ. εξ.

¹⁵³ Πρβλ. Westlake, *Essays*, 54, και CQ 27, 1977, 96= *Studies*, 2.

¹⁵⁴ Για το πρόβλημα αυτό και για το θέμα των πηγών του Θουκυδίδη για εκείνες τις παρεκβάσεις βλ. 126.2 σημ. Στο μεταξύ βλ. 95.7 σημ. σχετικά με την άποψη του Θουκυδίδη ότι οι Σπαρτιάτες είχαν δεχθεί να αναλάβουν οι Αθηναίοι την ηγεμονία των Ελλήνων.

¹⁵⁵ Πρβλ. Αισχ. Πέρσαι, 728, Aeschylus. Aeschylus, with an English translation by Herbert Weir Smyth, Ph. D. in two volumes. 1. Persians. Cambridge. Cambridge, Mass., Harvard University Press; London, William Heinemann, Ltd. 1926. και Thukydides, 148 σημ. 50.

¹⁵⁶ Βλ. H.Lohmann, Melia, das Panionion und der Kult des Poseidon Helikonios, Asia Minor Studien, Neue Forschungen zu Ionien 54, E. Schwertheim- E. Winter(επιμ.), Bonn, 2005, σελ. 63, 65, 69, 72.

εμμέσως προβάλλει τις συνέπειές της στην αλλαγή της εξωτερικής πολιτικής των Αθηνών που μετά από αυτή τη μάχη θα μετατραπεί από αμυντική σε επιθετική.¹⁵⁷

Λεωτυχίδης: Ένας από τους δύο βασιλείς της Σπάρτης. Παρά το γεγονός ότι ο Λεωτυχίδης είναι το πρώτο πρόσωπο κατά σειρά εμφάνισης με πρωταγωνιστικό ρόλο στην παρέκβαση ο Θουκυδίδης τον παρουσιάζει τόσο αμυδρά ώστε να περνά απαρατήρητος, επειδή εδώ πάλι αποφεύγει να ασχοληθεί με τα γεγονότα που ήδη έχει περιγράψει αναλυτικά ο Ηρόδοτος. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο ο βασιλιάς των Σπαρτιατών ο Αρχίδαμος ο Β' ήταν εγγονός του από τον δεύτερο γάμο του. Αυτός ο βασιλιάς ο οποίος ήταν ο αρχιτέκτονας της νίκης στη ναυμαχία και την πεζομαχία της Μυκάλης, πέθανε εξόριστος στην Τεγέα το 469 π. Χ. αφού κατηγορήθηκε για δωροδοκία από τους τυράννους της Θεσσαλίας Αλευάδες¹⁵⁸ κατά την εκστρατεία των Λακεδαιμονίων εναντίον της φιλοπερσικής Θεσσαλίας και Μακεδονίας ύστερα από τη νίκη της Μυκάλης¹⁵⁹. Είναι μια παράξενη σύμπτωση το γεγονός ότι οι περισσότεροι πρωταγωνιστές της Πεντηκονταετίας, όπως ο Θεμιστοκλής, ο Πausanίας και ο Ινάρως, είχαν άδοξο τέλος. Ο βίος του Λεωτυχίδη έχει μάλιστα κάποιες ομοιότητες με αυτόν του Πausanία(δωροδοκία, εξορία, διαφυγή και ύστερα θάνατος μακριά από την πατρίδα).

ἀπεχώρησεν ἐπ' οἴκου: Αποσύρθηκε δηλαδή και όχι αναχώρησε. Πρόκειται για μια προσεκτική επιλογή του Θουκυδίδη που σε συνδυασμό με την πρόθεση *ἐπί* και γενική συνιστά έναν πολύ λεπτό πολιτικό υπαινιγμό. Αν και είχε τελειώσει μία μόνο μάχη και όχι ολόκληρος ο αγώνας οι Λακεδαιμόνιοι αποχώρησαν από το πολεμικό πεδίο και γύρισαν στην πατρίδα τους ενώ η δραστηριότητα των Αθηναίων συνεχίστηκε και μετά τη νίκη της Μυκάλης. Την ίδια περίπου γραμμή ακολουθεί και ο Διόδωρος ο Σικελιώτης: «*εἰς τὴν Λακωνικὴν ἀποπλεύσαι*»¹⁶⁰. Το ρήμα αποχωρῶ δεν χρησιμοποιείται από τον Ηρόδοτο. Αντίθετα ο Φλάβιος Ιώσηπος το χρησιμοποιεί ύστερα όμως από ἦττα και όχι με την πρόθεση *ἐπί* και γενική.¹⁶¹

¹⁵⁷ *ἐν δὲ ταύτῃ τῇ μάχῃ Ἑλλήνων ἠρίστευσαν Ἀθηναῖοι...ἐπεῖτε δὲ κατεργάσαντο οἱ Ἕλληνες τοὺς πολλοὺς τοὺς μὲν μαχομένους τοὺς δὲ καὶ φεύγοντας τῶν βαρβάρων, τὰς νέας ἐνέπρησαν καὶ τὸ τεῖχος ἅπαν, τὴν ληΐην προεξαγαγόντες ἐς τὸν αἰγιαλόν, καὶ θησαυροὺς τινὰς χρημάτων εὗρον.* Βλ. Ηροδότου Ιστοριῶν, IX 106-106.

¹⁵⁸ Βλ. Ηροδ. VII 6, 172.

¹⁵⁹ Βλ. Ηροδ. VI 72.

¹⁶⁰ Βλ. XI 37.4.

¹⁶¹ Βλ. *Ιουδαϊκὴ Αρχαιολογία*, 15.149.

ἀπὸ Πελοποννήσου: Η κατασκευή της φράσης δεν είναι καθόλου τυχαία. Γίνεται σε πρώτη φάση λόγος για τους Έλληνες της Μυκάλης, έπειτα για τους συμμάχους της Πελοποννήσου και αμέσως μετά για τους Αθηναίους και τους Ίωνες. Η δομή και το λεξιλόγιο της φράσης είναι καλά μελετημένα, ώστε να προβληθεί πολύ προσεκτικά η διαφοροποίηση στο εσωτερικό των ελληνικών δυνάμεων. Πολύ εύστοχα ο Διόδωρος ο Σικελιώτης κάνει λόγο για σχίσμα: *τούτων δὲ πραχθέντων συνέβη τὴν δύναμιν τῶν Ἑλλήνων σχισθῆναι, καὶ τοὺς μὲν Λακεδαιμονίους εἰς τὴν Λακωνικὴν ἀποπλεῦσαι, τοὺς δὲ Ἀθηναίους μετὰ τῶν Ἰώνων καὶ τῶν νησιωτῶν ἐπὶ Σηστόν ἀπᾶραι.*¹⁶²

οἱ δὲ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ ἀπὸ Ἰωνίας καὶ Ἑλλησπόντου ζύμμαχοι ἤδη ἀφεστηκότες ἀπὸ βασιλέως: «Οἱ Αθηναῖοι και οι σύμμαχοί του από την Ιωνία και τον Ελλήσποντο που είχαν τώρα αποστατήσει από τον Μεγάλο Βασιλιά». Ο Θουκυδίδης εδώ υπονοεῖ ότι περιλαμβάνονται οι Ίωνες της Μικράς Ασίας, αλλά ο Ηρόδοτος¹⁶³ κάνει λόγο μόνο για νησιώτες και οι μελετητές θεωρούν ότι σε αυτό το σημείο υπάρχει σύγκρουση μεταξύ των δύο.¹⁶⁴ Πρέπει να δεχτούμε ότι υπήρξε κάποια συμμετοχή από την ηπειρωτική Ιωνία. Πάντως. Δεν υπάρχει ουσιαστική αντίφαση μεταξύ Ηροδότου και Θουκυδίδη. Για τον Ηρόδοτο η Ιωνία έχει ήδη επαναστατήσει, και το γεγονός ότι οι Πελοποννήσιοι θα δέχονταν μόνο τους νησιώτες δεν είναι υποχρεωτικά σχετικό με τη σύνθεση της δύναμης που εδώ περιγράφει ο Θουκυδίδης. Όπως γράφει και ο Gomme, οι Ίωνες της Μικράς Ασίας που μνημονεύονται εδώ πρέπει να συμάχησαν αργότερα με την Αθήνα, λεπτομέρεια που ο Ηρόδοτος δεν αναφέρει.

ἐκλιπόντων τῶν βαρβάρων: Πρόκειται σίγουρα για μια αναφορά στη λεπτομερή εξιστόρηση του Ηροδότου¹⁶⁵, αναφορά η οποία θα ήταν τελείως ακατανόητη σε κάποιον που δεν γνώριζε το κείμενο του Ηροδότου. Ο Θουκυδίδης έχει εδώ την ιστορία του προκατόχου του ανοιχτή μπροστά του και σχεδόν προϋποθέτει το ίδιο και για τους αναγνώστες του.¹⁶⁶

¹⁶² Βλ. XI 37.4.

¹⁶³ Βλ. 9.106.

¹⁶⁴ Υπέρ του Θουκυδίδη τάσσεται ο C.Hignett, *Xerxes Invasion of Greece*, Oxford, 1963, σελ. 261. Και υπέρ του Ηροδότου ο Meiggs, 35, αν και ακόμα και αυτός δέχεται πως στους Αθηναίους ίσως να προσχώρησαν οι γείτονες από τη Σηστό.

¹⁶⁵ Βλ. 9.118.

¹⁶⁶ Βλ. Εργασία στο Catling Studies.

Η ανοικοδόμηση των τειχών της Αθήνας (89.3-93.2)

Η ενότητα αυτή αποκαλείται ανοικοδόμηση αντί για οικοδόμηση των τειχών της πόλης, παρόλο που η ύπαρξη τείχους πριν από το 479 π. Χ. έχει αμφισβητηθεί. Όπως επισημαίνει ο Δρ. Catling, αν και ο ίδιος μάλλον δεν το πιστεύει, παραμένει γεγονός ότι μέχρι το 1990 δεν έχει βρεθεί κανένα ίχνος.¹⁶⁷ Τα κεφάλαια αυτά ασχολούνται με τα τείχη γύρω από την πόλη, και το χωρίο 93.3-8 με τα τείχη του Πειραιά. Τα περίφημα Μακρά Τείχη, που ένωναν την πόλη των Αθηνών με τον Πειραιά και το Φάληρο δεν χτίστηκαν πριν από τη δεκαετία του 450.¹⁶⁸

Ἀθηναίων δὲ τὸ κοινόν: Κατά λέξη το κοινό των Αθηναίων. Ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί τον χαλαρό τρόπο σε αυτή την έκφραση. Εδώ δεν σημαίνει σχεδόν τίποτα περισσότερο από το «οι Αθηναίοι» ή μάλλον «η αθηναϊκή κυβέρνηση»¹⁶⁹ Όπως κάνει πάντα ο Θουκυδίδης δεν χρησιμοποιεί τεχνικούς όρους¹⁷⁰. Εδώ χρησιμοποιεί την έκφραση αυτή για να διακρίνει τους Αθηναίους που βρίσκονταν στην πόλη από αυτούς που μετείχαν στο στόλο. Ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί τη φράση αυτή στο χωρίο 9.117 και αυτό ίσως να υπήρξε η αφορμή για να τη χρησιμοποιήσει ο Θουκυδίδης από τον Ηρόδοτο.

ὄθεν ὑπεξέθεντο: «Από τα μέρη όπου τα είχαν τοποθετήσει». Κυρίως η Τροιζήνα.¹⁷¹ Ο Ηρόδοτος επίσης προσθέτει την Αίγινα καθώς και τη Σαλαμίνα.

καὶ τὴν πόλιν ἀνοικοδομεῖν παρεσκευάζοντο καὶ τὰ τείχη· τοῦ τε γὰρ περιβόλου βραχέα εἰστήκει: Άρχισαν τις εργασίες ανοικοδομώντας την πόλη και τα τείχη. Μόνο ένα μικρό τμήμα του παλιού περιβόλου είχε απομείνει ὀρθιο. Όπως γράφει ο

¹⁶⁷ Βλ. ὁμως E. Vanderpool, The Date of the Pre-Persian City Wall of Athens, Tribute to Benjamin Dean Meritt, εκδ. D.W.Bradeen και M.F.McGregor, Locust Valley, New York, 1974, σελ. 156 κ.εξ., που παραθέτει σύγχρονη βιβλιογραφία, δέχεται ότι υπήρξε ένα τείχος πριν από τους περσικούς πολέμους, βασιζόμενος κυρίως στα στοιχεία που δίνουν ο Ηρόδοτος(9.13.2) και ο Θουκυδίδης(1.89.3, βλ. σημ.) και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι σίγουρα είχε χτιστεί το 566 π. Χ. και ίσως λίγα χρόνια νωρίτερα. Από τις παραπομπές του Vanderpool στη σύγχρονη βιβλιογραφία βλ. ιδίως Winter(παρακάτω, 89.3 σημ.).

¹⁶⁸ Βλ. παρακάτω, 107.1 και 108.3. Για τους λόγους που ὄθησαν τον Θουκυδίδη να συμπεριλάβει τόσες πληροφορίες για τα συγκεκριμένα τείχη βλ. R.A.McNeal, ο.π. εισαγ.σημ. στα κεφ.89-117., σελ 312, ο οποίος σωστά υπογραμμίζει τη σημασία των τειχών στην *Αρχαιολογία*(βλ. 2.2 σημ., *ἀτειχίστων*). Όπως γράφει τα τείχη για τον Θουκυδίδη ήταν το απόλυτο σύμβολο ισχύος.

¹⁶⁹ Πρβλ. Ηροδ. 1.67.5,5.85.1,6.50.2,9.117 κλπ. Θουκ. 2.12.2 και ίσως 1.90.5. Βλ. και J.Treheux, *Koionon*, REA 89,1987,σελ. 39 κ.εξ. που ασχολείται συγκεκριμένα με το χωρίο 4.78.3 για τη λέξη *κοινόν* σημαίνει συνασπισμό: βλ. Todd 137 για τους Αιτωλούς, και παραπάνω, 5.2 σημ. για τη Δυτική Λοκρίδα.

¹⁷⁰ Βλ. Thukydidēs, 96 κ.εξ.

¹⁷¹ Βλ. Ηροδ. 8.41 και ίσως το ψήφισμα της Τροιζήνας, ML 23=Fornara 55(βλ.παραπάνω,19.2 σημ.)

Vanderpool, ο Θουκυδίδης εδώ φαίνεται δηλώνει σαφώς ότι υπήρξε ένα τείχος πριν από την περσική εισβολή.¹⁷²

Λακεδαιμόνιοι δέ: Ο Lewis σε μια ανέκδοτη εργασία του¹⁷³ διαπιστώνει αντιστοιχίες ανάμεσα σε αυτήν την πρεσβεία και σε εκείνη που μνημονεύει ο Ηρόδοτος στο χωρίο 9.7-11, δηλαδή στην αθηναϊκή πρεσβεία η οποία βρισκόταν σε αναμονή, καθώς οι Σπαρτιάτες είναι εκείνοι που καταγίνονταν εδώ με την οικοδόμηση του τείχους.

πρεσβεία: Η αποστολή πρεσβείας ήταν ένα πολύ συνηθισμένο μέσο διπλωματικής διαμεσολάβησης με επίσημη μορφή και η πρώτη μορφή του διπλωματικού σώματος που απαντά στον ελληνικό κόσμο από τον 5^ο αιώνα και ύστερα.¹⁷⁴ Οι απεσταλμένοι προέρχονταν κυρίως από την Αθήνα από τις καλύτερες και πιο ευκατάστατες οικογένειες. Σύμφωνα με τον D.J.Mosley¹⁷⁵ η αυξανόμενη σημασία της ρητορικής και της εξειδίκευσης στην πολιτική και την διπλωματία κατά τον 5^ο και τον 4^ο αιώνα αποδεικνύεται από το επίπεδο των απεσταλμένων που επελέγησαν κατά την διάρκεια των 140 ετών. Η γλώσσα της διπλωματίας στην αρχαιότητα ήταν σκληρή και ειλικρινής, επειδή δεν υπήρχαν επαγγελματίες διπλωμάτες ή ειδικός διπλωματικός κώδικας επικοινωνίας. Αυτό ακριβώς επέτρεπε την άμεση διατύπωση κάποιων απαιτήσεων ή ακόμη και απειλών¹⁷⁶. Ο ιστορικός αφήνει στην αφάνεια τα ονόματα των απεσταλμένων της πρώτης πρεσβείας της Σπάρτης στην παρέκβαση της *Πεντηκονταετίας* και δεν είναι γνωστό γενικά τίποτα περισσότερο για την ταυτότητά τους από καμία άλλη πηγή. Ούτε χρονικά είναι δυνατόν να προσδιοριστεί η αποστολή της πρεσβείας εκτός από το ότι πρέπει να τοποθετηθεί πριν από το 479/478 π. Χ. Ο αριθμός των απεσταλμένων των πόλεων ήταν ρευστός και ακαθόριστος, αλλά συνήθως πολύ περιορισμένος. Ιδιαίτερως στην περίπτωση της Σπάρτης ορισμένες φορές η πρεσβεία ήταν μονομελής¹⁷⁷ αλλά τις περισσότερες φορές οι απεσταλμένοι

¹⁷² Βλ. επίσης και F.Winter. Greek Fortifications, London, 1971, σελ. 61 κ.εξ., Παράρτημα City-circuits in Archaic Greece, especially Athens και 63, όπου ο Winter διαφωνεί με τις απόπειρες να εκληφθεί η φράση τα τείχη ως μεταγενέστερη προσθήκη, για την οποία δεν θα πρέπει να ισχύει η σημασία του αν(ή να θεωρηθεί ότι η φράση του περιβόλου σημαίνει κάτι το διαφορετικό από τον περίβολο της πόλης. Σημειωτέον ότι στα χωρία 93.2, *ὁ περίβολος*, και 6.57.3 είναι επίσης συναφή.

¹⁷³ Βλ. σημ. 2 στο άρθρο στο Catling Studies.

¹⁷⁴ Οι πηγές για τις πρεσβείες των Λακεδαιμονίων προέρχονται από την ελληνική γραμματεία ενώ για τις πρεσβείες των Αθηναίων το υλικό προέρχεται κυρίως από τις επιγραφές. Βλ. D.J.Mosley, Die Grosse der Gesandtschaften in der antiken griechischen Diplomatie, Antike Diplomatie, 1979, Darmstadt, σελ. 111.113.

¹⁷⁵ D.J.Mosley, Envoys and Diplomacy in Ancient Greece, Historia Einzelschriften, 22 Wiesbaden, 1973, σελ. 43.

¹⁷⁶ Βλ. J.R.Grant, A note on the Tone of Greek Democracy, CQ, 15, 1965, σελ. 263.

¹⁷⁷ Βλ. Ξενοφώντος Ελληνικά IV 8.12, V 1.25, VI 3.

ήταν τρεις.¹⁷⁸ Ομοίως οι πρεσβείες των Αθηνών αποτελούνταν συνήθως από δύο ή τρία άτομα¹⁷⁹. Συχνές όμως ήταν και οι αποστολές πενταμελών ή ακόμα και δεκαμελών αποστολών. Η αύξηση του αριθμού των απεσταλμένων παρατηρείται με τη διέλευση του χρόνου.¹⁸⁰ Για παράδειγμα οι πολυπληθέστερες πρεσβείες στον Θουκυδίδη απαντούν στο 8^ο βιβλίο και είναι ενδεκαμελείς τον χειμώνα του 412/11 π. Χ.¹⁸¹ και δωδεκαμελείς το καλοκαίρι του 411 π. Χ.¹⁸². Ο μεγάλος αριθμός απεσταλμένων δεν ήταν απαραίτητα ανάλογος προς την σημασία της αποστολής, αλλά μάλλον αντιστρόφως ανάλογος. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται περίπου και ο συλλογισμός του Mosley.¹⁸³ Είναι επίσης ενδεικτικό πως οι αποστολές απεσταλμένων στον βασιλιά της Περσίας ήταν μονομελείς. Αρχικά οι πρεσβείες ήταν ολιγομελείς και δεν αποκλείονταν η αποστολή ακόμη και των ίδιων των πολιτικών αρχηγών ως πρεσβευτών.¹⁸⁴

τείχος ἔχοντα: Εδώ απηχείται το χωρίο της Αρχαιολογίας, στο οποίο ο Θουκυδίδης επιβεβαιώνει την έλλειψη οχύρωσης για ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο¹⁸⁵. Όμως θα πρέπει πρώτα να εξετάσουμε ποιες ελληνικές πόλεις είχαν πραγματικά τείχος το 479 π. Χ. Σε αντίθεση με τα μονολιθικά και τα Κυκλώπεια τείχη των Μυκηνών και της Τίρυνθας, που ανάγονται στην Μυκηναϊκή εποχή, δηλαδή από το 1500 έως το 1200 π. Χ., στην περίπτωση όμως των Αθηνών δεν είναι εξακριβωμένη η ύπαρξη κάποιας οχύρωσης, ακόμα και στο τέλος της γεωμετρικής περιόδου.¹⁸⁶ Η αντίδραση των Λακεδαιμονίων στην κατασκευή του τείχους αποδεικνύει ότι η οχύρωση οποιασδήποτε πόλεως ήταν στην αρχαιότητα μια ενέργεια ύψιστης πολιτικής σημασίας με απρόβλεπτες συνέπειες. Οι Λακεδαιμόνιοι αντιδρούσαν πάντα αρνητικά και δυναμικά στην κατασκευή οποιασδήποτε τείχους. Στην περίπτωση του Άργους τον χειμώνα του 417/6 π. Χ. ίσως θορυβημένοι από την περίπτωση των Αθηνών οργάνωσαν εκστρατεία με συμμετοχή όλων των συμμάχων τους. Η οχύρωση μιας πόλης ενίσχυε την προστασία και την οικονομία της και λειτουργούσε ως

¹⁷⁸ Πρβλ. Mosley, οπ.π.,σελ. 111.

¹⁷⁹ Βλ. Θουκ. I 91.3,II 67.2.

¹⁸⁰ Βλ. Mosley, οπ.π., σελ. 55-56.

¹⁸¹ Βλ. VIII 54.2.

¹⁸² Βλ. VIII 90.2.

¹⁸³ Βλ. Mosley, οπ.π. σελ. 117.

¹⁸⁴ Για την διαφορά στον αριθμό των απεσταλμένων μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης τον 5^ο και τον 4^ο αιώνα π. Χ. βλ. Mosley, οπ.π.,σελ. 110-111.

¹⁸⁵ Βλ. I 2.2β.

¹⁸⁶ S.Toy, A History of Fortification from 3000 B.C. to A.D. 1700, London,1955, σελ. 1, 11-12, και A.M.Snodgrass, The Historical Significance of Fortification in Archaic Greece, La fortification dans l'histoire du monde grec. Paris,1986, σελ. 130.

σταθεροποιητικός παράγοντας για την αύξηση του πληθυσμού της μέσω της ασφάλειας που παρείχε και καταπολεμούσε φαινόμενα, όπως ο νομαδισμός και οι επιδρομές.¹⁸⁷ Είναι ενδεικτικό πως στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου και μάλλον στην αρχή της πολιορκίας των Πλαταιών(429-427 π. Χ.) τα τείχη της πόλεως των Θηβών προσείλκυσαν τους κατοίκους μικρών ατειχίστων πόλεων, όπως η Σκόλος, οι Ερυθρές, η Σκάρφη, η Αυλίσ και η Σχοίνος, που μετακινήθηκαν στο εσωτερικό της πόλεως των Θηβών διπλασιάζοντας τον πληθυσμό της.¹⁸⁸ Είναι γεγονός πως λόγω αυτής της πολύπλοκης πολιτικής κατάστασης οι πόλεις έχτιζαν τα τείχη τους στα περισσότερα μέρη της Ελλάδας με την υποστήριξη μιας από τις λιγιστές κυβερνήσεις που υπήρχαν τότε όπως για παράδειγμα των Αθηνών και των Θηβών.¹⁸⁹

Χάρη στην κατασκευή τείχους μια μικρή κοινότητα ή ένας οικισμός μπορούσε θεωρητικά να μετατραπεί σε μια πόλη ανεξάρτητη και ελεύθερη. Με άλλα λόγια τα τείχη μιας πόλης ήταν η ασπίδα του επεκτατισμού της και το σύμβολο της δύναμης και της ύπαρξής της.¹⁹⁰ Σύμφωνα με τον Scranton πριν από τους περσικούς πολέμους η καλύτερη τειχοδομία ήταν λεσβιακού τύπου, ευρύτατα διαδεδομένη στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους και με βασικό χαρακτηριστικό τους κυρτούς αρμούς. Μετά την περίοδο των περσικών πολέμων η τειχοδομία λεσβιακού τύπου αντικαταστάθηκε τελείως και στο μέσο του 5^{ου} αιώνα η τειχοδομία πολυγωνικού τύπου τελειοποιήθηκε. Σύμφωνα με τον R.Martin¹⁹¹ και τον D.Lazaridis¹⁹² σε ορισμένες περιπτώσεις όπως στη Μεσσήνη Μεσσηνίας και στην Μεγαλόπολη Αρκαδίας, η κατασκευή τείχους εντυπωσιακής έκτασης, περίπου δηλαδή 50 στάδια ή 8 χιλιόμετρα, και κατασκευής είχε ως σκοπό τον εντός των τειχών στρατωνισμό των στρατευμάτων ή την αποτελεσματικότερη άμυνα της πόλης σε περίπτωση πολιορκίας ακόμα και με λίγους υπερασπιστές.¹⁹³ Οι Λακεδαιμόνιοι δεν ήθελαν νέους ανταγωνιστές. Είναι τελικά μια

¹⁸⁷ J.Le Goff, *Costruzione distruzione della citta murata. Un programma di riflessione e ricerca*, La citta e le mura, C.De Seta-J. Le Goff, επιμ. Roma-Bari,1989,σελ. 3-5.

¹⁸⁸ *Hellenica Oxyrhynchia* 12,3, βλ. N.H.Demand, *Thebes in the Fifth Century, States and Cities of Ancient Greece*, London,1982,σελ.9,12,41.

¹⁸⁹ Scranton Robert Lorenz, *Greek Walls*,Cambridge,1941, σελ.11.

¹⁹⁰ Βλ. C.De Seta, *Le mura simbolo della citta*, οπ.π. σελ. 11-12 και J.Le Goff, οπ.π. σελ. 3. Δύο περιπτώσεις τειχών παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον κατά την αρχαιότητα: Τα Κυκλώπεια Τείχη της αρχαϊκής εποχής και τα τείχη της αυτοκρατορικής περιόδου.

¹⁹¹ R.Martin,*Living Architecture*, σελ. 137.

¹⁹² D.Lazaridis,*Les Fortifications d'Amphipolis*, *La Fortification dans l'histoire du monde grec*, Paris,1986,σελ.33.

¹⁹³ P.Ducray, *Les fortifications grecques: role,function,efficacite. La fortification dans l'histoire du monde grec*, Paris,1986,σελ. 137 και S.Troy, οπ.π., σελ. 14.

κατευθυντήρια γραμμή σε ολόκληρο το έργο του Θουκυδίδη το γεγονός πως ενώ οι Αθηναίοι επιδιώκουν την κατασκευή τειχών, οι Λακεδαιμόνιοι επιχειρούν συστηματικά να την αποτρέψουν. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της οχύρωσης της Αμφίπολης από τους Αθηναίους.¹⁹⁴ Το μήκος των τειχών της ξεπερνούσε κατά 1000 μέτρα περίπου ακόμα και αυτά του Θεμιστοκλή στην Αθήνα.¹⁹⁵

τῶν ξυμμάχων ἐξοτρυνόντων: Καθώς δέχονταν δηλαδή πιέσεις από τους συμμάχους.¹⁹⁶

Γενομένην: Για τους Sheppard-Evans¹⁹⁷ εδώ προβάλλεται η αντίθεση μεταξύ του γίγνομαι και του εἰμί. Ορθώς επισημαίνουν πως το γίγνομαι υποδηλώνει το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας και παραπέμπουν στον Π 35.1: *ἀνδρῶν ἀγαθῶν ἔργῳ γενομένων ἔργῳ.*

Τειχίζειν: Ορθώς επισημαίνει ο Hornblower ότι δηλαδή τα τείχη των πόλεων είναι ένα ζήτημα που συνδέει την *Πεντηκονταετία* με την *Αρχαιολογία* και παραπέμπει στο άρθρο του McNeal¹⁹⁸ το οποίο όμως δεν είναι και το μοναδικό. Στην πραγματικότητα πολλά από τα θέματα της *Αρχαιολογίας* απαντούν και στην *Πεντηκονταετία* με διαφορετική βέβαια μορφή. Την θέση της θαλασσοκρατορίας του βασιλιά Μίνωα, για παράδειγμα καταλαμβάνει η αντίστοιχη θαλασσοκρατορία του Θεμιστοκλή. Αντιθέτως το θέμα της πειρατείας δεν εμφανίζεται στην *Πεντηκονταετία*.

καὶ τῶν ἔξω Πελοποννήσου: Η σπαρτιατική πρόταση ότι όλες οι περιτειχισμένες πόλεις εκτός Πελοποννήσου πρέπει να καθαιρέσουν τις οχυρώσεις τους ίσως να είναι υπερβολικά φιλόδοξη.¹⁹⁹

εἰστήκει: Κανονικά σε αυτή την περίπτωση αναμένεται πληθυντικός αριθμός με υποκείμενο «τά τείχη» ή «οἱ περίβολοι». Εφόσον το υποκείμενο εδώ είναι τα τείχη τότε σε αυτή την περίπτωση έχουμε αττική σύνταξη.

¹⁹⁴ Βλ. IV 102-104.

¹⁹⁵ Βλ. D.Lazaridis, οπ.π., σελ. 33 και P.Ducrey, οπ.π., σελ. 134.

¹⁹⁶ Βλ. 69.1 σημ. Κόρινθος. Πλουτ. Θεμιστοκλής 19.2, Αίγινα. Plutarch. Plutarch's Lives. with an English Translation by Bernadotte Perrin. Cambridge, MA. Harvard University Press. London. William Heinemann Ltd. 1914.

¹⁹⁷ Sheppard-Evans, John G.-Lewis, Notes on Thucydides original and compiled, Books I, II and III, London, 1889, σελ. 100.

¹⁹⁸ R.A.McNeal, Historical Methods and Thucydides I 103.1. Historia, 19, 1970, σελ. 313 κ.εξ.

¹⁹⁹ Βλ. R.Sealey, History of the Greek City-States, Berkeley and London, 1976, σελ. 240, όπου αμφισβητεί ακόμα και το αν οι Σπαρτιάτες ήλπιζαν ποτέ σοβαρά ότι θα μπορούσαν να σταματήσουν την Αθήνα, δεδομένου ότι όλες οι ελληνικές πόλεις, πλην της Σπάρτης, διέθεταν τείχη.

ξυγκαθελείν: Ακόμα και ο χρόνος του ζεύγους των απαρεμφάτων, *τειχίζειν* και *ξυγκαθελείν*, που είναι αντικείμενα του ρήματος «*ήξιουν*», υποδηλώνει αρκετά για τις διαθέσεις των Σπαρτιατών. Η απαγόρευση της οχύρωσης των πόλεων πρέπει να είναι διαρκής και η κατεδάφιση των τειχών ακαριαία. Το δις σύνθετο ρήμα ξυγκαθερώ, που σημαίνει καταστρέφω μαζί με άλλους κάτι ή κάποιον, δεν χρησιμοποιείται πολύ συχνά από τον Θουκυδίδη και γενικότερα είναι σπάνιο. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί η ακριβολογία της έκφρασής του: *μετά σφῶν*.²⁰⁰ Στον Ηρόδοτο το ιωνικό συγκαταιρέω έχει την έννοια της συμμετοχής στην κοινή προσπάθεια της κατάκτησης της νίκης στο πεδίο της μάχης.²⁰¹

ὥσπερ νῶν ἐκ τῶν Θηβῶν: Αυτό όπως δείχνει ο Lewis²⁰², απατεί γνώση της εκστρατείας στην Πλάταια, που αφηγείται ο Ηρόδοτος στο 9^ο βιβλίο του, και ίσως συγκεκριμένα της πολιορκίας που περιγράφει στο χωρίο 9.86.2-88. Ο Hornblower υπογραμμίζει τον συσχετισμό με την αφήγηση της μάχης των Πλαταιών στον Ηρόδοτο. Οι Έλληνες μετά τη μάχη των Πλαταιών πολιόρκησαν την οχυρωμένη και επτάπυλη πόλη των Θηβών για να τιμωρήσουν τους αρχηγέτες των αριστοκρατών Τιμηγενίδη και Ατταγίνο, οι οποίοι και είχαν μηδίσει.²⁰³ Σύμφωνα με την Demand²⁰⁴ οι φυσικές αμυντικές ιδιότητες της πόλεως των Θηβών, οι οποίες οφείλονταν στα δυτικά στην πηγή Δίρκη και στα ανατολικά στο φαράγγι κοίλη οδός ενισχύθηκαν κατά την μυκηναϊκή εποχή από τα τείχη της ακρόπολης της Καδμείας, που περιελάμβαναν τις ξακουστές Επτά Πύλες.²⁰⁵ Η τοποθέτηση της κατασκευής του τείχους την εποχή του Κάδμου είναι καθαρά μυθολογικού χαρακτήρα και σχετίζεται με τις περιπέτειες του Κάδμου στην Αίγυπτο.²⁰⁶ Η τειχοδομία της πύλης της Ηλέκτρας ήταν ισοδομικού τύπου με τετράγωνους λίθους, λαξευμένη πρόσοψη και σχεδιασμένα άκρα.²⁰⁷ Το χαμηλότερο τμήμα του τείχους, το οποίο και προστέθηκε

²⁰⁰ Βλ. και I 132.3.

²⁰¹ Βλ. IX 35.

²⁰² Οπ.π., 1 σημ.

²⁰³ Βλ. VIII 34. Και IX 86.2. Βλ. επίσης και S.Hornblower, 2004, οπ.π. σελ. 160, 165-6.

²⁰⁴ Βλ. N.H.Demand, *Thebes in the 5th Century, States and Cities of Ancient Greece*, London, 1982, σελ. 8-9.

²⁰⁵ Ομήρου *Ιλιάς Δ' 406*, Homer. *Homeri Opera in five volumes*. Oxford, Oxford University Press. 1920.

«*ἡμεῖς καὶ Θήβης ἔδος εἴλομεν ἑπταπύλοιο*»

²⁰⁶ Βλ. F.Vian, *Les origines de Thebes, Cadmos et les Spartes, Etudes et Commentaires*, 48, Paris, 1963, σελ. 33-35, 53, 70.

²⁰⁷ Βλ. Scranton, 1941, οπ.π. σελ. 179.

στον 6^ο αιώνα φανερώνοντας την αυξανόμενη δύναμη αλλά και τους αντιπάλους της πόλης, περιέλαβε μια μεγάλη περιοχή, η οποία εκτεινόταν πέρα από τον ποταμό Ισμηνό και την πηγή Δίρκη έως τα βαθιά φαράγγια στα ανατολικά και στα δυτικά, εκεί όπου σύμφωνα με τον σχολιαστή της Αλεξάνδρας του Λυκόφρονος²⁰⁸ αναπαύονταν τα οστά του Έκτορα της Τροίας.²⁰⁹ Τα νέα πρόσφεραν προστασία στα σπίτια των Θηβαίων που δεν ζούσαν πλέον μέσα στην Καδμεία, καθώς η αρχαία ακρόπολη παραχωρήθηκε στις δημόσιες υπηρεσίες των Θηβών. Αυτά τα εξωτερικά τείχη διατηρήθηκαν και μετά από τους περσικούς πολέμους και υπέστησαν την πολιορκία των Ελλήνων η οποία διήρκεσε είκοσι ημέρες.²¹⁰ Στον Πίνδαρο²¹¹ απαντούν έμμεσες αναφορές στο τείχος των Θηβών. Εντούτοις δεν είναι σαφείς οι διαθέσεις του Πινδάρου ο οποίος και προερχόταν από ευγενική οικογένεια των Θηβών απέναντι στους αρχηγούς των αριστοκρατών και επίσης δεν είναι σαφές οι διαθέσεις του Πινδάρου ο οποίος και προερχόταν από ευγενική οικογένεια των Θηβών απέναντι στους αρχηγούς των αριστοκρατών και επίσης δεν είναι σαφές το απόσπασμα 210 που μπορεί και να ερμηνευθεί με διττή σημασία.²¹² Είναι πάντως γεγονός πως ο ίδιος ο Πίνδαρος είχε παροτρύνει τους Θηβαίους να κρατήσουν μια ουδέτερη στάση απέναντι στους Πέρσες.²¹³ Και ο Θουκυδίδης καυτηριάζει μέσα από δημηγορία την φιλοπερσική στάση των Θηβαίων κατά την εκστρατεία του Ξέρξη.²¹⁴ Αυτό που παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι ο χρονικός προσδιορισμός *νῦν*. Η χρονικότητα στην αφήγηση των γεγονότων της *Πεντηκονταετίας* είναι αόριστη και αφαιρετική. Θα μπορούσε κάποιος να πει πως ο ιστορικός μέσα από την *Πεντηκονταετία* έχει έναν τελείως προσωπικό, ρευστό τρόπο μέτρησης και σύλληψης της έννοιας του χρόνου. Για παράδειγμα, εδώ τον *νῦν* είναι προβληματικό και ίσως ακόμα και ανακριβές. Θα ήταν προτιμότερη μια πιο συγκεκριμένη χρονική αναφορά.

²⁰⁸ Βλ. στ. 1204. Lycophron. Alexandra. A.W. Mair. London: William Heinemann; New York: G.P. Putnam's Sons. 1921. «νήσοις δὲ μακάρων ἐγκατοικίσεις μέγας»

²⁰⁹ F.Vian, *οπ.π.*, σελ. 123 και σημ. 2-3.

²¹⁰ Βλ. Ηροδότου IX 87.1.

²¹¹ Βλ. *απ.194, απ.213, απ.232* Maehler.

²¹² Πρβλ. Hornblower, *οπ.π.* σελ. 62.79

²¹³ Βλ. *απ.109*, Maehler. Πρβλ. επίσης και C.M.Bowra, Pindar, Oxford, 1964, σελ. 103, 110-112, 396, και L.B.Carter, The quiet Athenian, Oxford, 1986, σελ. 42-43, 169, M.Theunissen, Pindar, Menschen und Wende der Zeit, Munchen, 2000, σελ. 78, 110-111, 154, 578, T.K.Hubbard, Pindar and Athens after the Persian wars, Gab es das Griechische Wunder? Griechenland zwischen dem Ende des 6. Und der Mitte des 5. Jahrhunderts v.Chr.D. Papenfuss-V.m. Strocka επιμ., Mainz, 2001, σελ. 387-397, και S.Hornblower, *οπ.π.* σελ. 60-63.

²¹⁴ Βλ. III 56.5.

αναχώρησίν τε και άφορμήν: Με το σχήμα της ισχυρής συμπλοκής δίδεται έμφαση στο στρατηγικό επιχείρημα που προβάλλουν οι Λακεδαιμόνιοι. Η Πελοπόννησος θα ήταν, θεωρητικά τουλάχιστον, σε θέση να καλύψει την επίθεση και την άμυνα ολόκληρης της Ελλάδας. Από πρακτική άποψη όμως το επιχείρημα είναι τελείως ανεδαφικό έως και παράλογο. Πως δηλαδή μπορεί να ήταν δυνατόν να μετακινηθεί ολόκληρος ο πληθυσμός της Ελλάδας προς την Πελοπόννησο και πως η Πελοπόννησος θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως βάση επιχειρήσεων για την υπόλοιπη Ελλάδα. Αυτή η τολμηρή ιδέα μας θυμίζει πολύ την μετακίνηση του αθηναϊκού πληθυσμού από την πόλη των Αθηνών στον Πειραιά και στην Σαλαμίνα. Αυτός ο παραλληλισμός μάλλον έγινε σκοπίμως από τους Σπαρτιάτες.

Θεμιστοκλέους γνώμη: Ύστερα δηλαδή από συμβουλή του Θεμιστοκλή. Ότι ακολουθεί είναι μια τελείως ηροδότεια ιστορία, αν και ο τύπος του πολυμήχανου ήρωα ανάγεται ακόμα πιο παλιά στον ομηρικό Οδυσσέα. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν σημαίνει ότι δε θα πρέπει να πιστέψουμε στην ιστορία. Δείχνει απλώς ότι την πονηρία αυτού του είδους θαύμαζαν και καλλιεργούσαν οι Έλληνες που άλλωστε ήταν το αγαπημένο τους θέμα στη λογοτεχνία.²¹⁵ Ο Boersma²¹⁶ παρατηρεί πως ο Θεμιστοκλής διαδραμάτισε κάποιον ρόλο μόνο στο στάδιο της εκτέλεσης, όχι όμως και στο προπαρασκευαστικό στάδιο, και αυτό μόνο για λόγους πολιτικούς που σχετίζονταν με την σπαρτιατική δυσαρέσκεια.

Μια ξεχωριστή θέση δίνει εδώ ο ιστορικός μέσα στην πρόταση στο όνομα του Θεμιστοκλή, ο οποίος εμφανίζεται εδώ για πρώτη φορά ως «homo novus» μέσα στην παρέκβαση της *Πεντηκονταετίας* και θα πάρει δυναμικά στα χέρια του τις τύχες των Αθηναίων. Το όνομα του Θεμιστοκλή έχει βέβαια εμφανιστεί για πρώτη φορά στην *Αρχαιολογία*²¹⁷. Προκαλεί επίσης εντύπωση η απουσία πατρωνυμικού ονόματος στον Θουκυδίδη, όπως για παράδειγμα, χρησιμοποιείται στην περίπτωση του Πausανία²¹⁸ και του Περικλή²¹⁹ εντός αλλά και εκτός *Πεντηκονταετίας*. Το γεγονός μάλιστα πως εδώ ο Θουκυδίδης εισάγει στην αφήγησή του το όνομα του Θεμιστοκλή χωρίς κανένα σχόλιο αποδεικνύει ότι η εισαγωγή του ίδιου ονόματος στην αφήγησή του

²¹⁵ Βλ. M.Detienne και J.P.Vernant, *Cunning Intelligence in Greek Culture and Society*, μτφρ. J.Lloyd, Brighton, 1978. Η ιστορία αυτή απαντά επίσης και στον Πλούταρχο, *Θεμιστ.* 19 και στον Διόδωρο 11 39-40.

²¹⁶ J.S.Boersma, *Athenian Building Policy from 561 to 405 B.C.*, Groningen, 1970, σελ. 46.

²¹⁷ Βλ. I 14.

²¹⁸ Βλ. I 94.1.

²¹⁹ Βλ. I 111.2.

Ηροδότου²²⁰ δεν είναι στερεότυπη, ιδιόμορφη και αιφνιδιαστική, όπως εκτιμά ο Bloesl²²¹. Ιδιόρρυθμη και αινιγματικά απέριτη είναι μάλλον η αφήγηση του Θουκυδίδη που δεν αφιερώνει στον Θεμιστοκλή ούτε μια λέξη εκτός από το ίδιο του το όνομα. Μια πιθανή εξήγηση είναι πως η οικογενειακή του κατάσταση και η κοινωνική του θέση δεν ήταν ξεκαθαρισμένες.²²² Μια άλλη πιθανή εξήγηση είναι ότι ο Θεμιστοκλής ήταν τόσο διάσημος, ώστε οποιαδήποτε γενεαλογική ή δημογραφική διευκρίνιση για την ταυτότητά του ήταν περιττή, όπως άλλωστε το επιβεβαιώνει και ο Ηρόδοτος²²³. Σύμφωνα με τον Τιμοκρέοντα τον Ρόδιο²²⁴ ο Θεμιστοκλής ξεκίνησε την πολιτική του σταδιοδρομία με τρία ασημένια τάλαντα και την τελείωσε με περισσότερα από εκατό.²²⁵ Για τον S.Hornblower ο Θεμιστοκλής είναι το αντίστοιχο του πονηρού Οδυσσέα του ομηρικού κόσμου. Αυτή η ανθρωποκεντρική προσέγγιση μέσα από την εξιδανίκευση της πανουργίας δεν είναι οικεία στην κοσμοθεωρία του Θουκυδίδη. Ακόμη και στην περίπτωση του Περικλή προβάλλεται η ανιδιοτέλεια και η ανωτερότητα του χαρακτήρα και όχι η πονηριά και η αναίδεια. Ο Κλέων ο οποίος είναι ο πονηρός Οδυσσέας της Πύλου και της Σφακτηρίας καθόλου δεν προκαλεί τον θαυμασμό του ιστορικού.²²⁶ Ο Θεμιστοκλής όπως και ο Πausanias, αποτελούν ιδιαίζουσες περιπτώσεις ηρώων- αντιηρώων και αυτό αποδεικνύεται από τις μεγάλες βιογραφικές παρεκβάσεις που πραγματεύονται την τραγική κατάληξη του βίου τους και σημαδεύουν το τέλος του πρώτου βιβλίου.²²⁷

ἑαυτὸν: Η πρώτη λέξη της πρότασης ώστε να υπογραμμισθεί όχι μόνο ο ρόλος του Θεμιστοκλή, αλλά και η κρισιμότητα της κατάστασης. Στην πραγματικότητα η δομή της πρότασης έχει αντιθετικό ύφος: *ἑαυτὸν* σε αντιδιαστολή με το *ἄλλους*, *ἀποστέλλειν* σε αντιπαραβολή με το *μὴ εὐθὺς ἐκπέμπειν*, ὡς τάχιστα σε αντίθεση με το *μὴ εὐθὺς*

²²⁰ Βλ. VII 143.1.

²²¹ Bloesl Wolfgang, Themistokles bei Herodot: Spiegel Athens im funften Jahrhundert, Historia Einzelschriften, Stuttgart, 2004, σελ.20,67,73.

²²² Βλ. Bloesl, οπ.π. σελ. 70-71.

²²³ Βλ. VIII 124.1. Για την γραφή πάνω στα όστρακα του δημοτικού και όχι του πατρωνυμικού ονόματος του Θεμιστοκλή, βλ. K. Adshead, Politics of the Archaic Peloponnese. The transition from Archaic to Classical Politics, Hampshire, 1989, σελ 89-90.

²²⁴ Βλ. Πλουτάρχου Θεμιστοκλής 21.3.

²²⁵ Behmel Albrecht, Themistokles, Sieger von Salamis und Herr von Magnesia: Die Anfänge der athenischen Klassik zwischen Marathon und Salamis, Stuttgart, 1999, σελ. 20.

²²⁶ Βλ. III 36.6, IV 21.3, 28.5, 39.3.

²²⁷ Για τον παραλληλισμό μεταξύ των δύο βλ. Westlake H.D., Individuals in Thukydides, Cambridge, 1968, σελ.4,26,212, και Keaveney Arthur, The Life and Journey of the Athenian Statesman Themistocles(524-460 B.C.) as a Refugee in Persia, Studies in Classics, New York-Ontario, 2003, σελ. 33.

και *ἐκέλευεν* εν αντιθέσει με το *έλομένους*.²²⁸ Σύμφωνα με τους Adcock και Mosley υπήρχαν ελάχιστες περιπτώσεις, που η προσωπικότητα του απεσταλμένου υπερέβαλε σε σημασία την αποστολή που είχε αναλάβει, όπως για παράδειγμα, εδώ στην περίπτωση του Θεμιστοκλή.²²⁹ Βέβαια αυτή η δυσαναλογία δεν ήταν παρά μόνο φαινομενική.

πρὸς ἑαυτῶ: Εδώ θα πρέπει να ανατρέξουμε σε ένα συγκεκριμένο χωρίο με πρωταγωνιστή τον Νικία: *ἔπεισέ τε πέμψαι πρέσβεις, ὧν καὶ αὐτὸς ἦν*.²³⁰ Ακόμα και αν εκλεγούν άλλοι απεσταλμένοι, ο Θεμιστοκλής δεν πρέπει να αποκλεισθεί από την αποστολή, αλλά οι υπόλοιποι απεσταλμένοι να σταλούν μαζί με αυτόν, σε ξεχωριστή όμως αποστολή. Ο ιστορικός, όπου χρειάζεται, είναι πολύ σαφής και ακριβολόγος.

ἐπίσχειν: Το ρήμα *ἐπίσχω* είναι ομηρικό.²³¹ Επίσης και στον Ηρόδοτο: *μετά δέ ἐπισχών*.²³² Στον Θουκυδίδη παράγωγο είναι το ουσιαστικό *ἐπίσχεσις*.²³³ Η φράση *οὐδέν ἐπίσχει* απαντά στον Ευριπίδη²³⁴ και στον Θουκυδίδη.²³⁵

μέχρι τούτου ἕως: Νοηματικά το κέντρο βάρους της πρότασης είναι συγκεντρωμένο σε αυτόν τον εμπρόθετο χρονικό προσδιορισμό. Και δραματικά η κρισιμότητα της κατάστασης εδώ φαίνεται να κορυφώνεται. Ο Kruger παραπέμπει στην *Πολιτεία* του Πλάτωνος: *ἀλλὰ μέχρι τούτου, μέχρι οὐ*²³⁶ και υποστηρίζει λανθασμένα πως αυτός ο συνδυασμός των λέξεων δεν απαντά αλλού τόσο εύκολα. Ο προσδιορισμός *μέχρι οὐ* συναντάται επίσης και στον Ξενοφώντα στην Κύρου Ανάβαση.²³⁷

ἄρῳσιν: Τα χειρόγραφα μας παραδίδουν *αἴρῳσιν*²³⁸, η διόρθωση οφείλεται στον Bekker²³⁹. Η χρονικοῦποθετική πρόταση η οποία εισάγεται με το *ἕως ἂν* χρειάζεται

²²⁸ Για το αντιθετικό ὕφος του Θουκυδίδη βλ. Κωνσταντινόπουλο-Πανομήτρο, 2010, οπ.π. σελ. 96-101.

²²⁹ Βλ. *Diplomacy in Ancient Greece*, London, 1975, σελ. 157.

²³⁰ Βλ. V 46.2.

²³¹ Βλ. Y 266 και P 465.

²³² Βλ. VI 129.3.

²³³ Βλ. II 18.4.

²³⁴ Βλ. *Ιφιγένεια ἐν Ταύροις* 912, Euripides. *Euripidis Fabulae*, vol. 2. Gilbert Murray. Oxford. Clarendon Press, Oxford. 1913.

²³⁵ Βλ. III 45.4.

²³⁶ Βλ. V 471b.

²³⁷ Βλ. I 7.6. Xenophon. *Xenophon in Seven Volumes*, 3. Carleton L. Brownson. Harvard University Press, Cambridge, MA; William Heinemann, Ltd., London. 1922.

²³⁸ ‘dum erigerent’ Sheppard-Evans.

²³⁹ ‘donec erexissent’ Sheppard-Evans.

υποτακτική έγκλιση, όπως *ἕως ἄν ἡ δίκη γένηται*.²⁴⁰, *ἕως ἄν ἄλλο τι δόξη*.²⁴¹ Για τον Ant. Lillo²⁴² η διόρθωση *ἄρωσιν* δεν είναι εύστοχη, καθώς η χρήση της υποτακτική αορίστου συσχετίζεται με την έναρξη και όχι με την αποπεράτωση της ενέργειας του ρήματος της δευτερεύουσας πρότασης, κάτι που αντιτάσσεται στο νόημα του κειμένου. Αντίθετα η υποτακτική Ενεστώτα *αἴρωσιν* αφήνει την εντύπωση ότι οι ενέργειες των ρημάτων της κύριας πρότασης και της δευτερεύουσας εκτυλίσσονται παράλληλα και αποπερατώνονται ταυτοχρόνως.

πανδημει: Είναι μια δοτική που δηλώνει τρόπο και χρησιμοποιεί συχνά ο Θουκυδίδης για πρώτη φορά στο χωρίο: *ἐσβάσαντες ἐς τὰς ναῦς πανδημει ἐν Σαλαμῖνι*.²⁴³ Η δοτική πανδημει ανήκει στο λεξιλόγιο του Αισχύλου: *πανδημει πανομημει/ στείχουσιν*²⁴⁴, *εὐφαιμεῖτε δὲ πανδαμει*.²⁴⁵ Ο Αισχύλος χρησιμοποιεί και την δοτική *πανδημεία*.²⁴⁶ Η ίδια λέξη και στον Διόδωρο τον Σικελιώτη: *πανδημει τειχίζειν τὴν πόλιν*.²⁴⁷ Η λέξη πανδημει είναι από αυτές που στον Θουκυδίδη χρησιμοποιούνται στερεότυπα, αποκτούν συμβολική σημασία και τελικά λειτουργούν ως σύνθημα.²⁴⁸ Η λέξη αναφέρεται και στο *Ὀνομαστικόν*²⁴⁹ του Ιουλίου του Πολυδεύκου: *καὶ τὰ Θουκυδίδου πανωλεθρία, πανδημει, πασσυδι*. Εδώ απηχείται καθαρά ο Ηρόδοτος και σκοπίμως γίνεται ένας υπαινιγμός στον αγώνα των περσικών πολέμων: *ἔδοξε τέ σφι μετὰ τὸ χρηστήριον βουλευομένοισι ἐπιόντα ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα τὸν βάρβαρον δέκεσθαι τῆσι νηυσὶ πανδημει, τῷ θεῷ πειθομένους, ἅμα Ἑλλήνων τοῖσι βουλομένοισι*.²⁵⁰

καὶ αὐτοὺς καὶ γυναῖκας καὶ παῖδας: Είναι μια εικόνα όμορφη γεμάτη δράση και ένταση. Από τα ελάχιστα χωρία όπου ο ιστορικός αναφέρεται στην άμεση συμμετοχή των γυναικών.²⁵¹ Η περιγραφή της έμπρακτης συμμετοχής των γυναικών στην

²⁴⁰ Βλ. I 28.5.

²⁴¹ Βλ. I 29.5.

²⁴² Thukydides I 90,3: ἄρωσιν or αἴρωσιν?: on temporal constructions expressing limit in the future, *Glotta* 2006, σελ. 82, 146-156.

²⁴³ Βλ. 173.4.

²⁴⁴ Βλ. Επτά επί Θήβας, στ. 296.

²⁴⁵ Βλ. Ευμενίδες, στ. 1039.

²⁴⁶ Βλ. Ικέτιδες, στ. 607.

²⁴⁷ Βλ. XI 39.5.

²⁴⁸ Βλ. II 94.2, IV 25.7.

²⁴⁹ Pollux, Julius, of Naucratis, *Onomasticon*, Dindorf, Wilhelm, 1802-1883. VI 162.

²⁵⁰ Βλ. VII 144.3. Πρβλ. και K.Goldscheider, *Die Darstellung des Themistokles bei Herodot*, Freiburg im Breisgau, 1965, σελ. 21.

²⁵¹ Πρβλ. T.Wiedemann, *Thukydides, Women and the Limits of the Rational Analysis*, G&R, 1983, σελ. 30, 1983, σελ. 163-170, D.Harvey, *Women in Thukydides*, Arethusa, σελ. 18.1985, σελ. 67-90 και Crane, οπ.π. σελ. 57,71. Για μια αναλυτική σύγκριση με την ευρεία εμφάνιση των γυναικών στον Πίνδαρο σε συσχετισμό με τη θέση της γυναίκας στον αθηναϊκό και βοιωτικό πολιτισμό, βλ. Hornblower, 2004, οπ.π. σελ. 98-102.

αφήγηση του Θουκυδίδη συσχετίζεται συνήθως με οικοδομικά υλικά, χτίσιμο, ή γκρέμισμα.²⁵² Ο Θουκυδίδης υπογραμμίζει την τόλμη καθώς επίσης και τις αντοχές τους. Σχετικά με την έκφραση «καὶ αὐτοὺς καὶ γυναῖκας καὶ παῖδας, δεν πρέπει να ληφθεῖ υπ' ὄψιν ἐδῶ κυριολεκτικῶς, καθώς ο ιστορικός συχνά την χρησιμοποιεῖ σχεδόν στερεότυπα. Η συμμετοχή των παιδιῶν στην ανέγερση του τείχους κάνει την αφήγηση πιο δραματική και γραφικότερη. Εξ ἄλλου ἐδῶ πρόκειται για ἕναν πλεονασμό, δεδομένου πως το νόημα των λέξεων «πανδημει τοὺς ἐν τῇ πόλει» εἶναι αρκετά σαφές, αν και για την συμμετοχή των ηλικιωμένων δεν κάνει ο ιστορικός κάποια νύξη.

ὕπειπὼν: Το ρῆμα *υπολέγω* ανήκει κυρίως στο λεξιλόγιο του Δίωνος²⁵³ του Κάσσιου με διαφορετικές σημασίες . Εδῶ το ρῆμα *υπολέγω* προκάλεσε μια σειρά ἀπὸ διαφορετικές ερμηνείες και εικασίες. Δικαιολογημένα ο A. W. Gomme να μην αποδέχεται την εκδοχή της εμπιστευτικής αφήγησης που προτείνει η αφήγηση του Διοδώρου, ὅπου το ρῆμα *υπολέγω* αντικαθίσταται ἀπὸ το ρῆμα *προλέγω*: *ἐν ἀπορρήτοις δὲ τῇ βουλῇ προεῖπεν, ὡς αὐτὸς μὲν μετὰ τινων ἄλλων πορεύσεται πρεσβευτῆς εἰς Λακεδαιμόνα, διδάζων τοὺς Λακεδαιμονίους περὶ τοῦ τειχισμοῦ.*²⁵⁴ Το ἴδιο συμβαίνει και αργότερα: *ταῦτα δὲ φανερώς μὲν λέγειν μὴ συμφέρειν, δι' ὀλίγων δὲ ἀνδρῶν ἐπιτελεῖν προσήκειν.*²⁵⁵ Εἶναι εὐλογο ὅτι ο Θεμιστοκλῆς για λόγους ασφαλείας ἐξήγησε το σχέδιό του μόνο σε ἕναν στενὸ εμπιστευτικὸ κύκλο. Πρόκειται για την εμπιστευτικὴ διπλωματία, ὅπως την ονομάζει ο Mosley²⁵⁶. Ἄλλωστε ἀπὸ τη στιγμή που ο ἴδιος πήρε την ευθύνη για *τᾶλλα* δεν υπήρχε λόγος να ἐξηγήσει τίποτα σε κανέναν. Ἐτσι λοιπὸν ἐδῶ η καλύτερη ἐπιλογή στη μετάφραση του ρήματος *ὕπολέγω* μετὰξὺ του *λέω εμπιστευτικά* και του προσθέτω εἶναι *αφήνω υπονοούμενα*.

προφασίζετο: Στον Θουκυδίδη ἕνα νοηματικὰ παράλληλο χωρίο για την αναβλητικότητα του Νικία εἶναι: *οὐκ ἔφη χρῆναι προφασίζεσθαι οὐδὲ διαμέλλειν*²⁵⁷ και στον Δημοσθένη: *ἀεί τι προφασίζετο καὶ ἀναβολὰς ἐποιεῖτο.*²⁵⁸ Στον Πλάτωνα με

²⁵² Βλ. III 74.1.

²⁵³ Dio's Roman History. Cassius Dio Cocceianus. Earnest Cary. Herbert Baldwin Foster. William Heinemann, Harvard University Press. London; New York. 1914, βλ. 62.18, 46. 35,54.15.

²⁵⁴ Βλ. XI 42.1.

²⁵⁵ Βλ. XI 42.1.

²⁵⁶ Βλ. D.J.Mosley, οπ.π. σελ 13.

²⁵⁷ Βλ. VI 25.1.

²⁵⁸ Βλ. Δημοσθένους *Κατὰ Ὀλυμπιοδώρου βλάβης*, 20. Demosthenes. Demosthenis.Orationes. ed. W. Rennie. Oxonii.e Typographeo Clarendoniano. 1931.

σύστοιχο αντικείμενο: *πάσας προφάσεις προφασίζεσθαι*.²⁵⁹ Αξιοσημείωτο είναι πως αν και το ρήμα προφασίζομαι έχει την ίδια σημασία με την σημερινή σημασία της λέξεως πρόφασις στον Θουκυδίδη είναι ρευστή και κυμαίνεται μεταξύ *αίτίας*²⁶⁰ και *προφάσεως*, δηλαδή δικαιολογίας²⁶¹. Στον Ξενοφώντα: *ὁ γὰρ θάνατος αὐτοῦ ἐξαπιναῖός τε καὶ οὐκ ἔχων φανεράν πρόφασιν ἐγένετο*²⁶², και στον Δημοσθένη: *τὴν μὲν ἀληθῆ πρόφασιν τῶν πραγμάτων, τὸ ταῦτ' ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς Θηβαίους καὶ ὑμᾶς πράττειν, ἀπεκρύπτετο*.²⁶³

Θαυμάζειν: Ο Θουκυδίδης σε αυτή την περίπτωση φαίνεται εμμέσως να ειρωνεύεται την υποκρισία και το θράσος του Θεμιστοκλή, αλλά και προβάλλει άμεσα την τόλμη καθώς και την ιδιοφυΐα αυτού του ανθρώπου που παρ' όλα αυτά δεν κέρδισε την συμπάθεια του ιστορικού τόσο όσο ο Περικλής ή ο Νικίας. Οι Crane²⁶⁴ και Proctor²⁶⁵ κάνουν λόγο για τον θαυμασμό του Θουκυδίδη απέναντι στην μεγαλοφυΐα του Θεμιστοκλή. Τελικά όμως οι άνθρωποι οι οποίοι ξεπέρασαν το μέτρο, όπως ο Θεμιστοκλής, ο Πausanίας και ο Αλκιβιάδης, ακόμα και αν ήταν διάνοιες όχι μόνο δεν κέρδισαν ποτέ τη συμπάθεια του ιστορικού, αλλά είχαν εκ των προτέρων εξασφαλίσει την δυσμένειά του.

Διὰ φιλίαν: Προφανώς αυτή η συμπάθεια να οφειλόταν στην διαγωγή του στους Περσικούς πολέμους, όπως διευκρινίζει ο ίδιος ο ιστορικός λίγο πιο κάτω: *ἅμα δὲ καὶ προσφιλεῖς ὄντες ἐν τῷ τότε διὰ τὴν ἐς τὸν Μῆδον προθυμίαν τὰ μάλιστ' αὐτοῖς ἐτύγχανον*²⁶⁶. Ο Gomme επισημαίνει ότι οι δημοφιλέστεροι Αθηναίοι στην Σπάρτη ήταν ο Θεμιστοκλής και ο Αλκιβιάδης και όχι οι συνηθισμένοι συντηρητικοί πολιτικοί. Είναι φυσικό το γεγονός ότι οι Λακεδαιμόνιοι θαύμαζαν εκείνους τους Αθηναίους που δεν τους έμοιαζαν καθόλου, δηλαδή τους ρινοκίνδυνους και νεωτεριστές. Από την άλλη πλευρά βέβαια αυτοί ήταν οι Αθηναίοι πολιτικοί που πλησίασαν περισσότερο τους Λακεδαιμόνιους με ποικίλες προθέσεις. Το χωρίο αυτό δεν επιβεβαιώνει το πρώτο μέρος του συλλογισμού των Adcock και Mosley, ότι δηλαδή ο πατριωτισμός του Θεμιστοκλή θα μπορούσε να γεννήσει υποψίες στην

²⁵⁹ Βλ. Πλάτωνος *Πολιτεία*, V 474e.

²⁶⁰ Βλ. I 23.6,126.1 *ἀληθεστάτην πρόφασιν, πρόφασιν ἰκετείας* 133, *ἀληθεστάται προφάσει* VI 6.1.

²⁶¹ *καὶ ἐπὶ μεγάλῃ καὶ ἐπὶ βραχείᾳ ὁμοίως προφάσε, Βλ. I 141.*

²⁶² Βλ. *Ἑλληνικά* VI 4.33.

²⁶³ Βλ. *Περὶ τοῦ στεφάνου* 156.

²⁶⁴ Βλ. Crane, οπ.π. σελ. 58-59.

²⁶⁵ Βλ. Proctor, οπ.π. σελ. 203.

²⁶⁶ Βλ. I 92. Πρβλ. επίσης και I 74.1. *«καὶ αὐτὸν διὰ τοῦτο ὑμεῖς ἐτιμήσατε μάλιστα δὴ ἄνδρα ξένον τῶν ὡς ὑμᾶς ἐλθόντων.*

Σπάρτη, αντιθέτως η ιστορία επιβεβαίωσε το δεύτερο μέρος του συλλογισμού τους, ότι δηλαδή η δημοτικότητά του στην Σπάρτη τον εξέθεσε σε κινδύνους στην Αθήνα.²⁶⁷ Η εντύπωση που παίρνει ο αναγνώστης για τους Σπαρτιάτες από την φράση *ἐπέιθοντο διὰ φιλίαν* είναι αρκετά υποτιμητική και απλουστευτική, καθώς παρουσιάζονται ως άνθρωποι έντιμοι αλλά από την άλλοι ως ευκολόπιστοι και αφελείς. Σκοπίμως γίνεται κάτι τέτοιο, ώστε να προβληθεί η αντίθεση με την πανουργία του Θεμιστοκλή.

τῶν δὲ ἄλλων ἀφικνουμένων: Εδώ το κείμενο είναι αινιγματικό καθώ μια λέξη μπορεί να έχει αφαιρεθεί ή αλλοιωθεί. Έτσι και ο Shilleto προτείνει *αὐτόπτων δὲ ἄλλων*. Το έναρθρο *ἄλλων* μπορεί πολύ εύκολα να προκαλέσει παρανόηση του κειμένου, όπως ορθά έχει επισημάνει ο Gomme: οι *ἀφικνούμενοι* δεν ήταν βέβαια ξυμπρέσβεις του Θεμιστοκλή, αλλά *τινες ἄλλοι*. Έτσι η πρόταση του Porro ήταν *τινων*. Αντίθετα οι Sheppard-Evans δεν χαρακτηρίζουν το χωρίο ως προβληματικό και παραπέμπουν στον *Γοργία* του Πλάτωνος, εκεί όπου το *ἄλλων* εμφανίζεται έναρθρο με την ίδια σημασία: *ὑπὸ τῶν πολιτῶν καὶ τῶν ἄλλων ξένων*.²⁶⁸ Αυτοί οι *ἄλλοι ἀφικνούμενοι* ήταν μάλλον κατάσκοποι των Λακεδαιμονίων.²⁶⁹ Το ότι ο Θεμιστοκλής είχε προβλέψει αυτό το ενδεχόμενο αποδεικνύεται από την αντίδρασή του και τον καλό σχεδιασμό της επιχείρησης.

Χρηστοί: Δεδομένου ότι ο Θεμιστοκλής δεν μπορούσε να αρνηθεί την ιδιότητα της αυτοψίας από την μαρτυρία εκείνων των Σπαρτιατῶν που τυχαία ήρθαν από την Αθήνα και διαπίστωσαν την οικοδόμηση του τείχους, επιχείρησε να αμφισβητήσει την αξιοπιστία της μαρτυρίας τους(*πιστῶς*). Αυτό προβάλλεται εντονότερα στον Διόδωρο τον Σικελιώτη: *ἀλλ' ἀποστέλλειν πρέσβεις ἀξιοπίστους εἰς τὰς Ἀθήνας*²⁷⁰.

Σκευάμενοι: Ο Διόδωρος σε εξάρτηση από τον Θουκυδίδη: *εἰς δὲ τὰς Ἀθήνας ἀπέστειλαν τοὺς ἐπιφανεστάτους κατασκευομένους, περὶ ὧν ἦν χρεία πολυπραγμονῆσαι*.²⁷¹

²⁶⁷ Βλ. *Diplomacy in Ancient Greece*, London, 1975, σελ. 158.

²⁶⁸ Βλ. Πλάτων *Γοργίας*, 473c.

²⁶⁹ Πρβλ. Πολυαίνου *Στρατηγήματα*, I 30.5.

²⁷⁰ Βλ. XI 40.2. Εδώ πρβλ. και Πολυαίνου *Στρατηγήματα* I 30.5. *τοὺς ἀρίστους κατασκόπους*. Εύστοχα επισημαίνει ο Westlake, οπ.π. σελ. 215, ότι το στρατήγημα του Θεμιστοκλή παρουσιάζει κάποιες αναλογίες με αυτό του Αλκιβιάδη στο V 45.

²⁷¹ Βλ. XI 40.3.

ἀποστέλλουσιν: Ο Θουκυδίδης θα επιλέξει τον ιστορικό Ενεστάτα για να αφηγηθεί το τέχνασμα του Θεμιστοκλή και με αυτόν τον τρόπο να προσδώσει ζωντάνια στην αφήγησή του. Εξ άλλου το σημείο αυτό θα μπορούσαμε να πούμε πως θυμίζει πολύ παραμύθι, όπως και οι βιογραφικές παρεκβάσεις που ακολουθούν στο πρώτο βιβλίο. Εδώ βέβαια κάποιος θα μπορούσε να αναρωτηθεί κατά πόσον η αφήγηση των γεγονότων της πρεσβείας στην Σπάρτη ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα. Ένας από τους μελετητές που έχουν αμφισβητήσει την ιστορικότητα του επεισοδίου είναι ο Bloese²⁷² αν και δεν αποκλείει τελείως την ύπαρξη ιστορικού υποβάθρου στην διπλωματική αποστολή. Αυτή η ιστορία περιλαμβάνει πολλά στοιχεία που με σκεπτικισμό μπορούν να γίνουν πιστευτά. Για παράδειγμα η ευπιστία των Λακεδαιμονίων και η εκπληκτική επιτυχία του παράτολμου τεχνάσματος του Θεμιστοκλή. Τα στοιχεία αυτά οδήγησαν κάποιους μελετητές στο συμπέρασμα πως εδώ ο Θουκυδίδης απλά μεταφέρει μια προφορική παράδοση ανεκδοτικού χαρακτήρα. Εάν ο ιστορικός δεν ήταν σίγουρος για την ιστορικότητα του επεισοδίου της πρεσβείας, τότε θα είχε αναπτύξει κριτική όπως στην περίπτωση της παρέκβασης των Πεισιστρατιδών.²⁷³ Η ίδια η στάση του ιστορικού αποδεικνύει ότι τουλάχιστον ο πυρήνας του επεισοδίου της πρεσβείας είναι ιστορικός. Το γεγονός μάλιστα ότι ο ιστορικός δεν διατυπώνει καμία επιφύλαξη για κάποια λεπτομέρεια δεν αφήνει περιθώρια για να συμπεράνει κάποιος ότι το επεισόδιο της πρεσβείας ταλαντεύεται μεταξύ θρύλου και πραγματικότητας. Ενδεχομένως η αφήγηση να διανθίζεται από κάποια στοιχεία υπερβολής που οφείλονται στην προφορική παράδοση, αυτό όμως δεν είναι αρκετό για να θεωρηθεί ολόκληρο το επεισόδιο ως μια επινόηση.²⁷⁴ Οι βιογραφικές παρεκβάσεις που ακολουθούν στο πρώτο βιβλίο για το τέλος του Πausanία και του Θεμιστοκλή δεν αφήνουν την εντύπωση πως ο σκοπός του ιστορικού ήταν η ηρωοποίηση του Αθηναίου πρωταγωνιστή του²⁷⁵. Ούτε βέβαια είναι λογικό κάποιος όπως ο Bosler να αμφισβητεί την ιστορικότητα του επεισοδίου της πρεσβείας και κατά συνέπεια και των συνθηκών οικοδόμησης του τείχους, αλλά να αποδέχεται την ιστορικότητα της οχύρωσης του Πειραιά.

²⁷² Βλ. Bloese, *οπ.π.* σελ. 326, σημ. 39, σελ. 327, σημ. 45 και σελ. 340.

²⁷³ Βλ. VI 54.1, I 20.3.

²⁷⁴ Και είναι υπερβολικό να θεωρηθεί ολόκληρη η ιστορία της οικοδόμησης του τείχους ως αποτέλεσμα της θετικής προς τον Θεμιστοκλή στάσης του Θουκυδίδη, όπως ο Bloese, *οπ.π.* σελ. 328, σημ. 47 και σελ. 355 εκτιμά.

²⁷⁵ Βλ. I 138.6.

Κατασχεῖν: Μια παράλληλη διατύπωση υπάρχει στο I 90. 3β: *ἐπίσχειν μέχρι τοσούτου ἕως*. Ενδιαφέρουσα είναι η γλωσσική παραλληλία με τον Διόδωρο: *παρακατέχειν αὐτούς, ἕως ἂν αὐτὸς ἐκ ταῆς Λακεδαιμόνος ἀνάκαμψη*.²⁷⁶ Το ρήμα κατέχω εδώ δεν σημαίνει καθυστερώ, αλλά κρατώ πίσω, συγκρατώ. Το ρήμα είναι ομηρικό²⁷⁷, αλλά απαντά, εκτός από τους δύο άλλους τραγικούς και στον Αγαμέμνονα του Αισχύλου: *δάκρυ μὴ κατασχεῖν και φύλακᾶ κατασχεῖν*.²⁷⁸ Ο Ηρόδοτος επίσης το χρησιμοποιεί σε διάφορες σημασίες.²⁷⁹ Στον Θουκυδίδη το ρήμα επανεμφανίζεται με αυτήν την σημασία αναφορικά με την αλαζονική συμπεριφορά του Πausανία: *...κατέχειν τὴν διάνοιαν οὐκ ἐδύνατο*.²⁸⁰ Με την σημασία του καθυστερώ, αναβάλλω εμφανίζεται αναφορικά με τον Αλκιβιάδη και την Σικελική εκστρατεία: *καὶ μὴ κατασχεῖν τὴν ἀναγωγὴν*.²⁸¹

Με την τρίτη σημασία αυτή δηλαδή του κατέχω, αποκτώ: *ἀδύνατα ἐν μεγάλῃ πόλει κατασχεῖν*.²⁸² Και με την σημασία του εἶμαι κυρίαρχος του λαού για τον Περικλή: *κατεῖχε το πλῆθος ἐλευθέρως*.²⁸³ Και για τον Αλκιβιάδη: *κατασχεῖν τὸν ὄχλον*.²⁸⁴

Ἀβρώνιχος²⁸⁵ ὁ Λυσικλέους: Ο Θουκυδίδης για πρώτη φορά αναφέρεται επωνύμως στους απεσταλμένους μιας πρεσβείας, καθώς πρόκειται για σημαντικές προσωπικότητες. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι στον Διόδωρο οι ξυμπρέσβεις παραμένουν ανώνυμοι.²⁸⁶ Ο Αβρώνιχος του Λυσικλέους είχε σταλεί ένα χρόνο πριν με ένα πλοίο στις Θερμοποτύλες ως σύνδεσμος μεταξύ του Λεωνίδα και του στόλου στο Αρτεμίσιο. Αυτός είχε αναγγείλει την είδηση για την έκβαση της μάχης.²⁸⁷ Επομένως λοιπόν ήταν ένα πρόσωπο της επικαιρότητας, αν και εμφανίζεται μόνο μια φορά στον Ηρόδοτο και στον Θουκυδίδη. Πιθανώς ο Θουκυδίδης δεν ήθελε να αναφερθεί ονομαστικά στον Αβρώνιχο, αλλά δεν μπορούσε να το αποφύγει, επειδή εκ των πραγμάτων ήταν υποχρεωμένος να αναφερθεί ονομαστικά στον Αριστείδη.

²⁷⁶ Βλ. XI 39.5.

²⁷⁷ Βλ. ραψωδία Ο, στ. 186,200.

²⁷⁸ Πρβλ. Αισχ. Πέρσαι, στ. 190.

²⁷⁹ Βλ. VI 128,129.

²⁸⁰ Βλ. I 130. 1.

²⁸¹ Βλ. VI 29.3.

²⁸² Βλ. VI 39.2.

²⁸³ Βλ. II 65.

²⁸⁴ Βλ. VIII 86.5.

²⁸⁵ Για την ορθογραφία του ονόματος Ἀβρώνιχος ο D.J.Mosley (Envoys and Diplomacy in Ancient Greece, Historia Einzelschriften 22, Wiesbaden, 1973, σελ. 62, σημ.55) παραπέμπει στο άρθρο του A.E.Raubitschek, HABRONICHOS, CR,NS,6,1956, σελ. 199-200.

²⁸⁶ Βλ. XI 40.1, 3-4.

²⁸⁷ Βλ. Ηροδ. VIII 21.

Αριστείδης ὁ Λυσιμάχου: Ο Αριστείδης ο δίκαιος και συγχρόνως ο μεγάλος ανταγωνιστής του Θεμιστοκλή, που είχε αντισταθεί σθεναρά στην κατασκευή του στόλου των Αθηνών με τα χρήματα από τα ορυχεία της Μαρόνειας και τελικά εξοστρακίστηκε. Μαζί με τον Θεμιστοκλή και τον Κίμωνα υπήρξε ηγετική προσωπικότητα της εξωτερικής πολιτικής κατά την διάρκεια των περσικών πολέμων και απεσταλμένος των Αθηνών στην Σπάρτη το 479 π. Χ. και το 478 π. Χ.²⁸⁸ Ο Gomme εύστοχα παρατηρεί πως το χωρίο αποδεικνύει ότι οι δύο πολιτικοί αντίπαλοι, δηλαδή ο δημοκρατικός και ο ολιγαρχικός, ξεπέρασαν τις διαφορές τους και ότι συνεργάστηκαν καλά μεταξύ τους. Τα πράγματα όμως δεν είναι τόσο απλά αφού εδώ εξυπηρετείται και μια άλλη στρατηγική. Το κύρος της πρεσβείας στηρίχθηκε στην πολιτική αντιπαράθεση των απεσταλμένων των οποίων το πολιτικό όνομα αποτελούσε εγγύηση και για την αμεροληψία τους.²⁸⁹ Ο Αριστείδης δεν ήταν ο απλός εκτελεστής, αλλά ο αρχηγός της αντιπολίτευσης και άρα το κύρος της πρεσβείας απέναντι στους Λακεδαιμόνιους γινόταν αδιαφιλονίκητο, καθώς αντιπροσώπευε ολόκληρη την πόλη και με αυτόν τον τρόπο έπαιρνε εθνικό χαρακτήρα. Η ανάκλησή του από την εξορία το 480 π. Χ. και η συνεργασία του με τον πρώην πολιτικό αντίπαλο αντανakλούσε την επιθυμία των Αθηναίων να διασφαλίσουν την πολιτική τους ενότητα και να διαλύσουν οποιαδήποτε υποψία διχόνοιας στο εσωτερικό της χώρας.²⁹⁰ Από την άλλη όμως ο Θεμιστοκλής δεν θα επιθυμούσε ίσως να εκτεθεί εντελώς μόνος του στους κινδύνους, αν και οι ξυμπρέσβεις δεν εκλέχτηκαν από τον ίδιο αλλά προφανώς από την εκκλησία του δήμου.²⁹¹

ἀγγέλοντες ἔχειν: Σύμφωνα με τον Dimitropoulos²⁹² το απαρέμφοτο ἔχειν είναι participium coniunctum το οποίο εξαρτάται από το ρήμα ἀγγέλλω.

Τούς ἐνοικοῦντας: Αυτή είναι η πρωταρχική λειτουργία του τείχους μιας πόλεως, το να προστατεύει δηλαδή τους κατοίκους της. Έτσι ο Θεμιστοκλής την αναφέρει ως πρώτη, καθώς είναι και το πιο πειστικό επιχείρημα. Το τείχος του Θεμιστοκλή, σε

²⁸⁸ Βλ. D.J.Mosley οπ.π. σελ. 158, και L.Barucchi, Aristide figlio di Lisimaco nella tradizione letteraria del V sec. a. C., RSA, 1999. Σελ. 29, 51-75.

²⁸⁹ Βλ. D.J.Mosley, οπ.π. σελ. 43.

²⁹⁰ Βλ. F.Adcock-D.J.Mosley, οπ.π. σελ. 173.

²⁹¹ Βλ. I 90.3β. Για μια σύγκριση της εικόνας του Αριστείδη στο έργο του Θουκυδίδη με την εικόνα του Θεμιστοκλή, που τον επισκιάζει, βλ. L.Barucchi, οπ.π. σελ. 65-67.

²⁹² Dimitropoulos Panagiotis, Untersuchungen zum finale Genetiv des substantivierten Infinitivs bei Thukydides, Commentationes Humanarum Litterarum, Helsinki, 1999, σελ. 67-68.

αντίθεση με το πρώτο τείχος, δεν είχε βέβαια ως σκοπό να προσφέρει μεγαλύτερη ασφάλεια στους Αθηναίους, αλλά να μετατρέψει την Αθήνα σε μια ισχυρή πόλη.²⁹³

ὡς πρὸς διαγιγνώσκοντας τὸ λοιπὸν ἰέναι τὰ τε σφίσιν αὐτοῖς ξύμφορα καὶ τὰ κοινά: Εδώ έχουμε την πρώτη ένδειξη ότι η Αθήνα θεωρεί τον εαυτό της ηγεμονική δύναμη.²⁹⁴

ὄργην μὲν φανεράν οὐκ ἐποιοῦντο τοῖς Ἀθηναίοις (οὐδὲ γὰρ ἐπὶ κωλύμῃ, ἀλλὰ γνώμης παραινέσει δῆθεν τῷ κοινῷ ἐπρεσβεύσαντο, ἅμα δὲ καὶ προσφιλεῖς ὄντες ἐν τῷ τότε διὰ τὴν ἐς τὸν Μῆδον προθυμίαν τὰ μάλιστ' αὐτοῖς ἐτύγγανον), τῆς μέντοι βουλήσεως ἀμαρτάνοντες ἀδήλως ἤχθοντο: Εδώ έχουμε ένα σημαντικό στοιχείο για το γενικότερο ζήτημα της αποδοχής της αθηναϊκής ηγεμονίας από την Σπάρτη. Η Σπάρτη δεν είναι ευχαριστημένη και αυτό το χωρίο θα πρέπει να προστεθεί στις υπόλοιπες εξωθουκυδίδειες μαρτυρίες που σχετίζονται με τις σπαρτιατικές φοβίες.²⁹⁵ Η λέξη *ἐπὶ κωλύμῃ* κατά τον Kruger είναι μια λέξη του Θουκυδίδη την οποία μιμείται και ο Ηρωδιανός: *ἐς κωλύμην τῆς αὐτῶν διαβάσεως.*²⁹⁶ Η λέξη στο θηλυκό γένος είναι συνώνυμη με το *κώλυμα.*²⁹⁷

Δῆθεν: Το μόριο *δῆθεν* εδώ σημαίνει ότι τα λόγια που χρησιμοποιήθηκαν ήταν αναληθή, σύμφωνα με τον Denniston.²⁹⁸ Ο E.Badian²⁹⁹ γράφει ότι το *δῆθεν* σπανίως απαντά στην αττική πεζογραφία, εκτός από πέντε παραδείγματα στον Θουκυδίδη, ο οποίος άλλωστε είναι γνωστός για το δυσνόητο ύφος του.

καὶ δῆλη ἡ οἰκοδομία ἔτι καὶ νῦν ἐστὶν ὅτι κατὰ σπουδὴν ἐγένετο· οἱ γὰρ θεμέλιοι παντοίων λίθων ὑπόκεινται: Τα θεμέλια είναι κατασκευασμένα από κάθε είδους πέτρες. Αυτό έχει επιβεβαιωθεί ως ένα βαθμό από τις ανασκαφές.³⁰⁰ Ωστόσο ο Wycherley³⁰¹ πιστεύει ότι ο Θουκυδίδης υπερβάλλει σχετικά με την προχειρότητα

²⁹³ Βλ. E.Curtius, *Attische Studien: Pnyx und Stadtmauer*, Gottingen, 1862, σελ. 112.

²⁹⁴ Βλ. *Greek World*, 22. Αυτό δεν αποτελεί αντίφαση προς το χωρίο 93.4, βλ. σημ. εκεί.

²⁹⁵ Βλ. παρακάτω, 95.7 σημ. και *Greek World*, 21 κ.εξ.

²⁹⁶ Βλ. Τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας Ἱστορία, VIII 8.5. Βλ και F.J.Stein, *Dexippus et Herodianus: rerum scriptores quatenus Thukydidem secuti sint*, Bonn, 1957, σελ. 145.

²⁹⁷ Πρβλ. ἄλλοις τε ἄλλοθι κωλύματα I 16 και περι τῆς κωλ]’υμης τῆς ζυμβάσεως IV 27.3, IV 63.1.

²⁹⁸ Βλ. J.D.Denniston, *The Greek Particles*, Oxford, 1954, σελ. 265, τμήμα 4.

²⁹⁹ Βλ. E.Badian, *The Deification of Alexander the Great*, Edson Studies, Thessaloniki, 1981, σελ. 56, σημ. 49.

³⁰⁰ Για παράδειγμα ορισμένα λεπτοδουλεμένα ανάγλυφα από βάσεις αγαλμάτων βρέθηκαν να έχουν ενσωματωθεί στο τείχος. Για εικόνες βλ. Travlos J., *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, London, 1971, εικ. 401-3, Για το περίφημο γλυπτό με τες παίκτες του χόκεϋ βλ. Εικ. 46 στο H.A.Harris, *Sport in Greece and Rome*, London, 1972.

³⁰¹ Βλ. R.E.Wycherley, *The Stones of Athens*, Princeton, 1978, σελ. 11.

του έργου. Παρόλο που κάποιες ποσότητες ετερόκλητων υλικών πράγματι ενσωματώθηκαν σε ορισμένα σημεία.³⁰²

ἀνεπικλήτως: Το επίθετο απαντά στον Ξενοφώντα³⁰³ όπως και η έκφραση *ἐπ' οἴκου ἀπῆλθε*.³⁰⁴ Το επίρρημα έχει μια συμβολική αξία, έτσι όπως έχει τεθεί στο τέλος του επεισοδίου με τις πρεσβείες. Δηλώνει άμεσα τη λήξη των διαπραγματεύσεων αναφορικά με το ζήτημα του τείχους και εμμέσως την δημιουργία μιας εχθρικής ατμόσφαιρας και δυσαρέσκειας, δηλαδή την αρχή του πολέμου.³⁰⁵

Παραμένει ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης ήταν υποχρεωμένος, αν και δεν το συνηθίζει, να επικαλείται την μαρτυρία ερειπίων ώστε να αποδείξει τα γραφόμενά του.³⁰⁶ Ο Garland³⁰⁷ υποστηρίζει, αν και ίσως να υπερβάλλει ως ένα βαθμό, πως πιθανόν να υπήρξαν πολιτικοί λόγοι για την καταστροφή ταφικών μνημείων, που σχετίζονταν με κάποια προκλητικά σύμβολα των προνομίων των αριστοκρατών.³⁰⁸

μείζων γὰρ ὁ περίβολος πανταχῆ ἐξήχθη τῆς πόλεως: Ο φυσικός τρόπος είναι να εννοήσουμε ότι υπήρχε από πριν ένας μικρότερος περίβολος. Όπως σημειώνει ο Winter³⁰⁹ δεν είναι η πιο πειστική λύση να εκλάβουμε τη λέξη *περίβολος* με μια σημασία πιο αόριστη, *περιοχή της πόλης*.

³⁰² Το πέτρινο υπόβαθρο χτίστηκε αρκετά στέρεα, βλ. τις εικόνες αριθμ. 3 και 4 που δημοσιεύει ή τον Τραυλό, εικ. 223-4.

³⁰³ βλ. Κύρου Παιδεία, II 1.22

³⁰⁴ βλ. Έλληνικά IV 8.6, βλ. Όνομαστικόν Ίουλιού Πολυδεύκου: καθαρόν, ἔξω τῆς αἰτίας, ἀνεπίληπτον, ἀνεπίκλητον ὡς Ξενοφῶν, ἀφ' οὗ τὸ ἀνεπικλήτως Θουκυδίδης, VIII 68.

³⁰⁵ Για το τελευταίο πρβλ. H.Drexler, Thukydides-Studien, Hildesheim, 1976, σελ. 49 και G.Shipley, The Limits of War, War and Society in the Greek World, London-New York, 1993, σελ. 11.

³⁰⁶ βλ. G.Lloyd, Polarity and Analogy, Cambridge, 1966, σελ. 477 και σημ. 3. Για τις αρχές που διέπουν τη χρήση τέτοιων αρχαιολογικών μαρτυριών στον Θουκυδίδη βλ. Thukydides, 91 κ.εξ.

³⁰⁷ R.Garland, The Greek Way of Death, London, 1985, σελ. 4, 122.

³⁰⁸ πρβλ. 126.12 σημ.

³⁰⁹ βλ. Winter, 89.3 σημ. , σελ. 63.

Τα Τείχη του Πειραιά 93. 3-8.

Γενικότερα για τα τείχη του Πειραιά³¹⁰ χρήσιμο είναι το άρθρο του Wycherley³¹¹, καθώς και αναφορά στο κατασκευαστικό έργο του Θεμιστοκλή γίνεται από τον Boersma³¹², ο οποίος επίσης ασχολείται με τα στοιχεία που μαρτυρούν ανάμιξη του περίφημου πολεοδόμου Ιππόδαμου από την Μίλητο. Ένα τμήμα από τα τείχη του Θεμιστοκλή βρίσκεται σήμερα επί τόπου στο ναυτικό μουσείο.³¹³ Ωστόσο το μεγαλύτερο τμήμα από αυτό που εξέχει σήμερα πάνω από το έδαφος χρονολογείται στην εποχή του Κόνωνα- αρχές του 4^{ου} αιώνα.

Ξυνηριασμένων: Εδώ δεν έχει την σημασία των επεξεργασμένων λίθων, όπως το είργασμένοι, που ακολουθεί, αλλά πέτρες καλά ταιριασμένες μεταξύ τους. Η κατασκευή της φράσης οφείλεται στο λογοπαίγνιο του ιστορικού για την κατασκευή του τείχους. Στο σημείο αυτό απαιτείται μια διευκρίνιση. Οι πέτρες ήταν πολύ καλά ταιριασμένες μεταξύ τους ως προς το μέγεθος και το σχήμα, όπως μόνο η λαϊκή σοφία ξέρει να της ταιριάζει όταν κατασκευάζει ένα τείχος από πέτρες, ώστε αυτό στατικά να είναι γερό. Προφανώς ο Θουκυδίδης να εννοεί πως οι πέτρες ήταν ετερόκλητες και δεν ταίριαζαν μεταξύ τους εμφανισιακά, δηλαδή ως προς το χρώμα και το είδος. Αυτό βέβαια και αποδεικνύεται από την σημερινή κατάσταση του τείχους. Μάλλον ο E.Curtius, ο οποίος αποφαινεται ότι οι χειρότερες πέτρες ήταν εύθρυπτες και ότι η πειραϊκή πέτρα, η οποία κυρίως χρησιμοποιήθηκε, διαλύθηκε σε ασβεστούχο σκόνη εξαιτίας του ύψους και της βιαστικής κατασκευής³¹⁴ είχε δει το τείχος του Θεμιστοκλή σε καλύτερη κατάσταση από την σημερινή.³¹⁵ Και για την πέτρα, τον γνωστό *Ακτίτη λίθο*, που χρησιμοποιήθηκε στο Τείχος του Πειραιά και στην Σκευοθήκη του Φίλωνα στην Ζέα.³¹⁶

³¹⁰ Βλ. R.Garland, The Piraeus, London, 1987.

³¹¹ R.E.Wycherley, Princeton Encyclopedia of Classical Sites, 1976.

³¹² Βλ. Boersma, οπ.π. σελ. 47 κ.εξ.

³¹³ Βλ. Garland, οπ.π. σελ. 163 κ.εξ. για άλλα ευρήματα.

³¹⁴ Βλ. Attische Studien: Pnyx und Stadtmauer, Gottingen, 1862, σελ. 112,116.

³¹⁵ Πρβλ. εδώ την εκτίμηση του Eickstedt von Klaus-Valtin, Beirage zur Topographie des antiken Piraeus, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας, Αθήνα, 1991, σελ.18.

³¹⁶ Βλ.Eickstedt, οπ.π. σελ. 18 σημ. 71. Και W.Meyer-Christian, Das Arsenal des Architekten Philon in Zea/Piraeus, Karlsruhe,1983,σελ. 7.

πολλά τε στήλαι ἀπὸ σημάτων: Προφανώς προέρχονταν κυρίως από παλαιότερους τάφους του νεκροταφείου του Κεραμεικού.³¹⁷ Το γεγονός μάλιστα ότι οι στήλαι ἀπὸ σημάτων συνδέονται στην πρόταση με τους *εἰργασμένους* λίθους οφείλεται στο ότι οι επιτύμβιες στήλες είχαν υποστεί επεξεργασία. Ο εντειχισμός τέτοιου είδους υλικών ήταν ένα συνηθισμένο φαινόμενο και το ίδιο συμβαίνει με μια επιτύμβια στήλη του 5^{ου} αιώνα π. Χ. στο τείχος της Σάμου με την επιγραφή ΑΘΗΝΑΙΔΙ ΠΡΩΤΙΟΣ.³¹⁸

Τοῦ Πειραιῶς: Για τον πρωτοποριακό αρχιτέκτονα και φιλόσοφο τον Ιππόδαμο από τη Μίλητο που σύμφωνα με το αρχαίο σχόλιο στον στίχο 327 στους Ἰππῆς του Αριστοφάνη³¹⁹ και την μαρτυρία του Αριστοτέλη³²⁰, ήταν ο πρώτος αρχιτέκτονας του Πειραιά και *συγγραφεὺς πυθαγορίζων*, που ανέδειξε τον αρχαίο Πειραιά σε παράδειγμα κανονικής πολεοδομίας.³²¹ Ο δημοκρατικός Πειραιάς στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου υπολογίζεται ότι είχε 30.000 κατοίκους. Το αποτέλεσμα της δελεαστικής πρότασης του Θεμιστοκλή για φοροαπαλλαγή εργατών και μετοίκων ήταν ένα ενδομεταναστευτικό κύμα από το πάνω άστυ στο κάτω.³²²

οἰκοδομεῖν: Τα τείχη του Πειραιά προσφέρονται ιδιαίτερα για μια προσεκτική μελέτη της ισοδομικής τειχοποιίας. Η οχύρωση των λιμανιών στους αρχαϊκούς χρόνους, αν και αναφέρεται σπάνια στα αρχαία κείμενα, έχει τεκμηριωθεί χάρη στις υποθαλάσσιες έρευνες των τελευταίων χρόνων. Ο λόφος της Μουνυχίας έχει οχυρωθεί με τείχος τουλάχιστον στα τέλη του 6^{ου} αιώνα, όπως μας μαρτυρά ο Αριστοτέλης για την στρατηγική του Ιππία στην Αθηναίων Πολιτεία.³²³ Τα τείχος του Πειραιά έχει τη δική του ιστορία και διακρίνεται σύμφωνα με τον Eickstedt³²⁴ σε πέντε χρονικές περιόδους: Θεμιστόκλεια περίοδος (5^{ος} αιώνας), περίοδος επί

³¹⁷ Βλ. Babler Balbina, Die Archaischen attischen Grabstelen in der Themistokleischen Stadtmauer: Grabschandung oder Apotropaion?, Philologus, 2001, σελ. 3-15.

³¹⁸ Βλ. H.J.Kienast, Die Stadtmauer von Samos, Deutsches Archaologisches Insitut, XV, Bonn, 1978, σελ. 33.

³¹⁹ Aristophanes. Knights. The Complete Greek Drama, vol. 2. Eugene O'Neill, Jr. New York. Random House. 1938.

³²⁰ Βλ. Αριστοτέλους Πολιτικά, 1267b. Aristotle. Aristotle in 23 Volumes, Vol. 21, translated by H. Rackham. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1944.

³²¹ Βλ. P.Benvenuti-Falciai, Ipodamo di Mileto Architetto e Filosofo. Una ricostruzione filologica della personalita, Firenze, 1982, σελ. 76-85, K.Papaioannou, Griechische Kunst, Ars Antiqua, 4, Freiburg, 1972, σελ. 112, 196, Eickstedt, 1991, σελ. 5, 292, και X. Ζαλοκώστα, Σωκράτης. Ὁ προφήτης τῆς ἀρχαιότητας, Αθήνα, 1996, σελ. 86.

³²² Βλ. Behmel Albrecht, Themistokles, Sieger von Salamis und Herr von Magnesia. Die Anfänge der athenischen Klassik zwischen Marathon und Salamis, Stuttgart, 1999, σελ. 71, 72-73.

³²³ Βλ. Αριστοτέλους Αθηναίων Πολιτεία, 19.2. *τὴν Μουνυχίαν ἐπεχείρησε τειχίζειν*. Athenaiion Politeia, ed. Kenyon. Oxford. 1920. Βλ. και R.Frederiksen, Greek City Walls of the Archaic Period, 900-480 BC, Oxford, 2011, σελ. 11, σημ. 28.

³²⁴ Βλ. Eickstedt, οπ.π. σελ. 33.

Κόνωνος (από το 395 έως τη νίκη των Αθηναίων στη ναυμαχία της Κνίδου το 394 π. Χ.), περίοδος μετά τη μάχη της Χαιρώνειας (337/6 π. Χ.), περίοδος περίπου στο 307-6 π. Χ., περίοδος χρηματοδότησης Ευρυκλείδη και Μικίωνος 229/9 π. Χ. Το τμήμα του τείχους που βρίσκεται στην νοτιοδυτική πλευρά της εισόδου του λιμανιού της Ζέας και είναι συμπαγούς κατασκευής ανάγεται πιθανότατα σύμφωνα με τον Θουκυδίδη στην εποχή του Θεμιστοκλή.³²⁵ Ύστερα από την πολιορκία και τις καταστροφές του 87/86 π. Χ. επί Σύλλα, ο Πειραιάς έπεσε στην αφάνεια.³²⁶ Επειδή ακριβώς τα τμήματα του τείχους οικοδομήθηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, παρατηρείται ποικιλία στην τειχοποιία και συνονθύλευμα ύψους. Τα τείχη είναι κατά τὸ πλεῖστον χτισμένα κατά την τεχνική του εμπλέκτου, δηλαδή μη εξωτερικές κτιστές παρειές από λιθοπλίνθους και γέμισμα χώματος, πηλού και χαλκιών.³²⁷ Σύμφωνα με τον Scranton στον λόφο της Μουνυχίας δείγματα τειχοδομίας λεσβιακού τύπου, ενώ στα βόρεια της Ηετιωνείας και στην περοχή της εκκλησίας του Μεγάλου Βασιλείου δείγματα ακανόνιστης πολυγωνικής τειχοποιίας. Έχουν διασωθεί και τμήματα τείχους με σφυρηλατημένη όψη που ανήκουν και στα δύο είδη τειχοποιίας. Στην ανατολική πλευρά του λόφου της Ηετιωνείας υπάρχουν δύο πύργοι με επεξεργασμένους λίθους ψευδοδομικού τύπου. Στην δυτική πλευρά κοντά στην θάλασσα υπάρχουν δείγματα τειχοποιίας που αποτελούνται από όγκους κροκαλοπαγών πετρωμάτων.

Πρότερον: Η χρονολογική ασάφεια του συγκεκριμένου σημείου(γενικό χαρακτηριστικό της *Πεντηκονταετίας*) δεν βοήθησε την έρευνα στην επίλυση ενός σοβαρού ζητήματος. Σύμφωνα με τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά³²⁸ ο Θεμιστοκλής διτέλεσε επώνυμος άρχων το 493/2 π. Χ. το έτος δηλαδή πριν από την 72^η Ολυμπιάδα, όταν ο Θεμιστοκλής ήταν περίπου 30 ετών με την προϋπόθεση βέβαια ότι είχε γεννηθεί περίπου το 524 π. Χ.³²⁹ Ο πρώτος που τοποθέτησε το αξίωμα του Θεμιστοκλή στο 493 ήταν ο Bockh,³³⁰ ενώ για τον Kruger και κάποιους άλλους το έτος θα πρέπει να τοποθετηθεί στα 482/1 π. Χ. Ο λόγος ήταν πως κατά σύμπτωση το 482/1 π. Χ. είναι το πρώτο έτος ύστερα από το 493/2 π. Χ. για το οποίο ο επώνυμος άρχων παραμένει άγνωστος. Ο Gomme έχει επιφυλάξεις για το αν ο Θεμιστοκλής του 493/2 π. Χ. ήταν ο ίδιος με τον Θεμιστοκλή του τείχους. Η δυσπιστία του Gomme

³²⁵ Βλ. Eickstedt, *οπ.π.* σελ. 290.

³²⁶ Βλ. D.H.Conwell, *Connecting a City to the Sea, The History of the Athenian Long Walls*, Leiden-Boston, 2008, σελ. 194-195, 197.

³²⁷ Βλ. Eickstedt, *οπ.π.* σελ. 289.

³²⁸ Βλ. Ρωμ. Αρχαιολογία, VI 34.1.

³²⁹ Βλ. Behmel, *οπ.π.* σελ. 37.

³³⁰ Βλ. A.Bockh, *De archonibus atticis pseudeponymis*, Berlin, 1830.

οφείλεται στο χωρίο του Ηροδότου που παρουσιάζει τον Θεμιστοκλή στο 480 π. Χ. πρόσφατα ανερχόμενο στην πολιτική. Εντοπίζεται δηλαδή ένα χάσμα τουλάχιστον δέκα ετών μεταξύ του καταλόγου των επωνύμων αρχόντων και της μαρτυρίας του Ηροδότου. Ο Hornblower όπως άλλωστε και οι πιο πολλοί εδώ επέλεξαν τη λύση που υπαγορεύουν τα υπάρχοντα στοιχεία και η λογική, αλλά και την πιο εξυπηρετική λύση παρακάμπτοντας το ασυμβίβαστο με την θέση του Ηροδότου και προσπαθώντας κατά ποικίλους τρόπους να το ερμηνεύσουν. Η κατευθυντήρια γραμμή της ερμηνείας είναι η εχθρική προς τον Θεμιστοκλή στάση των πηγών του Ηροδότου.³³¹ Το αξίωμα του Θεμιστοκλή στο 493/2 π. Χ. το τοποθετεί ο G. Gottlieb.³³² Εάν ισχύει η ερμηνεία της πλειοψηφίας τότε η παρουσίαση του Θεμιστοκλή στον Ηρόδοτο, μη αποδεχόμενος την αρνητική στάση των πηγών του, και αποφάνθηκε ότι ο Θεμιστοκλής του Θουκυδίδη δεν είναι περισσότερο αντικειμενικός από αυτόν του Ηροδότου ήταν ο Strasburger.³³³ Την άποψη για το έτος 493/2 π. Χ. δεν φαίνεται να συμερίζεται ο Blossel³³⁴ και ορθά επισημαίνει ότι, επειδή ο Θεμιστοκλής δεν ανήκε στην αθηναϊκή αριστοκρατία, είναι μάλλον απίθανο να διετέλεσε επώνυμος άρχοντας πριν από το 487/6 π. Χ. όταν δηλαδή οι άρχοντες δεν κληρώνονταν, αλλά εκλέγονταν.³³⁵ Σίγουρα θα είχαν απαντηθεί πολλά ερωτήματα αν ο ιστορικός ήταν πιο συγκεκριμένος σχετικά με το πότε ο Θεμιστοκλής είχε αυτό το αξίωμα. Δεν αποκλείεται όμως ο ιστορικός να μην ήταν σε θέση να διευκρινίσει περισσότερο, στην περίπτωση που και ο ίδιος είχε προβληματισθεί με την μαρτυρία του Ηροδότου. Είναι πιθανό να μην επεξεργάστηκε εκ των υστέρων τόσο όσο θα ήθελε και ο ίδιος κάποιες ατέλειες της παρέκβασης. Το πιθανότερο όμως είναι η Πεντηκονταετία να γράφτηκε σε διαφορετικό πλαίσιο από το υπόλοιπο έργο και με διαφορετική νοοτροπία. Το γεγονός αυτό ενδεχομένως να εξηγεί και ορισμένες παραλείψεις. Όταν όμως κάποιος διαβάσει τη λεπτομερειακή περιγραφή του τείχους, στην συνέχεια μπορεί δικαιολογημένα να αναρωτηθεί γιατί ο ιστορικός παραλείπει

³³¹ Για μια συνοπτική ανασκόπηση αυτών των απόψεων, από τον B.A. van Groningen, *Herodotus historien*, Leiden, 1945, και Felix Jacoby, *Atthis The Local Chronicles of Ancient Athens*, Oxford, 1949, σελ. 222, έως τον R.J.Lenardon, *The Chronology of Themistocles Ostracism and Exile*, *Historia*, 8, 1959, σελ. 44., τον H.Bengston, *Griechische Geschichte*, II, 1960, σελ. 144. Και τον Sb. Berve, *Zur Themistoklesinschrift von Troizen*, 1961, σελ. 41, βλ. K.Goldscheider, *Die Darstellung des Themistokles bei Herodot*, Freiburg im Breisgau, 1965, σελ. 13.

³³² Βλ. G. Gottlieb, *Das Verhältnis der außerherodoteischen Überlieferung zu Herodot* Frankfurt-Main, 1963, σ. 99-100, σημ. 15, αλλά και ο Behmel, *οπ.π.* σελ. 37.

³³³ Βλ. H.Strasburger, *Herodot und das perikleische Athen*, *Historia*, 4, 1955, σελ. 21 κ.εξ.

³³⁴ Βλ. Blossel. *οπ.π.* σελ. 67, 72. Για τη σταδιακή μείωση της πολιτικής σημασίας του αξιώματος του επώνυμου άρχοντα από το 487/6 π. Χ. και μετά, βλ. R.J.Lenardon, *The Archonship of Themistocles*, *Historia*, 5, 1956, σελ. 401 κ.εξ.

³³⁵ Βλ. Blossel, *οπ.π.* σελ. 71.

ένα τόσο σημαντικό στοιχείο, την χρονολογία δηλαδή έναρξης των οικοδομικών εργασιών. Το συμπέρασμα είναι πως ο Θουκυδίδης δεν παίρνει ο ίδιος θέση για αυτό το θέμα. Το ότι ο Θεμιστοκλής διετέλεσε επώνυμος άρχων το 493/2 π. Χ. από την μεριά του Ηρόδοτου αμφισβητείται, ενώ από την μεριά του Θουκυδίδη δεν επιβεβαιώνεται.

ἐπὶ τῆς ἐκείνου ἀρχῆς ἧς κατ' ἐνιαυτὸν Ἀθηναίοις ἦρξε: Ο Θεμιστοκλής πρέπει να χρημάτισε άρχων το 493/2³³⁶. Ο Θεμιστοκλής το 493 ήταν ο επώνυμος άρχοντας, δηλαδή έδωσε το όνομά του τη συγκεκριμένη χρονιά. Αυτό θεωρείται δύσκολο να εναρμονιστεί με τον Ηρόδοτο³³⁷ ο οποίος γράφει πως ο Θεμιστοκλής είχε πρόσφατα διακριθεί. Ο Gomme, που παραδόξως δεν είναι τόσο πειστικός, πιστεύει πως η φράση του Θουκυδίδη πιθανώς να σημαίνει κάποιο μικρότερο αξίωμα από αυτόν τον άρχοντα, όπως επιστάτης του λιμανιού, και ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς μπορεί να εννοούσε κάποιον άλλο Θεμιστοκλή.³³⁸ Όσο για τις λέξεις ένιαυτόν, που δημιούργησαν πρόβλημα, ο Lewis αποδεικνύει ότι υπάρχει περίπτωση να σημαίνουν για έναν χρόνο αντί για χρόνο με το χρόνο, αν και ο Chambers³³⁹ παραμένει αμετάπειστος.

Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα με τον Ηρόδοτο, του οποίου οι πηγές ήταν αρνητικά προδιατεθειμένες προς τον Θεμιστοκλή και τον αντιμετώπιζαν αυτόν αλλά και την οικογένειά³⁴⁰ του ως τυχάρπαστο. Υπάρχουν αρκετά στοιχεία για τη δράση του Θεμιστοκλή την περίοδο 493-480, στοιχεία τα οποία συγκέντρωσαν οι How και Wells στο υπόμνημά³⁴¹ τους. Δεν είναι χρειάζεται να θεωρήσουμε δεδομένο ότι, όταν έγινε άρχοντας το 439, είχε τη μικρότερη δυνατή για άρχοντα ηλικία καθώς

³³⁶ Βλ. Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς, Ρωμ. Αρχ. 6.34.1, και T.J.Cadoux, JHS 68, 1948, σελ. 116 και σημ. 252.

³³⁷ Βλ. 7.143.

³³⁸ Με αυτήν την σκέψη του Gomme συμφωνεί και ο Chambers, βλ. παρακάτω. Βλ. επίσης και D.M.Lewis, Themistocles Archonship, Historia. 21, 1973, σελ. 757 κ.εξ. ο οποίος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όταν, όπως στο συγκεκριμένο χωρίο του Θουκυδίδη, απαντά ένας τύπος του άρχειν σε συνδυασμό με τη λέξη Αθηναίοις, όπως στην πρώτη από τις επιγραφές με τον φορολογικό κατάλογο, τότε κανονικά το κείμενο αναφέρεται στον επώνυμο άρχοντα, αν και υπάρχει στον Θουκυδίδη μια εξαίρεση όχι και τόσο διαφορετική από το προκείμενο χωρίο, βλ. παρακάτω 96.2 για τους Ελληνοταμίες.

³³⁹ Βλ. M.Chambers, Themistocles and the Piraeus, Studies Presented to Sterling Dow on his Eightieth Birthday= GRBS Monographs 10,1984,σελ. 43 κ.εξ. Πρβλ. ακόμα και R.Develin, Athenian Officials 684-321 BC, Cambridge,1989, σελ. 55, λ.493/2, όπου δέχεται πως ο Θεμιστοκλής ήταν άρχοντας εκείνη την χρονιά.

³⁴⁰ Βλ. J.K.Davies, Athenian Propertied Families 600-300 BC, Oxford,1971, σελ. 213.

³⁴¹ How W., Wells J., A Commentary on Herodotus, Oxford,1957.

ήταν τότε μόλις 30 ετών.³⁴² Είναι πιθανόν ο Θεμιστοκλής ήδη να είχε υπηρετήσει ως ένας από τους άλλους οκτώ άρχοντες πριν από τη χρονιά που εκλέχτηκε επώνυμος άρχοντας, εφόσον έτσι όριζε ο νόμος, όπως υποστηρίζει το άρθρο τους.³⁴³ Όπως δείχνει ο Lewis δεν χρειάζεται να ήταν ιδιαίτερα διορατικός για να οχυρώσει τον Πειραιά τ0 493/2. Οι επιδρομές των Αιγινήτων στο Φάληρο³⁴⁴ απέδειξαν τα πλεονεκτήματα που είχε ένα οχυρωμένο λιμάνι.

αὐτοφυεῖς: Εδώ χρησιμοποιείται από τον Θουκυδίδη μόνο μια φορά. Ο όρος είναι πιο πολύ φιλοσοφικός και απαντά στον Πλάτωνα τρεις φορές: *τὸ αὐτοφυῆς εὐάγωγον παρέξει*.³⁴⁵ *Στρομνὴ οἰκεία τε καὶ αὐτοφυῆς*.³⁴⁶ *Αὐτοφυῶς*.³⁴⁷

νομίζων τὸ τε χωρίον καλὸν εἶναι, λιμένας ἔχον τρεῖς αὐτοφυεῖς: Γιατί λοιπόν οι Αθηναίοι δεν είχαν αναπτύξει τον Πειραιά πιο νωρίς,³⁴⁸ Μέρος της απάντησης θα πρέπει να αποτελεί το ότι η Σαλαμίνα δεν έγινε αθηναϊκή παρά μόνο κατά τον 6^ο αιώνα, και η χρήση του Πειραιά ήταν αδιανόητη όσο η απέναντι ακριβώς Σαλαμίνα βρισκόταν σε εχθρικά, και πιο συγκεκριμένα σε μεγαρικά χέρια. Το τμήμα της Σαλαμίνας στο οποίο φτάνει σήμερα το οχηματαγωγό από τα Μέγαρα απείχε λίγα μέτρα από την μεγαρική επικράτεια. Ο σχολιαστής στην Ειρήνη του Αριστοφάνη (144-145) αναφέρεται στα δύο λιμάνια, τον Κανθάρου λιμένα, το κατεξοχήν λιμάνι του Πειραιά, που έδωσε την ευκαιρία στο Αριστοφάνη εξαιτίας του αστείου του ονόματος να κάνει λογοπαίγνιο στην Ειρήνη³⁴⁹. Στο λιμάνι της Μουνυχίας, το οποίο και αποτελούσε τον μικρότερο ναύσταθμο, αναφέρεται και ο Πausανίας, που παρουσιάζει την διαφορά μεταξύ των τριών λιμανιών του Πειραιά και του ενός του Φαλήρου.³⁵⁰ Μια ακόμα διαφορά μεταξύ Πειραιά και Φαλήρου είναι ότι ο μεγάλος κόλπος του Φαλήρου, αν και βρίσκεται κοντά στην Αθήνα, προσφέρει μικρές αμυντικές δυνατότητες, καθώς είναι ανοιχτός, ενώ από την άλλη τα λιμάνια του Πειραιά, τα οποία είναι πιο μακριά από την Αθήνα, ενδείκνυνται πιο πολύ για

³⁴² Βλ. W.G.G Forrest και D.L.Stockton, *Historia*, 36,1987, σελ. 236,σημ.4 και 237.

³⁴³ Βλ. J.A.S. Evans, *The Recent Prominence of Themostocles*, *AJP* 108 1987, σελ. 382 κ.εξ.

³⁴⁴ Βλ. Ηροδ. 5.81.3.

³⁴⁵ Βλ. Πλάτωνος Πολιτεία, VI 486e, Θ.Γ.Μαυρόπουλος, Πλάτων Πολιτεία, Εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2006.

³⁴⁶ Βλ.Πλάτωνος Πρωταγόρα 321b, Ι.Σ. Χριστοδούλου, Πλάτων Πρωταγόρας, Εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2004.

³⁴⁷ Βλ. Πλάτωνος Γοργία, Η.Βάβουρας,Πλάτων Γοργίας, Εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2008.

³⁴⁸ Στο παρελθόν χρησιμοποιούσαν την παραλία του Φαλήρου, όπως γράφει ρητά ο Ηρόδοτος στο χωρίο 6.116.

³⁴⁹ Βλ. Αριστοφάνους Ειρήνη, στ. 145, Aristophanes. *Aristophanes Comoediae*, ed. F.W. Hall and W.M. Geldart, vol. 1. F.W. Hall and W.M. Geldart. Oxford. Clarendon Press, Oxford. 1907.

³⁵⁰ Βλ. I 1.8. Pausanias. *Pausaniae Graeciae Descriptio*, 3 vols. Leipzig, Teubner. 1903.

οχυρώσεις, αφού είναι κλειστά.³⁵¹ Σε αυτό αναφέρεται και ο ίδιος ο Θουκυδίδης: ἔστι γὰρ ὅτι καὶ αἱ νῆες αὐτοὺς διὰ χρόνου καθελκυθεῖσαι καὶ οὐδὲν στέγουσαι ἐφόβουν. ἀφικόμενοι δὲ ἐς τὰ Μέγαρα πάλιν ἐπὶ τῆς Κορίνθου ἀπεχώρησαν πεζῇ· οἱ δ' Ἀθηναῖοι οὐκέτι καταλαβόντες πρὸς τῇ Σαλαμῖνι ἀπέπλευσαν καὶ αὐτοί, καὶ μετὰ τοῦτο φυλακὴν ἤδη τοῦ Πειραιῶς μᾶλλον τὸ λοιπὸν ἐποιοῦντο λιμένων τε κλήσει καὶ τῇ ἄλλῃ ἐπιμελείᾳ.³⁵² Ἔτσι λοιπόν ο Θεμιστοκλής αποφάσισε να κτίσει εκεί το πολεμικό λιμάνι και τα νεώρια, όπως και ο Περίανδρος ο Κορίνθιος και ο Πολυκράτης ο Σάμιος.³⁵³ Ο αριθμός των νεωσοίκων του Πειραιά, που οικοδομήθηκαν τον 5^ο αιώνα με κόστος τουλάχιστον 1000 τάλαντα, παραμένει άγνωστος.³⁵⁴

καὶ τὴν ἀρχὴν εὐθὺς ξυγκατεσκεύαζεν: Χωρίς να χάσει χρόνο βοήθησε να τεθούν τα θεμέλια της ηγεμονίας τους. Ἡ μήπως το χωρίο σημαίνει βοήθησε να ξεκινήσει το έργο; Ὑπέρ της σημασίας βοήθησε να γίνει μια αρχή μπορεί κανείς να επικαλεστεί πρώτον ότι αυτό θα ήταν μια ωραία απάντηση στις λέξεις *τα λοιπά και ὑπῆρκε* πιο πάνω στην παράγραφο 3, και δεύτερον ότι μια αναφορά στην ίδρυση της ηγεμονίας είναι πολύ πρόωμη το 493. Ὑπέρ της ερμηνείας της ηγεμονίας μπορεί κάποιος να επικαλεστεί τα ακόλουθα: Πρώτον ότι δηλαδή η πρόταση κλιμακώνεται. Ξεκινά από τη λέξη *δύναμιν*, συνεχίζει με το *ἀνθεκτέα* και κορυφώνεται στο σοβαρό *ξυγκατασκεύαζεν τὴν ἀρχὴν*, βοήθησε να τεθούν τα θεμέλια της ηγεμονίας τους. Το αντίθετο θα προκαλούσε αντικλίμακα. Δεύτερον η παρατήρηση του Θουκυδίδη αντιπροσωπεύει την αλήθεια. Ἄς σημειωθεί ότι το ρήμα βρίσκεται σε οριστική έγκλιση. Ο Θουκυδίδης δεν δηλώνει τι υποθέτει ότι σκεφτόταν ο Θεμιστοκλής. Δεν υποστηρίζει ότι το 493 ο Θεμιστοκλής με την διορατικότητά του σχεδίαζε την αθηναϊκή ηγεμονία.³⁵⁵ Στην πραγματικότητα η αθηναϊκή ηγεμονία είχε τις ρίζες της στην ανάπτυξη που παρουσίασε η πόλη τον 6^ο αιώνα.³⁵⁶ Ὅμως θα ήταν αδιανόητο να αγνοήσουμε την σημασία του Πειραιά. Πρέπει να προτιμήσουμε τη μετάφραση

³⁵¹ Βλ. Benvenuti-Falciari, οπ.π. σελ. 142 και Eickstedt, οπ.π. σελ. 9.

³⁵² Βλ. II 94.4.

³⁵³ Βλ. Schulz, οπ.π. σελ. 87-88. Για την ιστορία του ανοιχτού επινείου του Φαλήρου κατά την μεταπολεμική περίοδο έως το 457 π. Χ. βλ. H.N.Ulrichs, Topography of the Harbours and position of the Long Walls of Athens, London, 1847, σελ. 12-13.

³⁵⁴ Βλ. Ισοκράτους Ἀρεοπαγίτικός, 66, Isocrates. Isocrates with an English Translation in three volumes, by George Norlin, Ph.D., LL.D. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1980.

³⁵⁵ Ὅπως σημειώσαμε στη σημ. στο 91.4, εκείνο το χωρίο ήταν η πρώτη ρητή αξίωση για την ανάληψη της ηγεμονίας.

³⁵⁶ Πρβλ. Εργασία στον LACTOR Athenian Empire, σελ. Xxii κ.εξ.

ηγεμονία. Για την απλή φράση τὴν ἀρχὴν με τη σημασία ηγεμονία.³⁵⁷ Ωστόσο ὅμως ἀπαντᾶ ἡ λέξις αὐτοῖς, γιὰ αὐτούς, δηλαδή γιὰ τὴν ηγεμονία τους. Στὸ ἐν λόγω χωρίο σίγουρα καὶ μποροῦμε νὰ προσθέσουμε κάποια τέτοια λέξις.

πρὸς ἅπαντας: Ὁ Cawkwell,³⁵⁸ παρατηρεῖ ὅτι ὁ Θουκυδίδης με αὐτὴν τὴν ἀόριστη φράση, εἶχε προφανῶς κατὰ νοῦν τοὺς Σπαρτιάτες.³⁵⁹

³⁵⁷ Βλ. 8.73.4.

³⁵⁸ G.Cawkwell. *The Fall of Themistocles*, Auckland Classical Studies Presented to E.M. Blaiklock, London, 1971, σελ.44.

³⁵⁹ Βλ. παραπάνω σημ. 92.1.

Οι Έλληνες καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο τμήμα της Κύπρου και το Βυζάντιο (478)

Παυσανίας ό Κλεομβρότου: Αντιβασιλιάς του Πλειστάρχου, νικητής της μάχης των Πλαταιών.³⁶⁰ Σε αντίθεση με τη απουσία του πατρωνυμικού του Θεμιστοκλή, ο Παυσανίας, ο δεύτερος πρωταγωνιστής της περιόδου της Πεντηκονταετίας, πλαισιώνεται από το όνομα του πατέρα του και της πατρίδας του. Τα όνομα Κλεόμβροτος ετυμολογικά προέρχεται από τις λέξεις κλέος και βροτός, που σημαίνει δηλαδή η δόξα των θνητών. Ο Blossel³⁶¹ παραπέμπει στο άρθρο του Moles³⁶², όπου αναλύεται ετυμολογικά και ερμηνεύεται το πατρωνυμικό όνομα του Θεμιστοκλή « Νεοκλής », το οποίο και παραλείπει βεβαίως ο Θουκυδίδης, ως η καινούρια και η πρόσφατη δόξα. Έχει προηγηθεί όμως η ανάλυση του πατρωνυμικού Νεοκλής από τον Behmel³⁶³ που μάλιστα προβαίνει και σε μια σημασιολογική ερμηνεία του ίδιου του ονόματος του Θεμιστοκλή ως η δόξα της έννομης τάξης(κλέος Θέμιδος) σε συσχετισμό με το όνομα της Πυθίας Θεμιστόκλειας στο μαντείο των Δελφών³⁶⁴. Ο Νεοκλής δεν είχε ούτε το ένδοξο όνομα αλλά ούτε και το δοξασμένο παρελθόν που είχε ο Κλεόμβροτος, ο οποίος και ήταν ο μικρός αδερφός του βασιλιά Λεωνίδα των Θερμοπυλών και η δράση του στον Ισθμό περιγράφεται από τον Ηρόδοτο.³⁶⁵ Επομένως λοιπόν εδώ βρίσκεται η εξήγηση για την αποσιώπηση του πατρωνυμικού ονόματος του Θεμιστοκλή Νεοκλής σε αντίθεση με το πατρωνυμικό του Παυσανία Κλεόμβροτος; Το κριτικό πνεύμα του Θουκυδίδη δύσκολα συνηγορεί υπέρ αυτής της εξήγησης.³⁶⁶

και τῶν ἄλλων ξυμμάχων πλῆθος: Ο Gomme επισημαίνει πως στην αφήγηση του Διοδώρου δεν γίνεται λόγος για άλλους συμμάχους και ότι τα πλοία από την

³⁶⁰ Βλ. 128.5.

³⁶¹ Βλ. Blossel, οπ.π. σελ. 73, σημ. 58.

³⁶² Βλ. J.L.Moles, What's in a name? Herodotus on Themistocles, *Histor* 3, 2000.

³⁶³ Βλ. Behmel, οπ.π. σελ. 19.

³⁶⁴ Βλ. Behmel, οπ.π. σελ. 23.

³⁶⁵ Βλ. VII 205, VIII 71, M IX 10.

³⁶⁶ Βλ. το σχόλιο στο I 90. 3^a. Πρβλ. επίσης και S.Hornblower, *Narratology and Thukydides*, *Greek Historiography*, Oxford, 1994, σελ. 161.

Πελοπόννησο ήταν πενήντα.³⁶⁷ Η παρουσία όμως των άλλων ξυμμάχων εκτός από τους Ίωνες επιβεβαιώνεται στο I 95. 1: *οἷ τε ἄλλοι Ἕλληνες*.³⁶⁸

καὶ ἐστράτευσαν ἐς Κύπρον καὶ αὐτῆς τὰ πολλὰ κατεστρέψαντο: Εξεστράτευσαν πρώτα κατά της Κύπρου και υπέταξαν το μεγαλύτερο τμήμα της.³⁶⁹ Ο Αριστείδης και ο Κίμωνας ήταν οι διοικητές του αθηναϊκού εκστρατευτικού σώματος. Ο Αισχύλος στους Πέρσες³⁷⁰ αναφέρεται στην κατάκτηση των Σόλων, της Σαλαμίνας και της Πάφου.³⁷¹ Ο Meiggs υποστήριξε ότι η εκστρατεία έγινε στο πλαίσιο της ελληνικής υποστήριξης σε κινήματα ανεξαρτησίας των κυπριακών κοινοτήτων, που άρχιζαν να διεκδικούν εκ νέου την ελληνικότητά τους. Αυτή η υποστήριξη γράφει ο Meiggs, έλαβε τη μορφή της εκδίωξης των περσικών φρουρών κατοχής. Ο Maier αρνείται την ύπαρξη πολιτιστικών ανταγωνισμών τέτοιου είδους. Αυτό το θέμα γενικότερα θα πρέπει να συζητηθεί πιο πολύ. Όλες οι σύγχρονες αυθεντίες συμφωνούν ότι αυτή η ελληνική επιτυχία και παρουσία στην Κύπρο υπήρξε σύντομη. Ο Maier αναφέρει χαρακτηριστικά πως η εξουσία των Αχαιμενιδών αποκαταστάθηκε γρήγορα.³⁷² Πολύ συχνά η Κύπρος θεωρούνταν το νησί με την μεγαλύτερη στρατηγική σημασία, όπως υπήρξε για παράδειγμα η πτολεμαϊκή κτήση με την πιο ισχυρή φρουρά.³⁷³ Αν τα πλεονεκτήματά της ήταν πράγματι τόσο μεγάλα όσο υποστηρίζει ο Hill, μας εντυπωσιάζει το γεγονός πως οι Αθηναίοι του 5^{ου} αιώνα δεν έκαναν εντονότερες προσπάθειες ώστε να την καταλάβουν και την διατηρήσουν υπό τον έλεγχό τους. Μια πιθανότατα ανορθόδοξη άποψη υποστηρίζει πως η Κύπρος θεωρούνταν πάντα τόσο σημαντική από τις μεγάλες δυνάμεις στην ιστορία, συνήθως όμως απογοήτευσε

³⁶⁷ Βλ. XI 44.2.

³⁶⁸ Για τις διαφορετικές εξηγήσεις που έχουν δοθεί από τους ιστορικούς H.D.Meyer, D.Lotze και N.G.L.Hammond, ώστε να συμφιλιωθούν τα δεδομένα του Θουκυδίδη και του Διοδώρου, βλ. Roobaert Arlette, *Isolationnisme et Imperialisme Spartiates de 520 a 469 avant J.-C.*, Fonds Rene Draguet, Academie Royale de Belgique, Π,Leuven, 1985, σελ. 176. Αντίθετα ο R.Meiggs, *The Athenian Empire*, Oxford, 1972, σελ. 448-451, αποδέχεται τον ισχυρισμό του Θουκυδίδη.

³⁶⁹ Βλ. Διοδ. Σικ. 11.44.2, Πλουτ. Αριστείδης 23 και Κίμων 6, και G.F.Hill, *History of Cyprus I*, Cambridge, 1940, σελ. 121.

³⁷⁰ Βλ. Αισχύλου Πέρσαι στ. 891-2.

³⁷¹ Πρβλ. Meiggs, σελ. 38 κ.εξ και 482, αλλά ο J.F Maier ασκεί αυστηρή κριτική στην ερμηνεία που κάνει ο Αισχύλος για την εκστρατεία, *Factoids in Ancient History: The Case of 5th Century Cyprus*, *JHS* 105, 1985, σελ. 32 κ. εξ. Βλ. επίσης και *CAH* vi. 308.

³⁷² Για τις εχθρικές σχέσεις που ακολούθησαν βλ. 104.2 και 112.2, παρακάτω.

³⁷³ Ο Ed. Will την αποκαλεί όπλο που σημαδεύει την καρδιά της Συρίας, *Histoire politique du monde hellenistique*, I, Nancy, 1979, σελ. 67.

κάποιους κατακτητές της, αφού συμπερασματικά διαπιστώνουμε πως μάλλον είχε διακοσμητικό χαρακτήρα παρά αποτελούσε πραγματικό πλεονέκτημα.³⁷⁴

Κύπρον: Σε αντίθεση με το Βυζάντιο, που εμφανίζεται πάλι στο 8^ο βιβλίο, ο ρόλος της Κύπρου περιορίζεται στο πρώτο. Βάσει του Ηροδότου³⁷⁵ το νησί είχε υποδουλωθεί από τον Ξέρξη μετά από την επανάσταση των Ιώνων και τον ένα μόνο χρόνο ανεξαρτησίας (499-498 π. Χ.). Ο Gomme δικαιολογημένα εκτιμά πως ο Πausanias επιχειρούσε να διαλύσει την ισχυρή βάση του στόλου που είχαν εκεί οι Πέρσες. Σύμφωνα με τον Πολύβιο από την Μεγαλόπολη κάτι ανάλογο έγινε και με τον Ρωμαίο στρατηγό Ποπίλιο περίπου το 168 π. Χ., όταν πήγε στην Κύπρο για να εκδιώξει τα εγκατεστημένα στο νησί στρατεύματα της Συρίας, αλλά βρήκε τα κατά την Κύπρον άνω κάτω.³⁷⁶ Η θέση του νησιού στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου το μετέτρεψαν σε ιδανικό ορμητήριο ή ασφαλές καταφύγιο. Σχεδόν κανένας δεν λείπει από την αλυσίδα των διαδοχικών κατακτητών ως το 58 π. Χ.³⁷⁷ Ενδεχομένως όμως παράλληλα να συνέτρεχαν κι άλλοι λόγοι, όπως και η Θάσος, η Κύπρος είχε σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές κοιτάσματα χαλκού, αργύρου, χρυσού, σιδήρου, αλλά και αποθέματα πολύτιμων και ημιπολύτιμων λίθων.³⁷⁸ *proxime dicantur aeris metalla, cui et in usu proximum est pretium, immo vero ante argentum ac paene etiam ante aurum corinthio, stipis quoque auctoritas, ut diximus. hinc aera militum, tribuni aerarii et aerarium, obaerati, aere diruti. docuimus quamdiu populus romanus aere tantum signato usus esset: et alia re vetustas aequalem urbi auctoritatem eius declarat, a rege numa collegio tertio aerarium fabrum instituto.*

Αυτονόητο είναι πως λόγω της γεωγραφικής της θέσης ήταν και ένα πολύ ανθηρό εμπορικό κέντρο. Τέτοια νησιά λοιπόν οι Αθηναίοι τουλάχιστον δεν τα άφηναν ανεκμετάλλευτα. Είναι μάλιστα ενδεικτικό το γεγονός πως έχουν βρεθεί μαρμάρινες

³⁷⁴ Βλ. Brian Lapping, *End of Empire*, London, 1987, σελ. 311 κ. Εξ., και επίσης R.Blake, *Disraeli*, London, 1966, σελ. 651.

³⁷⁵ Βλ. V 104.2, VII 90.

³⁷⁶ Βλ. XXIX 27.10.

³⁷⁷ Ασσύριοι, Φοίνικες, Αιγύπτιοι, Πέρσες, Μακεδόνες και Πτολεμαίοι, Βλ. B.Hahn, *Die Insel Zypern*, Hannover, 1982, σελ. 16-17.

³⁷⁸ Βλ. Πλίνιος, *Naturalis Historiae XXXIV 2.2. Naturalis Historia. Pliny the Elder. Karl Friedrich Theodor Mayhoff. Lipsiae. Teubner. 1906.*

επιτύμβιες στήλες από το νεκροταφείο του Κεραμεικού, και ότι η αθηναϊκή τέχνη της κλασικής εποχής άφησε έντονα τα σημάδια της στην κυπριακή γλυπτική.³⁷⁹

Βυζάντιον: Στο σημείο αυτό γίνεται μια επανασύνδεση με την αρχή της παρέκβασης και τα γεγονότα της Σηστού³⁸⁰, επειδή ακριβώς η κατάληψη του στρατηγικού σημείου του Βυζαντίου προϋποθέτει την κατάληψη πρώτα των στενών του Ελλησπόντου.³⁸¹ Υπαινιγμός στην κατάληψη του Βυζαντίου υπάρχει και στους *Σφήκες* του Αριστοφάνη³⁸² ενώ για τα σιδερένια νομίσματα των Βυζαντίων γίνεται αναφορά στις Νεφέλες.³⁸³ Σύμφωνα με την ανεκδοτική αφήγηση του Ηροδότου το Βυζάντιο ιδρύθηκε από τυφλούς Καλχηδονίους 17 χρόνια προτού οι Βυζάντιοι ιδρύσουν τον Ελλήσποντο.³⁸⁴ *γενόμενος γάρ ἐν Βυζαντίῳ ἐπέθετο ἑπτακαίδεκα ἔτεσι πρότερον Καλχηδονίους κτίσαντας τὴν χώραν Βυζαντίων, πυθόμενος δὲ ἔφη Καλχηδονίους τοῦτον τὸν χρόνον τυγχάνειν ἐόντας τυφλοῦς: οὐ γὰρ ἂν τοῦ καλλίωνος παρεόντος κτίζειν χώρου τὸν αἰσχίονα ἐλέσθαι, εἰ μὴ ἦσαν τυφλοί. [3] οὗτος δὴ ὢν τότε ὁ Μεγάβαζος στρατηγὸς λειφθεὶς ἐν τῇ χώρῃ Ἑλλησποντίων τοὺς μὴ μηδίζοντας κατεστρέφετο.*

Η ίδρυση του Βυζαντίου τοποθετείται στα 660 π. Χ. περίπου και σε αντίθεση με τον Θουκυδίδη ο Πολύβιος εξηγεί αναλυτικά την οικονομική και εμπορική σημασία της *εὐκαιροτάτης* γεωγραφικής θέσης του Βυζαντίου.

³⁷⁹ Βλ. El. Pogiati, Die Grabreliefs auf Zypern von der archaischen bis zur römischen Zeit, Peleus, Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns, 23, Mannheim-Mohneesee, 2003, σελ. 15-17.

³⁸⁰ Βλ. I 89.2.

³⁸¹ Πρωλ. Εδώ την υποτιμητική εκτίμηση του Ερμοκράτη για την δουλοπρεπή μοίρα των Ελλησποντίων, των Ιώνων και των υπόλοιπων νησιωτών. (VI 77.1.).

³⁸² Βλ. στ. 236-7.

³⁸³ Βλ. στ. 248-9.

³⁸⁴ Βλ. IV 144.2.

95. Η Αλαζονεία του Πausανία και οι συνέπειές της

ἤδη δὲ βιαίῳ ὄντος: Εἶχε δηλαδή αρχίσει να φέρεται βίαια.³⁸⁵ Ο Ηρόδοτος³⁸⁶ παρουσιάζει τη συμπεριφορά του Πausανία ως πρόφαση την οποία χρησιμοποιούσαν οι Αθηναίοι και ανέλαβαν την ηγεμονία. Για τον Θουκυδίδη η βιαιότητα του Πausανία είναι απλώς και μόνο ένα γεγονός και όχι η πρόφαση την οποία χρησιμοποίησε κάποιος. Εδώ δεν είναι η μόνη αναφορά στην αφήγηση για τον Πausανία και τον Θεμιστοκλή που ο Θουκυδίδης φαίνεται να είναι λιγότερο προσεκτικός σε σχέση με τον Ηρόδοτο.³⁸⁷

Επειδή δεν υπάρχουν και πολλές λεπτομέρειες για την βιαιότητα της συμπεριφοράς του, πιθανότατα να επρόκειτο για αλαζονεία η ίσως και μεγαλομανία. Άρα το επίθετο βίαιος δεν σημαίνει εδώ απότομος και επικίνδυνος στην συμπεριφορά του απέναντι στους άλλους, αλλά υπερβολικός και υβριστής. Εδώ φαίνεται η επίδραση του λεξιλογίου του Αισχύλου.³⁸⁸ Η λέξη απαντά επίσης και στον Πίνδαρο.³⁸⁹ Στον Θουκυδίδη χρησιμοποιείται συχνά το ρήμα βιάζομαι³⁹⁰ που και αυτό απηχεί κυρίως στο λεξιλόγιο του Αισχύλου.³⁹¹ Η λέξη επανέρχεται δύο φορές μέσα στην πρόταση, αφού ο ιστορικός επιχειρεί να αιτιολογήσει την αντίδραση των συμμάχων. Αν και ο Πausανίας το 479 π. Χ. πρέπει να ήταν σχετικά νέος, εντούτοις το γεγονός αυτό δεν δικαιολογεί την συμπεριφορά του. Σύμφωνα με τον Lebow ο Πausανίας παρασύρθηκε από υλικούς πειρασμούς.³⁹²

οἱ Ἴωνες καὶ ὅσοι ἀπὸ βασιλέως νεωστὶ ἠλευθέρωντο: Μέχρι τώρα σίγουρα περιλαμβάνονται οι Ἴωνες της Μ. Ασίας. Η φράση αν εκληφθεί ως ένα σύνολο είναι περισσότερο σαφής από όσο εκεί, αν και πρέπει και εκεί στους Ἴωνες να περιλαμβάνονται και αυτοί της Μ. Ασίας. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός πως ο ίδιος ο Θουκυδίδης δεν μνημονεύει την απροθυμία των Σπαρτιατών να υπερασπιστούν τους

³⁸⁵ Βλ. παρακάτω, 130. Για το προκείμενο κεφάλαιο βλ. Andrewes, Spartan Imperialism? , στο Imperialism in the Ancient World, εκδ. P.Carnsey και C.Whittaker, Cambridge,1979,σελ. 91 κ.εξ., 92.

³⁸⁶ Βλ. 8.3.2.

³⁸⁷ Πρβλ. π. χ. 128.7 σημ., *Θυγατέρα*. Για το γενικότερο θέμα της σπαρτιατικής αντίδρασης στην ανάληψη της ηγεσίας από την Αθήνα βλ. παρακάτω , 7 σημ. και 96.2 σημ., *πρόσχημα γάρ* κλπ.

³⁸⁸ Βλ. Αισχύλου Προμηθέας Δεσμώτης στ. 737 και Αγαμέμνων στ. 130.

³⁸⁹ Βλ. Νεμεόνικος VII 67. Θ.Γ.Μαυρόπουλος, Πίνδαρος, Επινίκιοι: Πυθιονικοί-Νεμεόνικοι, Εκδ. Ζήτηρος,Θεσσαλονίκη,2008.

³⁹⁰ Βλ. VII 23, VII 70,VIII 53 κ.α.

³⁹¹ Βλ. Αισχύλου Επτά επί Θήβας στ. 1042 και Αγαμέμνων 793,1509.

³⁹² Βλ. Lebow Richard Ned, The tragic vision of politics. Ethics, Interests, and Orders, Cambridge, 2003, σελ. 100.

Ίωνες της Μ. Ασίας,³⁹³ αν και αυτό σίγουρα σχετίζεται με την ανάληψη της ηγεσίας από τους Αθηναίους.³⁹⁴

Για την ιδέα της απελευθέρωσης από την Περσία ο Ηρόδοτος μιλά για τα γεγονότα αυτά σαν να επρόκειτο για μια δεύτερη ιωνική επανάσταση κατά της Περσίας. Αφού η πρώτη απελευθέρωση, δηλαδή η επανάσταση του 500 π. Χ., δεν επηρέασε μόνο τους Ίωνες αλλά και τους Δωριείς όπως και τους Αιολείς, πιθανώς να πρέπει να εκλάβουμε τον χωρίο του Ηροδότου³⁹⁵ εξίσου μετριοπαθώς.

κατὰ τὸ ζυγγενές: Εδώ τώρα γίνεται μια επαναφορά στο θέμα της Αρχαιολογίας για τον ομφάλιο λώρο που συνδέει τους Ίωνες με τους Αθηναίους, όπου και επαναλαμβάνονται οι ίδιες λέξεις. Το θέμα είναι μια κατευθυντήρια γραμμή με προεκτάσεις που απλώνονται σε ολόκληρο το έργο, όπως για παράδειγμα η αναφορά στα αρχαιότερα Διονύσια που γιορτάζουν *οἱ ἀπ' Ἀθηναίων Ἴωνες* στο *ἐν Λίμναις Διονύσου* ιερό.³⁹⁶ Αυτή η συγγένεια ανάμεσα στους Αθηναίους και στους Ίωνες, την οποία και μετρίασε σε μεγάλο βαθμό ο Ηρόδοτος όπως παρατηρεί ο Lewis, ήταν προϊόν της παράδοσης ότι η Ιωνία αποικίστηκε από τους Αθηναίους. Τώρα μπορούμε να εξετάσουμε το διαφορετικό ζήτημα σε ποιον βαθμό η διάκριση Ιώνων και Δωριέων επηρέαζε στάσεις και συμπεριφορές των ανθρώπων και των πόλεων τον 5^ο αιώνα.³⁹⁷ Ο Alty ωστόσο δέχεται ότι λανθάνει ένα στοιχείο προπαγάνδας στον τρόπο που η Αθήνα χρησιμοποίησε αργότερα την ιδέα της μητρόπολης.³⁹⁸ Ισχυρίζεται πως ο όρος Ίωνες μπορεί να αποτελεί συντομογραφία αντί του οι Έλληνες της Μ. Ασίας, έτσι ώστε τα όρια της φράσης του Θουκυδίδη μπορεί εύκολα να είναι πιο πλατιά.³⁹⁹

ἡγεμόνας: Αυτό είναι το κορυφαίο σημείο του χωρίου. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να δούμε την πικρόχολη, αλλά οξυδερκή εκτίμηση του Ερμοκράτη για τον αγώνα των

³⁹³ Βλ. Ηροδ.9.106.

³⁹⁴ Έτσι πιστεύει και ο Lewis 90.1 σημ.

³⁹⁵ Βλ. 9.104. Αυτό ισχύει και για το προκείμενο χωρίο του Θουκυδίδη παρά τους πολύ συγκεκριμένους υπαινιγμούς περί ιωνικής καταγωγής της φράσης *κατὰ τὸ ζυγγενές*. Βλ. επόμενη σημ. και Πρβλ. Rhodes, Ath.Pol.Comm., 23.4 Βλ. πιο κάτω σημ. 116.1.

³⁹⁶ Βλ. II 15.4. Πρβλ. II 39.1,III 86.3,III 104.3,VI 82.2,VI 80.3, J.P.Barron, Chios in the Athenian Empire, Chios: a conference at the Homereion in Chios, Oxford,1986,σελ. 90, και Calligeri D., The Dorian-Ionian Distinction in Thukydides Books VI and VII, Πλάτων,2001-2, σελ. 255-262.

³⁹⁷ Ο Ed. Will, Doriens et Ioniens, Strasburg,156, αρνείται να την θεωρήσει σημαντική, βλ. όμως και J.Aly, Dorians and Ionians, JHS 102, 1982, σελ. 1 κ.εξ., για την αντίθετη άποψη που επικαλείται το προκείμενο χωρίο ανάμεσα σε άλλα στοιχεία.

³⁹⁸ Βλ. σημ.20,46.

³⁹⁹ Βλ. ακόμα και J.M.Barron, στο Boardman και Richardson, οπ.π. σημ.16, σελ. 90 κ.εξ., και J.Heinrichs, Ionien nach Salamis: Die kleinasiatischen Griechen in der Politik und Politischen Reflexion des Mutterlands, Bonn, 1989= Antiquitas,τ. 39, σελ. 159 κ.εξ., πρβλ. 113 σημ. 385.

Ελλήνων και των Αθηναίων εναντίον των *ἀξυνετωτέρων* Περσών για την ελευθερία που προσέφεραν οι *κακοξυνετώτεροι* Αθηναίοι.⁴⁰⁰

Τὴν γνώμην: Σύμφωνα με τον P.Huart⁴⁰¹ εδώ η γνώμη δηλώνει καθαρά την έννοια της πρόθεσης, καθώς συνδέεται άμεσα με την πρόθεση *προς* και αιτιατική, όπως στο V 13.2. Η F.Frazier⁴⁰² παραπέμπει στην σπάνια έκφραση *τὸν νοῦν προσέχειν* στο VI 93.2, σε αντίθεση με *τὴν γνώμην προσέχειν*, και σωστά υπογραμμίζει το στοιχείο του πάθους που εδώ πρέπει να δαμασθεί από την λογική.

κατηγορεῖτο δὲ αὐτοῦ οὐχ ἥκιστα μηδισμῶς: Η κύρια κατηγορία εναντίον του ήταν ότι συνωμοτούσε με τους Πέρσες.⁴⁰³ Η πρώτη ελληνική χρήση του όρου ανάγεται σε μια εποχή στην οποία το μηδικό στοιχείο στην Περσία ήταν πιο σημαντικό από ότι στην εποχή του Δαρείου.⁴⁰⁴

ἀπαλλαξείοντες δὲ καὶ τοῦ Μηδικοῦ πολέμου καὶ τοὺς Ἀθηναίους νομίζοντες ἱκανοὺς ἐξηγεῖσθαι καὶ σφίσιν ἐν τῷ τότε παρόντι ἐπιτηδείους.: Εδώ ο Θουκυδίδης σίγουρα εγκρίνει τη γραμμή που ακολουθούν οι Σπαρτιάτες. Οι Λακεδαιμόνιοι δεν προτίθενται να αναλάβουν την εξουσία, και έτσι ήταν ευτυχείς που την ανέλαβαν οι Αθηναίοι. Το πρόβλημα που προκύπτει από την άποψη του μελετητή του Θουκυδίδα δεν τόσο ότι έρχεται σε αντίφαση με έναν σημαντικό αριθμό εξωθουκυδίδειων μαρτυριών που αποκαλύπτουν σπαρτιατική δυσαρέσκεια.⁴⁰⁵ Αν ο Θουκυδίδης έγραψε τα ανεκδοτολογικά κεφάλαια 89-93 νωρίς στη συγγραφική του πορεία και βέβαια αν ισχύει πως οι Σπαρτιάτες όντως ενοχλήθηκαν, έχουμε την περίεργη συνέπεια ότι οι πρώτες και οι ηροδότειες, από υφολογική άποψη, σκέψεις του Θουκυδίδα ήταν διαφορετικές, και μάλιστα πιο ορθές. Τα δύο αυτά συμπεράσματα μάλλον δεν μπορεί να αποφευχθούν. Το ότι οι μεταγενέστερες σκέψεις του ήταν λανθασμένες, έχει πιο μικρή σημασία από το γεγονός ότι σε δύο κοντινά χωρία όπου

⁴⁰⁰ Βλ. C.M.Fauber, *Hermocrates and Thucydides: Rhetoric, Policy, and the Speeches in Thucydides History*, ICS,2001, σελ. 26,37-51.

⁴⁰¹ Huart Pierre, *ΓΝΩΜΗ chez Thucydide et ses contemporains*, Paris,1973,σελ. 26-27.

⁴⁰² Βλ. Frazier Françoise, *L'homme face a l'action. Quelques emplois de γνώμη chez Thucydide*,CCG,12,2001,σελ.45,σημ.42.

⁴⁰³ Για τον όρο μηδισμός βλ. D.Graf, *Medism: The Origin and Significance of the Term*, JHS 104, 1984,σελ. 15 κ.εξ.

⁴⁰⁴ Για την κατηγορία του μηδισμού από την οποία ο Πανσανίας εδώ απαλλάσσεται, αλλά αργότερα θα καταδικαστεί, βλ. πιο κάτω, 132.4 σημ. *σε μεγάλο βαθμό ήταν χαλκευμένη*.

⁴⁰⁵ Οι εν λόγω μαρτυρίες σχολιάζονται στο *Greek World*, 21 κ.εξ. Περιλαμβάνουν τα χωρία Ηροδ. 8.3.2. Για το συγκεκριμένο χωρίο βλ. παραπάνω, παρ. 1 σημ.,*ἤδη κλπ.*, Αθηναίων Πολιτεία 23.2 και τη συζήτηση στη Σπάρτη την οποία και καταγράφει ο Διόδωρος ο Σικελιώτης στο χωρίο 11.50.

ο Θουκυδίδης δηλώνει ρητά την άποψή του εκφράζει αντιθετικές σκέψεις για ένα μεγάλο ζήτημα.⁴⁰⁶

Τόσο οι διαθέσεις όσο και τα γεγονότα είναι συναφή με το θέμα και σημαντικά. Η Σπάρτη δεν παραιτήθηκε τελείως από την ενεργό εξωτερική πολιτική.⁴⁰⁷ Η διαφορετική σε σχέση με τη γραμμή του Ηροδότου που ακολουθεί ο Θουκυδίδης παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι ο Θουκυδίδης διαφωνεί με τον ομότεχνό του σε αυτό το σημαντικό ζήτημα, αν και σε αυτό το τμήμα του έργου του ο Θουκυδίδης εξαρτάται από τον Ηρόδοτο όσον αφορά λεπτομέρειες της αφήγησης.⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ Βλ. επίσης παρακάτω, 96.1 σημ., *πρόσχημα* κλπ. Και 128.3 σημ.

⁴⁰⁷ Βλ. Ηροδ. 6.72 και 102.4 σημ., παρακάτω, για μια εκστρατεία στη Θεσσαλία ίσως το 476, και Πλουτάρχου Θεμιστοκλής 20 σε συνδυασμό με το Greek World,33,81, για μια απόπειρα των Σπαρτιατών την ίδια περίπου εποχή να αποκτήσουν τον έλεγχο της δελφικής αμφικτιονίας. Βλ. 3.92.1 σημ., Ηράκλεαν κλπ. Για την δελφική πτυχή της σπαρτιατικής εξωτερικής πολιτικής κατά τον 5^ο αιώνα.

⁴⁰⁸ Βλ. 89.2 σημ., *έκλιπόντων τῶν βαρβάρων*.

96. Η ίδρυση της Δηλιακής Συμμαχίας

Η Δηλιακή Συμμαχία ιδρύθηκε το 478/7.⁴⁰⁹ Στο προκείμενο κεφάλαιο ο Θουκυδίδης αναφέρεται στην πρώτη φάση της αθηναϊκής συμμαχίας, οπότε δεν υπάρχει υποκειμενικό στοιχείο, σε αντίθεση με τα κεφάλαια που προηγήθηκαν. Ο υπολογισμός του φόρου των συμμάχων ήταν έργο του Αθηναίου Αριστεΐδη, όπως αποκαλύπτει και ο ίδιος ο Θουκυδίδης στο χωρίο 5.18.⁴¹⁰ Οι Giovanni και Gottlieb⁴¹¹ θεωρούν τον συνασπισμό που δημιουργείται απλή συνέχεια της αρχικής αντιπερσικής συμμαχίας του 481 π. Χ. . όμως είναι φανερό ότι ο Θουκυδίδης τον θεωρούσε μια τελείως νέα φάση της συμμαχίας, ακόμη και αν δεν δίνει τόση έκταση στην ίδρυσή της.⁴¹²

πρόσχημα γὰρ ἦν ἀμύνεσθαι ὧν ἔπαθον δηοῦντας τὴν βασιλέως χώραν: Μια πρόφαση ήταν πως εκδικούνται εκείνους και τους συμμάχους τους για τις απώλειές τους, καταστρέφοντας την επικράτεια του Πέρση βασιλιά. Η πρώτη λέξη παρουσιάζει ενδιαφέρον. Ένα από τα προσχήματα, και όχι το πρόσχημα. Στο αρχαίο κείμενο δεν υπάρχει οριστικό άρθρο. Κατά της άποψης αυτής θα μπορούσε κάποιος να αντιτάξει το επιχείρημα πως ούτε πριν από τη φράση ταμειῖόν τέ Δῆλος υπάρχει οριστικό άρθρο, όμως εκεί τα πράγματα διαφέρουν κάπως. Δίνεται έμφαση στη λέξη Δῆλος, η οποία συντακτικά αποτελεί παράθεση: η Δῆλος ήταν το θησαυροφυλάκιό τους. Δεύτερον η λέξη πρόσχημα από μόνη της δεν σημαίνει δεδηλωμένο αντικείμενο ή δεδηλωμένη πρόθεση ή δεδηλωμένος σκοπός.⁴¹³ Αυτή η διαφορά δεν ήταν ασήμαντη, αν η εκδίκηση ήταν απλώς και μόνο μια πρόφαση και ούτε καν η μοναδική πρόφαση, αλλά μια ανάμεσα σε περισσότερες προφάσεις που δεν διευκρινίζονται, ποιος ήταν ο πραγματικός σκοπός και ποιος ο αληθινός εχθρός; Έχει διατυπωθεί η άποψη πως ο πραγματικός εχθρός εντοπίζεται στο πρόσωπο της Σπάρτης.⁴¹⁴ Όμως αυτό δεν

⁴⁰⁹ Βλ. επίσης και Διοδ. 11.47, Αριστοτ. Αθηναίων Πολιτεία 23, Πλουτ. Αριστ. 25.

⁴¹⁰ Για εύστοχες σύγχρονες πραγματεύσεις του θέματος πρβλ. The Foundation of the Delian League στον Meiggs (κεφ.3), και στον Rhodes, The Athenian Empire (Greece & Rome New Surveys in the Classics, αριθ. 17,1985), κεφ.2. Σε αυτά τα έργα υπάρχουν και άλλες πρόσφατες μελέτες, βλ. ακόμα και M.F.McGrecor, The Athenians and their Empire, Vancouver,1987,κεφ. 4 The Meeting of Delos, αν και από αυτό το βιβλίο λείπουν υποσημειώσεις. A.French, The Guidelines of the Delian League, Antichthon 22, 1988, σελ. 12 κ.εξ. W.T.Loomis, Historia 39, 1990,σελ. 487 κ.εξ.

⁴¹¹ Βλ. A.Giovanni, G.Gottlieb, Thukydides und die Anfage der athenischen Arche, Haidelberg, 1980.

⁴¹² Βλ. Westlake, CR 32, 1982, σελ. 60 κ.εξ., και Rhodes, οπ.π. σελ. 6.

⁴¹³ Βλ. Meiggs, οπ.π. σελ. 44. Σημαίνει πρόφαση, όπως σωστά γράφει ο H.Rawlings, Thukydides on the Purpose of the Delian League, Phoenix,31, 1977,σελ. 1 κ.εξ. Βλ. Ακόμα και A.French, Phoenix, οπ.π. σελ. 134 κ.εξ., και N.Robertson, AJAH 5, 1980,σελ. 73 κ.εξ.

⁴¹⁴ Βλ. 95.7 σημ.

φαίνεται να επιβεβαιώνεται στα κεφάλαια που ακολουθούν τα οποία τεκμηριώνουν μια αυξανόμενη σκληρότητα της Αθήνας προς τους συμμάχους της. Έτσι λοιπόν υπήρξε μια δεύτερη πρόταση, ότι δηλαδή ο πραγματικός στόχος ήταν η υποταγή των συμμάχων, ότι εξ αρχής στόχος των Αθηναίων δεν ήταν ουσιαστικά η συμμαχία αλλά η ηγεμονία. Κάτι τέτοιο όμως θα απέδιδε στους Αθηναίους του 478 π. Χ. μια υπερβολική διορατικότητα. Άλλωστε υπάρχουν μαρτυρίες εκτός του Θουκυδίδη που δείχνουν ότι η διάθεση των Αθηναίων αρχικά ήταν πολύ πιο ιδεαλιστική.⁴¹⁵ Πολύ χαρακτηριστικά ο ιστορικός δεν μνημονεύει αυτή την ενέργεια, που είχε θρησκευτική διάσταση. Επομένως μπορούμε να ισχυρισθούμε πιθανώς ότι στόχος των Αθηναίων ήταν η αρχηγία και μόνο αυτή και άρα δεν χρειάζεται να εννοήσουμε κάποιον συγκεκριμένο εχθρό εκτός από την Περσία. Η λέξη *δηοῶν* σημαίνει καταστρέφω και η ιδέα του να πάρουν λάφυρα είναι μάλλον δευτερεύουσα, και κακώς τονίσθηκε ως σκοπός της συμμαχίας από τον Sealey.⁴¹⁶

⁴¹⁵ Βλ. ειδικά Αθηναίων Πολιτεία 23.5, για την βύθιση των μύδρων στη θάλασσα, μια επίσημη πράξη που συμβόλιζε τη μονιμότητα του όρκου: *διὸ καὶ τοὺς φόρους οὗτος ἦν ὁ τάξας ταῖς πόλεσιν τοὺς πρώτους, ἔπει τρίτῳ μετὰ τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν, ἐπὶ Τιμοσθένους ἄρχοντος, καὶ τοὺς ὄρκους ὤμοσεν τοῖς Ἴωσιν, ὥστε τὸν αὐτὸν ἐχθρὸν εἶναι καὶ φίλον, ἐφ' οἷς καὶ τοὺς μύδρους ἐν τῷ πελάγει καθεῖσαν.*

⁴¹⁶ Βλ. R.Sealey, *The Origin of the Delian League*, Ancient Society and Institutions, Ehreberg Studies, Εκδ. E.Badian, Oxford, 1966,σελ. 233 κ.εξ. Κατά της άποψης τάσσονται οι A.H.Jackson, *The Original Purpose of the Delian League*, *Historia*,18,1969,σελ. 12 κ.εξ., K.Raaflaub, *Beute, Vergeltung, Freiheit?*, *Chiron*,9 1979,σελ. 1 κ.εξ. και M.I.Finley, *War and Empire*, κεφ. 5 στο *Ancient History: Evidence and Models*, London, 1985,σελ. 77 και σημ. 23. Πάντως δεν μπορούμε να μεταφράσουμε το πρόσχημα ως σκοπό, βλ. Sealey, *οπ.π.* σελ. 237.

καὶ Ἑλληνοταμίαι τότε πρῶτον Ἀθηναίοις κατέστη ἀρχή: Για πρώτη φορά τότε θεσπίστηκε ο θεσμός των ελληνοταμιών ως αθηναϊκό αξίωμα.⁴¹⁷ Τα συνθετικά της λέξης αναδεικνύουν την ιδιαίτερη σημασία του θεσμού. Η συμμαχία της Δήλου απομυζούσε τα ελληνικά νησιά με την πρόφαση της προστασίας του συνόλου από τους Πέρσες χωρίς όμως να έχει εξαλειφθεί τελείως ο κίνδυνος της πειρατείας.⁴¹⁸ Σύμφωνα με τον Highby, το πρώτο βήμα ήταν η απελευθέρωση των πόλεων που βρίσκονταν υπό περσική κατοχή: *ζύμμαχοι μέντοι ἐγενόμεθα οὐκ ἐπὶ καταδουλώσει τῶν Ἑλλήνων Ἀθηναίοις, ἀλλ' ἐπ' ἐλευθερώσει ἀπὸ τοῦ Μήδου τοῖς Ἑλλησιν.*⁴¹⁹ Οι Ελληνοταμίαι όμως δεν ήταν εισπράκτορες φόρων, αλλά αξιωματούχοι και ο κάθε ένας από αυτούς προερχόταν από έναν αθηναϊκό δήμο. Σύμφωνα με κάποιες επιγραφές οι Ελληνοταμίαι ήταν δέκα και εκλέγονταν με κλήρο. Το αξίωμα διατηρήθηκε έως το 404/3, δηλαδή μερικά χρόνια και ύστερα από την κατάρρευση της αθηναϊκής ηγεμονίας το 411 π. Χ.⁴²⁰

οἱ ἐδέχοντο τὸν φόρον· οὕτω γὰρ ὠνομάσθη τῶν χρημάτων ἡ φορά. ἦν δ' ὁ πρῶτος φόρος ταχθεὶς τετρακόσια τάλαντα καὶ ἐξήκοντα: Ο πρώτος υπολογισμός του φόρου ήταν 460 τάλαντα. Εδώ χρησιμοποιούνται δύο διαφορετικά ουσιαστικά, που έχουν όμως σχέση μεταξύ τους, όπως η λέξη *φόρος* που χρησιμοποιείται δύο φορές, και η λέξη *φορά* που χρησιμοποιείται μία. Ο Θουκυδίδης με αυτήν την εσκεμμένη ποικιλία σε ένα χωρίο χωρίς καμία λογοτεχνική αξίωση ή συναισθηματική φόρτιση έχει ως στόχο του μόνο τη σαφήνεια. Εννοεί ότι φόρος σημαίνει καταβολή χρημάτων, με την ευρύτερη σημασία της λέξης. Αυτό σημαίνει πως τα 460 τάλαντα ήταν ο φόρος που έπρεπε να καταβάλει μια πόλη σε χρήμα και όχι όπως επιχειρήσαν να το ερμηνεύσουν οι ερευνητές, ότι δηλαδή έπρεπε να καταβάλει είτε 460 τάλαντα είτε πλοία, επειδή υποστηρίζουν ότι τα 460 τάλαντα ήταν ένα υπερβολικά μεγάλο ποσό,

⁴¹⁷ Πρβλ. Meiggs, οπ.π. σελ. 44 κ.εξ. που τάσσεται κατά της άποψης του A. Woodhead, *The Institution of the Hellenotamiae*, JHS 79, 1959, σελ. 149 κ.εξ., ότι το κείμενο σημαίνει πως το αξίωμα αυτό ήταν για τους Αθηναίους, υπό την έννοια ότι το αναλάμβαναν πάντα οι Αθηναίοι κάτι με το οποίο ο Meiggs συμφωνεί, όχι όμως και ότι μόνον οι Αθηναίοι είχαν το δικαίωμα να διορίζουν του ελληνοταμίαις. Με άλλα λόγια πιστεύει ότι και οι σύμμαχοι θα είχαν λόγο πάνω σε αυτό, από την αρχή τουλάχιστον.

⁴¹⁸ Πρὸς δὲ τὸν ἀπὸ τῶν Περσῶν ὑποπευόμενον πόλεμον, βλ. Διοδ. Σικ. XI 47.1. Πρβλ. Ormerod Henry A., *Piracy in Ancient World. An Essay in Mediterranean History*, Liverpool-London, 1924, σελ. 108. Connor Robert W., *Thukydides*, Princeton, 1984, σελ. 13, σημ., 22., Brunt P.A., *Studies in Greek History and Thought*, Oxford, 1993, σελ. 74, Crane Gregory, *Thukydides and the Ancient Simplicity, The Limits of Political Realism*, Berkeley, 1998, σελ. 170, 274, 275, σημ. 37.

⁴¹⁹ Βλ. Θουκ. III 10.3.

⁴²⁰ Βλ. Develin Roberts, *Athenian Officials 684-321 B. C.*, Cambridge, 1989, σελ. 167, 170, 175, 179, 186, 188. Και ο Σοφοκλής ανέλαβε το αξίωμα του Ελληνοταμία το 443/2 π. Χ.

όπως άλλωστε υποστήριξε πρόσφατα ο McGregor.⁴²¹ Αν ο Θουκυδίδης είχε χρησιμοποιήσει τη λέξη φόρος στην επεξηγηματική του σημείωση, ίσως να ήταν δυνατόν να υποστηρίξει κανείς πως η λέξη φόρος στη φράση «ο πρώτος υπολογισμός του φόρου» να σήμαινε πλοία και χρήματα. Όμως το κείμενο φαίνεται ότι δεν μας επιτρέπει μια τέτοια ερμηνεία.⁴²²

Ποιο ήταν όμως το πρόβλημα με τα 460 τάλαντα; Μας προβληματίζει ότι στα μέσα του αιώνα το ποσό του φόρου ήταν αυτής της τάξης, σε μία εποχή όπου η συμμαχία ήταν πολύ μεγαλύτερη και πολλοί σύμμαχοι είχαν μετατρέψει τον φόρο που πλήρωναν από πλοία σε χρήματα. Έτσι λοιπόν το ποσό των 460 ταλάντων είναι πολύ υψηλό για το 478 π. Χ. Πάντως τα στοιχεία που προκύπτουν από τους φορολογικούς καταλόγους δεν είναι αρκετά ώστε να είμαστε βέβαιοι πως ο ιστορικός κάνει λάθος, είτε εδώ είτε στο κεφάλαιο 2.13, που τα 600 τάλαντα που μνημονεύει είναι ένα εύλογο ποσό.

ταμειὸν τε Δήλος ἦν αὐτοῖς: Το νησί της Δήλου ήταν το θησαυροφυλάκιό τους. Παρά την απουσία οριστικών άρθρων, η σωστή απόδοση είναι αυτή.⁴²³ Ο Θουκυδίδης στην Αρχαιολογία έχει προβάλλει ήδη τη σημασία της Δήλου.⁴²⁴ Το ταμείο αργότερα μεταφέρθηκε στη Δήλο, μια λεπτομέρεια την οποία ο Θουκυδίδης παραλείπει.⁴²⁵ Η μεταφορά έγινε μάλλον το 454, όταν οι αποκαλούμενοι αθηναϊκοί φορολογικοί κατάλογοι άρχισαν να καταχωρούνται σε επιγραφές στην Αθήνα.⁴²⁶ Οι

⁴²¹ Βλ. McGregor, οπ.π. σελ. 36.

⁴²² Βλ. M.Chambers, *Four Hundred Sixty Talents*, CP 53,1958,σελ. 26 κ.εξ., και Finley, *The Fifth Century Athenian Empire: A Balance Sheet στο Imperialism in the Ancient World*, 95.1 σημ., ἤδη. Βλ. όμως και Rhodes, *Athenian Empire*, εισαγ.σημ.στο κεφ.96, 10 σημ.16. Θα ήταν πολύ σωστό να πούμε, όπως υποστηρίζει ο Finley, ότι η Αθήνα δεν επιθυμούσε χρήματα, αλλά στόλο. Τι γινόταν όμως με τις πόλεις που από οικονομική άποψη δεν μπορούσαν να δώσουν ούτε ένα ολόκληρο πλοίο; Και οι δύο τρόποι πληρωμής πρέπει να ήταν το ίδιο αποδεκτοί, ο Θουκυδίδης δηλαδή πίστευε ότι ο φόρος ήταν 460 τάλαντα και επιπλέον όσα πλοία πίστευε ότι ήταν διαθέσιμα.

⁴²³ Βλ. παραπάνω, 1 σημ., πρόσχημα κλπ.

⁴²⁴ Βλ. 4 σημ., Κυκλάδων νήσων, και 8.1 σημ.

⁴²⁵ Βλ. Πλουτ. Αριστ. 25. 2-3, όπου η νίκη αυτή αναφέρεται ως μια απλή πρόθεση και δεν χρονολογείται.

⁴²⁶ Βλ. J.K.Davies, *LACTOR Athenian Empire*, 58. Για την άποψη ότι πρόκειται για αβάσιμη θεωρία βλ. W.K.Pritchett, *Historia*, 18,1969, σελ. 17 κ.εξ., ο οποίος και υιοθετεί μια πρόταση του Jowett. Ο Pritchett, την πρόταση του οποίου φαίνεται να επιδοκιμάζει ο Finley, 306 σημ., 6, θα προτιμούσε να χρονολογήσει τη μεταφορά του ταμείου νωρίτερα., πιθανώς τη δεκαετία του 460. Βλ. Huxley, *RFIC* 118, 1990, σελ. 319.

αθηναϊκοί φορολογικοί κατάλογοι είναι στην πραγματικότητα καταγραφές των πληρωμών του 1/60 του φόρου στην Αθήνα ως *ἀπαρχῆς*.⁴²⁷

αἱ ξύνοδοι: Κάποια στιγμή μάλλον τη δεκαετία του 430, έπαψαν να συγκαλούνται σύνοδοι.⁴²⁸ Πιθανώς να έλαβε χώρα μια σύνοδος το 440 ώστε να συζητηθεί το ζήτημα περί της αποστασίας της Σάμου, αν μπορούμε να κρίνουμε από τον τρόπο με τον οποίο οι Μυτιληναίοι στο χωρίο 3.9 και ύστερα αποφεύγουν να ισχυρισθούν ότι δεν υψώσαμε τη φωνή μας εναντίον της καταστολής της αποστασίας της Σάμου, καθώς πλέον δεν υπήρχε σύνοδος στην οποία θα μπορούσαμε να το κάνουμε. Πάντως δεν γίνεται λόγος για σύνοδο πριν από την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου.

⁴²⁷ Βλ. W.Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, Berkley,1979,σελ. 52 κ.εξ. Για την Δήλο και τη θρησκευτική της σημασία ως κέντρου του ιωνικού κόσμου, σημασία που εκμεταλλεύτηκε η Αθήνα για επεκτατικούς σκοπούς, βλ. B.Smarczyk, *Untersuchungen zur Religionspolitik und politischen Propaganda Athens im delisch-attischen Seebund*, Munich,1990, σελ. 464 κ.εξ., και παρακάτω, 3.104, εισαγ.σημ. βλ. Επίσης Hicks, εισαγωγή στο W.R.Paton και E.L.Hicks, *The Inscriptions of Cos*,Oxford,1891, σελ. 24. Για μια καινοτόμο ερμηνεία του χωρίου του Θουκυδίδη 1.96: η Δήλος είχε τη συμπάθεια όχι μόνο των Ιώνων αλλά και των Δωριέων νησιωτών. Ο Hicks παραθέτει στοιχεία που τι πιστοποιούν.

⁴²⁸ Βλ. LACTOR *Athenian Empire* , σελ. 29.

97. Η αθηναϊκή πολιτική κατά την Πεντηκονταετία: Οι λόγοι για τους οποίους ο Θουκυδίδης περιγράφει την περίοδο αυτή.

ἡγούμενοι δὲ αὐτονόμων τὸ πρῶτον τῶν ζυμμάχων καὶ ἀπὸ κοινῶν ξυνόδων βουλευόντων: Η σημασία του όρου *αὐτονόμων* είναι η πολιτική ανεξαρτησία μικρῶν πόλεων που όμως εξαρτάται από την ανοχή μιας μεγαλύτερης δύναμης.⁴²⁹ Ο Ostwald δείχνει ότι η λέξη αὐτόνομος είναι προσφιλή στον Θουκυδίδη και υποστηρίζει πειστικά ότι η αρχική συμμαχία δεν διευκρίνιζε το όριο της αυτονομίας των συμμάχων. Στο σημείο λοιπόν αυτό έχουμε θουκυδίδεια ανάλυση. Οι απόπειρες να στηριχθεί το γεγονός ότι υπήρχαν δύο βουλές όπως στην δεύτερη αθηναϊκή συμμαχία, έναν αιώνα αργότερα, δεν είναι πειστικές. Αυτός ο μεταγενέστερος συνασπισμός είχε ως στόχο αρχικά να αποφύγει τα πιο αντιδημοτικά χαρακτηριστικά της προηγούμενης συμμαχίας.⁴³⁰

τὸν βάρβαρον αὐτοῖς καὶ πρὸς τοὺς σφετέρους ζυμμάχους νεωτερίζοντας καὶ Πελοποννησίων: Για την άποψη ότι ο Θουκυδίδης διαρθρώνει την αφήγησή που θα ακολουθήσει σύμφωνα με αυτά τα τρία θέματα ο McNeal αναφέρεται σχετικῶς στο έργο του.⁴³¹ Για το *νεωτερίζοντας* θα πρέπει να ανατρέξουμε στα λεγόμενα των ίδιων των Αθηναίων.⁴³²

ἔγραψα δὲ αὐτὰ καὶ τὴν ἐκβολὴν τοῦ λόγου ἐποίησάμην διὰ τόδε: Αυτό αποτελεί το κεντρικό σημείο ολόκληρης της παρέκβασης από ιστοριογραφική άποψη. Τώρα εδώ προκύπτουν δύο συμπεράσματα: αφενός ότι η *Πεντηκονταετία* δεν ανήκει στην κυρίως αφήγηση του έργου, αλλά είναι μια απόκλιση, ή αλλιῶς εκτροπή από τον κεντρικό άξονα της αφήγησης, και αφετέρου ότι η εκβολή αυτή ήταν αναγκαία για δύο λόγους από τους οποίους μόνο ο δεύτερος έχει άμεση σχέση με την αφήγηση των γεγονότων της *Πεντηκονταετίας*. Έχει σημασία το ότι την πρώτη θέση της αιτίας δεν καταλαμβάνει η αναφορά στον τρόπο δημιουργίας της αθηναϊκής ηγεμονίας. Το κείμενο εδώ κινείται σε δύο επίπεδα και στο προσκήνιο δεν τίθεται το επίπεδο των γεγονότων της παρέκβασης, αλλά η αυτοκριτική στο επίπεδο της ιστοριογραφίας. Το ερώτημα είναι γιατί μια τόσο σημαντική δήλωση του ιστορικού για το έργο του και για την αντιπαράθεσή του με τους άλλους ιστορικούς έχει τοποθετηθεί σε αυτό το

⁴²⁹ Πρβλ. Ostwald, *Autonomia*, σπ.π. 67.2 σημ. Ιδίως σελ. 13 όπου και δίνεται ο ορισμός.

⁴³⁰ Βλ. P. Cuulham, *The Delian League: Bicameral or Unicameral?*, *AJAH* 3, 1978, σελ 27 κ.εξ.

⁴³¹ Βλ. McNeal, σπ.π., εισαγ. Σημ. Στα κεφ. 89-117.

⁴³² Βλ. παρακάτω στο κεφ. 102.3.

σημείο που δεν είναι η αρχή αλλά πιθανώς το μέσον της παρέκβασης. Αυτό δεν συμβαίνει όχι μόνο στην παρέκβαση των *Πεισιπρατιδών*, όπως επισημαίνει η Greenwood,⁴³³ αλλά ούτε στην παρέκβαση της *Αρχαιολογίας*, ούτε στην παρέκβαση για τον αποικισμό της Σικελίας. Ορισμένοι υποστήριξαν πως το κεφάλαιο είναι μια μεταγενέστερη προσθήκη αδέξια τοποθετημένη.⁴³⁴ Μια περισσότερο ρεαλιστική εξήγηση είναι ότι ετέθη μόλις ολοκληρώθηκε η παρουσίαση του τρόπου γένεσης της Συμμαχίας της Δήλου, χωρίς την οποία ο αθηναϊκός επεκτατισμός δεν θα μπορούσε να εδραιωθεί. Το ρήμα έγγραφα στον Αόριστο σαφώς δηλώνει ότι στο σημείο αυτό κλείνει ο κύκλος της παρουσίας των γεγονότων της πρώτης περιόδου της Πεντηκονταετίας. Επομένως λοιπόν το μανιφέστο του ιστορικού έχει τοποθετηθεί ακριβέστερα στο τέλος του πρώτου μέρους της παρέκβασης. Σε χωρία τέτοιας εμβέλειας επιβεβαιώνεται η εκτίμηση της H.Arendt ότι ο ιστορικός καταγράφοντας τις σκέψεις του παύει να ανησυχεί για την αιωνιότητα, επιδιώκοντας να αφήσει κάποια ίχνη πίσω του, και περνά στην *vita activa* επιλέγοντας τον δρόμο της δυναμικής αθανασίας.

Έλλάνικος: Ήταν σύγχρονος του Θουκυδίδη και υπήρξε ο πρώτος ο οποίος έγραψε *Άτθίδα*, δηλαδή τοπική ιστορία., καταγόμενος από την Λέσβο.⁴³⁵ Ο Θουκυδίδης δεν κατονομάζει κανέναν άλλον από όσους επικρίνει.⁴³⁶ Αυτό μπορεί εύκολα να επιβεβαιωθεί, αν γίνει μια σύγκριση με το χωρίο 89.1, εκεί όπου ο ιστορικός αναλαμβάνει να περιγράψει πως οι Αθηναίοι έφτασαν στο απόγειο της δύναμής τους. Άρα λοιπόν κίνητρό του είναι να ενισχύσει την κρίση για την αθηναϊκή ισχύ που έκανε στο κεφάλαιο 88. Αυτός είναι ο βασικότερος λόγος για τον οποίο ο Θουκυδίδης ασχολείται με αυτή την περίοδο. Το παρόν χωρίο προσφέρει έναν δεύτερο λόγο ο οποίος ώθησε τον Θουκυδίδη να ασχοληθεί με την περίοδο που μεσολάβησε μεταξύ των Περσικών πολέμου και του Πελοποννησιακού, συγκεκριμένα την ανεπάρκεια προηγούμενων αφηγήσεων. Εδώ τίθεται το ερώτημα για το πότε προστέθηκε το προκείμενο χωρίο. Η απάντηση αυτού του ερωτήματος εξαρτάται εν μέρει από το

⁴³³ Βλ. Greenwood Emily, *Thucydides and the Shaping of History*, London, 2006, σελ. 62.

⁴³⁴ Πρβλ. H.D. Westlake *The Two Second Prefaces of Thucydides*, *Studies in Thucydides and Greek History*, Bristol, 1989, σελ. 100.

⁴³⁵ L. Pearson, *The Local Historians of Attica*, Oxford, 1942, κεφ. 1., Felix Jacoby, *Atthis*, Oxford, 1949, και *FGrHist iii B supp.* Αριθ. 323a εισαγ.

⁴³⁶ Βλ. Thucydides, 83 κ.ε., με τις παραπομπές στις οποίες πρέπει να προστεθεί το άρθρο του O. Lendle, *Die Auseinandersetzung des Thucydides mit Hellanikos Hermes*, 92, 1964, σελ. 129 κ.εξ. = Herter, εκδ., *Thucydides*, σελ. 661 κ.εξ. ο οποίος στη σημ. 44 αποδέχεται την άποψη του F. Jacoby, *FGrHist iii B supp.* (text vol.), σελ. 5, ότι η προκείμενη παράγραφος αποτελεί μεταγενέστερη σκέψη του Θουκυδίδη.

πότε δημοσίευσε ο Ελλάνικος το έργο του. Στα αποσπάσματα 25-6 ο Ελλάνικος μνημονεύει τα γεγονότα του 407/6, και αποτελεί μια συνήθη και εύλογη υπόθεση πως το έργο περιέγραφε τα γεγονότα μέχρι και το τέλος του πολέμου 404/3 και ότι ο Θουκυδίδης προσέθεσε την κριτική του έπειτα από αυτό.

βραχέως τε και τοῖς χρόνοις οὐκ ἀκριβῶς ἐπεμνήσθη: Χωρίς καμία δικαιολογία εδώ η κριτική, σε περίπτωση που κάποιος λάβει υπόψιν του τη δομή της *Πεντηκονταετίας*. Όμως θα πρέπει να αναρωτηθούμε σε τι αναφέρεται η φράση.⁴³⁷ Θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει μόνο ότι η κριτική που ασκεί ο Θουκυδίδης στον Ελλάνικο έχει να κάνει με συγκεκριμένα χρονολογικά σφάλματα στο έργο του. Από όσο γνωρίζουμε ο Θουκυδίδης δικαιολογημένα αν και μάλλον αγενώς ασκεί κριτική. Σε τελική ανάλυση όπως παρατήρησε ο Jacoby⁴³⁸ ο Ελλάνικος ζούσε σε μια πόλη της αθηναϊκής ηγεμονίας, και όμως υπήρξε ο πρώτος που έγραψε βιβλίο για την ιστορία των Αθηνών, και μάλιστα σε μια εποχή που οι Έλληνες του Ανατολικού Αιγαίου κολάκευαν τον Σπαρτιάτη Λύσανδρο.

ἄμα δὲ καὶ τῆς ἀρχῆς ἀπόδειξιν ἔχει τῆς τῶν Ἀθηναίων ἐν οἴῳ τρόπῳ κατέστη: Η λέξη ἀπόδειξις σίγουρα ανακαλεί σκοπίμως την περίφημη χρήση της λέξης στο προοίμιο του Ηροδότου.⁴³⁹ Σύμφωνα με την Sommer⁴⁴⁰ η εγκαθίδρυση της ηγεμονίας των Αθηνών εντέχνως εδώ παρουσιάζεται από την πλευρά των Σπαρτιατών ακριβώς όπως στο I 88. Ωστε η εκτίμηση της Schreiner⁴⁴¹ ότι οι καταστροφές όπως η σφαγή στην Δραβησκό και η εκστρατεία της Αιγύπτου δεν περιλαμβάνονταν στην Ατθίδα του Ελλάνικου, θα έπρεπε να οδηγήσει στο συμπέρασμα πως στον Ελλάνικο η εδραίωση της ηγεμονίας παρουσιάζοταν περισσότερο από την πλευρά των Αθηναίων;⁴⁴²

⁴³⁷ Βλ. HCT v.381.

⁴³⁸ Βλ. FGrHist 323a, στο τέλος δηλαδή της εισαγωγής του.

⁴³⁹ Σε ολόκληρο το έργο του Θουκυδίδη επαναλαμβάνεται μόνο μια φορά στο χωρίο 2.13.9. Για το συγκεκριμένο χωρίο βλ. R.H.Winton, *The arche of the Athenians and the Athenian Empire*, *Mus Helv.* 38, 1981, σελ. 147 κ.εξ. ο οποίος υποστηρίζει πως ο Θουκυδίδης εννοούσε πως η αφήγησή του δείχνει τον χαρακτήρα που προσέλαβε η αθηναϊκή ηγεμονία, στηριζόμενος στο γεγονός ότι αλλού ο Θουκυδίδης μιλά για την αρχή σαν να έχει ήδη δημιουργηθεί με τον σχηματισμό της Δηλιακής Συμμαχίας. Αυτή η πολύ αυστηρή άποψη δεν λαμβάνει υπόψιν της το γεγονός ότι η Πεντηκονταετία προστέθηκε αργά στο έργο. Δεν πρέπει να θεωρούμε ότι οι απόψεις του Θουκυδίδη υπήρξαν αυστηρώς ενιαίες. Πάντως η απόδοση του Jowett αφήνει περιθώρια για ασάφειες σχετικά με την ερμηνεία.

⁴⁴⁰ Βλ. Sommer Katja I.L., *Techne und Geschichte. Eine diskursgeschichtliche Studie zu Thukydides*, Habelts Dissertationsdrucke, Reihe Alte Geschichte, Bonn, 2006, σελ. 108.

⁴⁴¹ Βλ. Schreiner J.H., *More Anti-Thukydean Studies in the Pentekontaetia*, SO, 1997 σελ. 70.

⁴⁴² Για τον αποδεικτικό χαρακτήρα του χωρίου και την πιθανή επίδραση του Ηροδότου βλ. Hornblower, *A Commentary on Thukydides I*, Oxford, 1991, σελ. 148, και Greenwood, οπ.π.

98-117. Αφήγηση των γεγονότων μέχρι το τέλος της αποστασίας της Σάμου

Για τους στόχους του ιστορικού σε αυτό το κεφάλαιο θα πρέπει να παραπέμψουμε στην εισαγωγή. Εν συνεχεία ο ρυθμός επιταχύνεται, και δεν δίνονται τόσο λεπτομερείς πληροφορίες όπως στα προηγούμενα κεφάλαια, ούτε επίσης πληροφορίες οι οποίες σχετίζονται με θεσμούς που αφορούν την ηγεμονία. Αυτά που ακολουθούν θυμίζουν πιο πολύ κάποιο σχεδιάγραμμα παρά την κυρίως αφήγηση. Τα χρονολογικά προβλήματα της παράκβασης της *Πεντηκονταετίας* έχουν ήδη αναλυθεί αρκετά. Ο σχετικός πίνακας του Gomme είναι ακόμα χρήσιμος.⁴⁴³

σελ.34,63. Για μια σύγκριση της έννοιας της αιτιότητας μεταξύ Ηροδότου, Λεύκιππου και Αριστοτέλη, βλ. Vowinckel Annette, *Geschichtsbegriff und Historisches Denken bei Hannah Arendt*, Köln-Weimar-Wein, 2001, σελ.101-102. Για την επιρροή αυτού του χωρίου στον Πολύβιο, II 41.1.

⁴⁴³ Για την περίοδο 465-431 βλ. επίσης P.Deane, *Thukydides Dates 465-431*, Ontario, 1972, σε συνδυασμό με τον Cawkwell, CR 26, 1976, σελ. 121. Για πρόσφατες μελέτες βλ. Rhodes, *The Athenian Empire, Greece and Rome New Surveys in the Classics*, αριθ.17, 1985, κεφ.3, και επιπλέον για την περίοδο 466-449 βλ. R.K.Unz, *Chronology of the Pentekontaetia*, CQ, 26, 1986, σελ.68 κ.εξ. Για την περίοδο 478-449 βλ. E.Badian, *Towards a Chronology of the Pentekontaetia Down to the Renewal of the Peace of Callias*, στο *From Plataea to Potidaea*, σελ. 73-107.

98.1. Κατάκτηση της Ηιόνας στον Στρυμόνα και άλλων περιοχών

Πρῶτον μὲν Ἡίονα τὴν ἐπὶ Στρυμόνι Μήδων ἐχόντων πολιορκία εἶλον καὶ ἠνδραπόδισαν: Η συγκεκριμένη περιοχή είχε στην διάθεσή της πρώτες ύλες τις οποίες και χρειάζονταν οι Αθηναίοι. Η επιθυμία να τις θέσουν υπό έλεγχο υπήρξε ένας από τους ρυθμιστές της αθηναϊκής εξωτερικής πολιτικής για μεγάλο διάστημα του 5^{ου} αλλά και του 4^{ου} αιώνα.⁴⁴⁴ Ο Hammond⁴⁴⁵ θεωρεί την κατάκτηση της Ηιόνας από την Αθήνα και την κατάκτηση των Εννέα Οδών λίγο νωρίτερα από τον Αλέξανδρο τον Μακεδόνα ανταγωνιστικές απόπειρες για την απόκτηση του ελέγχου της εξόδου της λεκάνης του Στρυμόνα.⁴⁴⁶ Η γεωγραφική θέση της Ηιόνας εντοπίστηκε από τον Catling.⁴⁴⁷ Η κατάληψη της Ηιόνας χρονολογείται συνήθως το 476 π. Χ. βάσει ενός σχολίου στον Αισχίνη⁴⁴⁸. Ο Smart⁴⁴⁹ επιχείρησε να την τοποθέτησε στα 470/69 αλλά όπως είπαν όσοι τον κατέκριναν είναι κάπως δύσκολο να πιστέψουμε πως ο Θουκυδίδης δεν είχε καταγράψει κάποια δραστηριότητα της συμμαχίας κατά τη δεκαετία του 470. Η κατάληψη της Ηιόνας οδήγησε στην ανέγερση των τριών πρίφημων ενεπίγραφων Ερμών.⁴⁵⁰ Σήμερα με βάση ένα απόσπασμα από τον κατάλογο των πεσόντων που δημοσιεύθηκε το 1967, είναι πιθανό ότι η Ηιόνα ήταν βάση για τις επιχειρήσεις κατά των Εννέα Οδών, οι οποίες και περιγράφονται στο κεφάλαιο 100.⁴⁵¹ Η Ηιόνα είναι μια πόλη διαφορετική, η οποία επίσης βρισκόταν στην Χαλκιδική.

Κίμωνος τοῦ Μιλτιάδου στρατηγού: Η αναφορά στον Κίμωνα και στον Μιλτιάδη, τον ήρωα της μάχης του Μαραθώνα, τοποθετείται στο κέντρο της πρότασης και με έντεχνο τρόπο συνδέει το πρώτο με το δεύτερο τμήμα της παρέκβασης, Η ίδια έκφραση επαναλαμβάνεται ως λογότυπος με το ειδικό βάρος στο

⁴⁴⁴ Βλ. 4.108.1.

⁴⁴⁵ Βλ. Hammond N.G.L., G.T.Griffith, History of Macedonia, Oxford, 1979, ii, σελ. 102.

⁴⁴⁶ Περιγραφή της περιοχής του Στρυμονίου Πελάγους υπάρχει στους Πέρσες του Αισχύλου στους στίχους 865-870, βλ. Isaac B., The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest, Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society, 10. Leiden, 1986, σελ. 21.

⁴⁴⁷ Βλ. Catling R.W.V., Continuity and Change in a Greek Urban Landscape: Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: 1 (British School at Athens Supplementary), 2003, βλ. Παρακάτω 4.102.3 σημ.

⁴⁴⁸ Βλ. 2.31= Fornara 62, βλ. παρακάτω 100.2 και 3 σημ.

⁴⁴⁹ Βλ. Smart J.D., Kimon's Capture of Eion, JHS 87, 1967, σελ. 136 κ.εξ.

⁴⁵⁰ Για τα τετράγωνα αυτά αγάλματα βλ. 6.27 σημ., και Αισχίνης, 3.183 κ. εξ., και Osborne R., The Erection and Mutilation of the Herms, PCPhS 211, 1985, σελ. 45 κ.εξ., και ιδίως σελ. 58 κ.εξ.

⁴⁵¹ Βλ. Bradeen D., The Athenian Casualty List of 464 BC, Hesperia 36, 1967, σελ. 321 κ.εξ. και ιδιαίτερα 326 κ. Εξ. (=Athenian Agora, xvii 1, στ.142): [έ]ν Ἡίονι.

Ι 100 για την μάχη στον Ευρυμέδοντα. Είναι άξιο αναφοράς το ότι η μητέρα του Κίμωνα ήταν η Ηγησιπύλη η οποία καταγόταν από την Θράκη:⁴⁵² *Μιλτιάδης δὲ ἀπικόμενος ἐς τὴν Χερσόνησον εἶχε κατ' οἴκους, τὸν ἀδελφεὸν Στησαγόρεα δηλαδὴ ἐπιτιμέων. οἱ δὲ Χερσονησῖται πυνθανόμενοι ταῦτα συνελέχθησαν ἀπὸ πασέων τῶν πολίων οἱ δυναστεύοντες πάντοθεν, κοινῶ δὲ στόλῳ ἀπικόμενοι ὡς συλλυπηθησόμενοι ἐδέθησαν ὑπ' αὐτοῦ. Μιλτιάδης τε δὴ ἴσχει τὴν Χερσόνησον, πεντακοσίους βόσκων ἐπικούρους, καὶ γαμέει Ὀλόρου τοῦ Θρηϊκῶν βασιλέος τὴν θυγατέρα **Ἡγησιπύλην**.*

ἔπειτα Σκύρον: Ο ιστορικός δεν αναφέρει ότι ο στρατηγός και αυτής της επιχείρησης ήταν ο Κίμων ή ότι γυρίζοντας από το νησί έφερε μαζί του τα οστά του Θησέα. Αποτελεί μια πολύ χαρακτηριστική παράλειψη του Θουκυδίδη, που δείχνει τη στάση του να μην δίνει έκταση σε ζητήματα θρησκευτικά. Όμως στην συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί να δικαιολογηθεί αυτή η παράλειψη, αφού το κείμενο της Πεντηκονταετίας είναι γενικά σύντομο. Αυτή η περίπτωση της αθηναϊκής προπαγάνδας ενδεχομένως να αποτελεί μια απομίμηση της ανάλογης ιστορίας που διέδωσε η Σπάρτη κατά τον 6^ο αιώνα για τα οστά του Ορέστη: *ἐπειδὴ αἰεὶ τῶ πολέμῳ ἐσσοῦντο ὑπὸ Τεγεγετων, πέμπαντες θεοπρόπους ἐς Δελφοὺς ἐπειρώτων τίνα ἂν θεῶν ἱλασάμενοι κατόπερθε τῶ πολέμῳ Τεγεγετων γενοίαιτο. ἡ δὲ Πυθίη σφι ἔχρησε τὰ Ὀρέστω τοῦ Ἀγαμέμνονος ὅστέα ἐπαγαγομένους. ὡς δὲ ἀνευρεῖν οὐκ οἶοί τε ἐγίνοντο τὴν θήκην τοῦ Ὀρέστω ἔπεμπον αὐτὶς τὴν ἐς θεὸν ἐπειρησομένους τὸν χῶρον ἐν τῶ κέοιτο Ὀρέστης. εἰρωτῶσι δὲ ταῦτα τοῖσι θεοπρόποισι λέγει ἡ Πυθίη τάδε.*⁴⁵³

Οι Δόλοπες ήταν αυτόχθονες κάτοικοι της Σκύρου και ο Πλούταρχος⁴⁵⁴ τους αποκαλεί πειρατές. Αυτό μπορεί να χαρακτηρισθεί και ως μεροληπτικό, διότι μας θυμίζει μία απο τις λειτουργίες και τους λόγους ύπαρξης της αθηναϊκής ηγεμονίας αναμφίβολα θεωρούνταν η εκκαθάριση των θαλασσών από τους πειρατές, για να

⁴⁵² Βλ. Ηροδ. VI 39. Βλ. Davies K.J., *Athenian Propertied Families 600-300 BC*, Oxford,1971, σελ. 302, Loukopoulou L.D., *Contribution a l'histoire de la Thrace propontique Durant la periode archaique*, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών,9,Athenes, Paris,1989,σελ. 217, σημ. 4, και Schulz, οπ.π. σελ. 92.

⁴⁵³ Βλ. Ηροδ. 1.67 κ.εξ., Βλ. Podlecki A.J., *Cimon, Skyros and Theseus Bones*, JHS 91,1971,σελ. 141 κ.εξ., Sourvinou-Inwood C., *Theseus Lifting the Rock and a Cup Near the Pithos Painter*, επίσης στο JHS 91,1971,σελ. 94 κ.εξ. ιδίως 108 κ.εξ., Barron J.P., στο Chios,1986, 16 σημ., σελ. 93, και Kearns E. 2.5 σημ. Ο Θησέας ήταν ήρωας που ταίριαζε στην ηγεμονία καθώς είχε μια ιωνική διάσταση, βλ. Tausend K., *Theseus und der delischattische Seebund*, Rh.Mus. 132,1989,σελ. 225 κ.εξ., και παρακάτω, 3.104, εισαγ. Σημ. Για την αφιέρωση του Κίμωνα στους Δελφούς μετά την κατάκτηση της Σκύρου βλ. την βιβλιοκριτική του Forrest για το Flaceliere Fouilles de Delphes, iii.4: *Revue belge*,34,1956,σελ. 542.

⁴⁵⁴ Βλ. Πλουτ. Κιμ. 8.3.

είναι ασφαλείς για το εμπόριο. Τον 4ο αιώνα η Σκύρος⁴⁵⁵ μαζί με την Λήμνο και την Τμβρο, θεωρούνταν αθηναϊκές κτήσεις υπό στενή έννοια.⁴⁵⁶ Ως κληρουχία η Σκύρος δεν πλήρωνε φόρο υποτέλειας. Η Νάξος υποδουλώθηκε με μια διαφορετική σημασία, στερήθηκε δηλαδή την πολιτική της ελευθερία.⁴⁵⁷

πρὸς δὲ Κρυστίους: Χωρίς χρονολόγηση αλλά πιθανότατα το 472. Ο Ostwald⁴⁵⁸ υιοθετεί την άποψη του Levy ότι η κατάκτηση της Σκύρου, παρά τα όσα αναφέρει ο Πλούταρχος, και της Καρύστου έγιναν το 469. Έτσι λοιπόν η υποδούλωσή τους θεωρείται πως επέσπευσε την αποστασία της Νάξου. Όμως δεν θα πρέπει να αναζητήσουμε αιτιώδεις σχέσεις ανάμεσα σε κάθε ένα από μια πληθώρα γεγονότων, όταν ο ιστορικός δεν το επιτρέπει ρητώς. Η ενσωμάτωση των Καρυστίων ίσως να μνημονεύεται ως η πρώτη από μια κατηγορία συμμάχων οι οποία υποχρεώθηκαν να προσχωρήσουν στη συμμαχία, όπως άλλωστε και η Νάξος η οποία υπήρξε η πρώτη που υποδουλώθηκε ύστερα από αποστασία. Η κονότητα της Καρύστου βρισκόταν στην βόρεια Εύβοια. Ο Ηρόδοτος αναφέροντας αυτές τις επιχειρήσεις μιλά για πόλεμο, που αποτελεί μια πολύ εμφατική λέξη. Η άποψη αυτή σχετικά με το γεγονός επιβεβαιώνεται από την παρουσία σε έναν κατάλογο πεσόντων που ανήκει σε μεταγενέστερη εποχή ενός Αθηναίου με το περίεργο όνομα Καρυστόνικος, νίκη στην Κάρυστο.⁴⁵⁹

ἄνευ τῶν ἄλλων Εὐβοέων: Στο σημείο αυτό η αποκλειστική αναφορά στην Κάρυστο, οποία της δίνει μια ξεχωριστή θέση ανάμεσα στις υπόλοιπες πόλεις της Εύβοιας, είναι δικαιολογημένη. Σύμφωνα με τον Cartwright η πόλη αυτή ήταν η μοναδική η οποία και προσχώρησε ακούσια στη Δηλιακή Συμμαχία στο 2^ο μισό του 470, ενώ κάποιιοι άλλοι το ποθετούν το γεγονός από το 475 μέχρι και την εξέγερση της Νάξου. Εδώ η αφήγηση του ιστορικού είναι φειδωλή σε λεπτομέρειες, καθώς όλες οι σχετικές πληροφορίες για τον πόλεμο των Αθηναίων και των Καρυστίων παρουσιάζονται πολύ

⁴⁵⁵ Για την γεωγραφική θέση της Σκυρου πρβλ. στον Πλίνιο: Cycladum et Sporadum extimam, Naturalis Historiae IV 23. Naturalis Historia. Pliny the Elder. Karl Friedrich Theodor Mayhoff. Lipsiae. Teubner. 1906. Επίσης για τα μεταλλεία χρυσού στη Σκύρο βλ. Fiedler K.G., Reise durch alle Theile des Konigreiches Griechenland: in Auftrag der Koniglichen griechischen Regierung, Leipzig, 1841, II, σελ 69, Κωνσταντινίδου Μ., Η νήσος Σκύρος, Αθήνα, 1901, σελ. 39, και Graindor P., Histoire de l'île de Skyros jusqu'en 1538, Liege, 1906, σελ. 16.

⁴⁵⁶ Πρβλ. Ξεν. Ελλην., 4.8.15, 5.1.31.

⁴⁵⁷ Βλ. Ducrey P., Le Traitement des prisoners de guerre dans la Grece antique, Paris, 1968, σελ. 131, αν και δεν μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε αν έχει δίκιο με το να λέει ότι η υποδούλωση της Νάξου είναι μια απλώς ρητορική έκφραση. Βάσει της συγκεκριμένης ερμηνείας έχει τροποποιηθεί και η μετάφραση του Jowett.

⁴⁵⁸ Βλ. Ostwald, *Autonomia*, οπ.π. 67.2 σημ., σελ. 38.

⁴⁵⁹ Βλ. ML 48, στ. 27.

πιο αναλυτικά από τον Ηρόδοτο.⁴⁶⁰ Πιο παλιά η Κάρυστος είχε τιμωρηθεί με μεγάλο χρηματικό πρόστιμο από τον Θεμιστοκλή επειδή είχε υποχρεωθεί σε μια συνεργασία με τους Πέρσες το 480.⁴⁶¹ Στον ίδιο τον Ηρόδοτο συναντούμε μια εκδοχή ότι δηλαδή ένας από τους προδότες των Θερμοπουλών ήταν ένας που άκουγε στο όνομα Ονήτης από την Κάρυστο.⁴⁶² Το πρόστιμο που μέχρι το 451 ανερχόταν στα 7 τάλαντα, μειώθηκε μέχρι το 425 στα 5. Οι Καρύστιοι, για να τιμήσουν την αντίσταση εναντίον των βαρβάρων, την πρώτη φορά που υποδουλώθηκε η πόλη τους το 490 αφιέρωσαν ένα χάλκινο βόδι στο μαντείο των Δελφών.⁴⁶³

Ναξίοις δὲ ἀποστᾶσι μετὰ ταῦτα ἐπολέμησαν καὶ πολιορκία παρεστήσαντο, πρώτη τε αὕτη πόλις ζυμμαχίς παρὰ τὸ καθεστηκὸς ἐδουλώθη: Αυτοί ήταν οι πρώτοι από τις συμμαχικές πόλεις, η οποία στερήθηκε την ελευθερία της εν αντιθέσει προς τα ελληνικά ήθη.⁴⁶⁴ Δεν υπάρχει ομοφωνία σχετικά με το ερώτημα για το ποια μορφή πήρε η υποδούλωση της Νάξου. Κατά πάσα πιθανότητα η Νάξος πρέπει να είχε συνεισφέρει από την αρχή πλοία αντί για χρήματα, επομένως υπάρχει το ενδεχόμενο η Αθήνα να της αφαιρέσει ολόκληρο το στόλο της.⁴⁶⁵ Ωστόσο ο ιστορικός στο συγκεκριμένο σημείο φαίνεται ότι σιωπάζει, ενώ αλλού είναι συγκεκριμένος, και αυτή η εναλλακτική άποψη είναι ότι αυτή η σιωπή έχει κάποια σημασία και πως η Νάξος δεν είχε στόλο ή τουλάχιστον κάποιο στόλο που να είναι άξιος να αναφερθεί.⁴⁶⁶ Από αυτή την άποψη η υποδούλωση συνεπάγεται την απαίτηση εγγυήσεων νομιμοφροσύνης από μέρους των Αθηνών. Παρά ταύτα η άποψη του Meiggs πρέπει μάλλον να είναι αυτή που θα προτιμήσουμε. Σε κανένα επιχείρημα που βασίζεται στις σιωπές του Θουκυδίδη στην *Πεντηκονταετία*, είτε πρόκειται για γενικά θέματα είτε ακόμα για λεπτιομέρειες δεν πρέπει να δίνεται ιδιαίτερη σημασία. Κατά πάσα πιθανότητα βρισκόμαστε στις αρχές του 460, εφόσον χρησιμοποιούμε ως βάση

⁴⁶⁰ Για την μάχη στην Κύρνο της Καρύστου, Ηροδ. IX 105 βλ. GSW IV 122,177

⁴⁶¹ Βλ. Highbly Leo Ingenman, *The Erythrae Decree. Contributions to the Early History of the Delian League and the Peloponnesian Confederacy*, Klio, Beiheft 36, Leipzig, 1936, σελ.77.

⁴⁶² Βλ. Ηρόδ., VII 214.

⁴⁶³ Πρβλ. Πανσανίας, X 16.6.

⁴⁶⁴ Για το ρήμα ἐδουλώθη, στερήθηκε την ελευθερία της βλ. παραπάνω, 2 σημ. Οι λέξεις παρὰ τὸ καθεστηκὸς, που εδώ αποδίδονται ως αντίθετα προς τα ήθη κατά λέξη σημαίνει αντίθετα με οτιδήποτε έχει καθιερωθεί. Το ATL iii 156 κ.εξ. εσφαλμένα το αποδίδει αντίθετα με τους θεσμούς της συμμαχίας, όμως το κείμενο δεν είναι τόσο συγκεκριμένο, πρβλ. παρακάτω 7.67.2 βλ. Ostwald, *Autonomia*, 39, ο οποίος ερμηνεύει το κείμενο χρησιμοποιώντας τη λέξη πρωτοφανές.

⁴⁶⁵ Βλ. Meiggs, οπ.π., 63 σημ., σελ. 2, 70.

⁴⁶⁶ Βλ. W. Schuller, *Die Herrschaft der Athener im Ersten Attischen Seebund*, Berlin, New York, 1974, σελ. 104 κ.εξ.

υπολογισμού την υποταγή της Θάσου στα 465⁴⁶⁷ που έγινε μετά την επιχείρηση στον Ευρυμέδοντα, που είχε πραγματοποιηθεί ύστερα από την επιχείρηση της Νάξου. Η βασική δυσκολία εντοπίζεται στο κεφάλαιο 137.2, που λέγεται ότι ο Θεμιστοκλής κατά τη διάρκεια της φυγής του πέρασε από την πολιορκία της Νάξου.⁴⁶⁸

⁴⁶⁷ Αυτή η χρονολόγηση είναι μάλλον η πιθανότερη: βλ.100.2 σημ.

⁴⁶⁸ Πιθανώς το 465 βλ. σημ. εκεί και ιδιαίτερα το άρθρο του Milton.Θα πρέπει να συμφωνήσουμε όμως και με τον Rhodes, *Historia*, 19, 1970, σελ.387 κ.εξ., ότι οι λεπτομέρειες αυτής της ρομαντικής ιστορίας είτε απαντούν στον Πλούταρχο είτε σε ένα όχι και τόσο χαρακτηριστικό τμήμα του έργου του Θουκυδίδη, δεν αποτελούν σοβαρή βάση για χρονολόγηση. Για παρατηρήσεις σχετικά με ολόκληρο το τμήμα 98.4-99 βλ. παρακάτω, τέλος της εισαγ. σημ. στο κεφ.99.

99. Πώς επιδεινώθηκαν οι σχέσεις της Αθήνας με τις συμμαχικές πόλεις

Το συγκεκριμένο κεφάλαιο, το οποίο και αποτελεί θέμα εκτενούς σχολιασμού στο ATL, προσφέρει την καλύτερη απόδειξη πως η συμμαχία της Δήλου, που αποτελεί έναν σύγχρονο όρο, μετατράπηκε σε ηγεμονία, με την έννοια ότι έχει περιορισθεί το στοιχείο της εκούσιας προσχώρησης και οι Αθηναίοι έγιναν πιο σκληροί. Επιπλέον αποτελεί το πιο μεγάλο επιχείρημα εναντίον του υπέρμετρου σκεπτικισμού του Finley:⁴⁶⁹ Δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στη σκληρότητα που έδειξαν οι Αθηναίοι στην συμπεριφορά τους προς τους κατοίκους της Ηϊόνας και της Σκύρου την εποχή του Κίμωνα και στη σκληρότητα της πρότασης του Κλέωνα, περίπου μισό αιώνα πιο μετά, να εκτελέσουν δηλαδή τους Μυτιληναίους. Έχει δίκιο ο Finley όταν γράφει πως για το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα διατίθενται πιο πολλές πηγές σχετικά με το πρώτο μισό του, και όταν προειδοποιεί να μην προβαίνουμε σε απερίσκεπτες συγκρίσεις μεταξύ των δύο περιόδων. Όμως η φράση « φυσικά η αθηναϊκή ηγεμονία υπέστη σημαντικές αλλαγές» υποβαθμίζει σε μεγάλο βαθμό αυτό που αποδεικνύει το προκείμενο κεφάλαιο, ότι δηλαδή από την πλευρά των συμμάχων, ήταν σταθερά προς το χειρότερο. Όλο το τμήμα 98.4-99 έχει κάποια χαρακτηριστικά άξια αναφοράς και συνεπάγεται τουλάχιστον μια αμφίβολη συνέπεια. Πρώτα λοιπόν αυτό το τμήμα είναι ένα σημείο ανάπαυλας και σχολιασμού τέτοιου που δύσκολα θα το περιμέναμε ύστερα από την εισαγωγή σε αυτό που προηγήθηκε. Όμως δεν είναι όλες οι γενικεύσεις τόσο χρήσιμες όσο θα μπορούσαν να είναι. Πιο συγκεκριμένα η έννοια της δουλείας χρησιμοποιείται κάπως πιο ανάλαφρα όπως για παράδειγμα η περίπτωση της Νάξου. Τέλος φαίνεται να είναι ξεκάθαρος ο υπαινιγμός ότι η υποδούλωση ήταν κάτι που δεν θα συνέβαινε σε μια πόλη αν δεν αποστατούσε και δεν επαναφερόταν στην τάξη, και αυτό από ιστορική άποψη είναι μάλλον ανακριβές.⁴⁷⁰

⁴⁶⁹ Βλ. Finley M.I., *Imperialism*, 95.1 σημ., 106.

⁴⁷⁰ Βλ. Hornblower S., *Θουκυδίδου Ιστορία*, τ. Α' Βιβλία 1-3, επιμ. Α. Ρεγκάκος, Θεσσαλονίκη, 2006,σελ.349.

αίτιαι δὲ ἄλλαι τε ἦσαν τῶν ἀποστάσεων καὶ μέγιστα αἱ τῶν φόρων καὶ νεῶν ἔκδειαι: Εδώ μάλλον εδώ έχουμε κάτι παράλογο. Αυτές δεν ήταν από μόνες τους οι αιτίες με την αυστηρή έννοια του όρου. Έγιναν οι αιτίες μόνο όταν οι Αθηναίοι άσκησαν πίεση στους αποστάτες.⁴⁷¹

Λιποστράτιον: Εδώ μόνο γένους ουδετέρου. Ο Θουκυδίδης προτιμά σε κάποιες περιστάσεις το ουδέτερο γένος ώστε να εκφράσει αφηρημένες έννοιες, συνήθως γένους θηλυκού, όπως για παράδειγμα λυπηρόν αντί για λύπη, το ληστικόν αντί για ληστεία, και το άτοπον αντί για ατοπία.⁴⁷² Εδώ η λέξη λιποταξία χρησιμοποιείται καταχρηστικά στη μετάφραση. Λιποτάκτης δεν είναι αυτός ο οποίος αρνείται να στρατευθεί, αλλά εκείνος που εγκαταλείπει τη θέση του στο πεδίο της μάχης(*ρίψασπία*). Στην συγκεκριμένη περίπτωση εδώ ο Θουκυδίδης θα μπορούσε να κάνει χρήση της λέξης *ἀστρατεία*.⁴⁷³ Το ζήτημα της λιποταξίας από την δηλιακή συμμαχία επανέρχεται με συνέπεια, στοιχείο το οποίο αποδεικνύει την συνολική επεξεργασία και την ενότητα του έργου, στον λόγο του Ερμοκράτη στην Καμάρινα: *τοὺς μὲν λιποστρατίαν, τοὺς δὲ ἐπ' ἀλλήλους στρατεύειν, τοῖς δ' ὡς ἐκάστοις τινὰ εἶχον αἰτίαν εὐπρεπῆ ἐπενεγκόντες κατεστρέψαντο.*⁴⁷⁴

ἀκριβῶς ἔπρασσον: Εδώ γίνεται μια αναφορά στη σκληρότητα με την οποία οι Αθηναίοι επιχειρούσαν να αποσπάσουν και την τελευταία δεκάρα.⁴⁷⁵

*λυπηροὶ ἦσαν:*⁴⁷⁶ Ο Περικλής χωρίς περιστροφές δηλώνει στην τελευταία του δημηγορία ποιος ήταν ο χαρακτήρας της αθηναϊκής ηγεμονίας: *ὡς τυραννίδα γὰρ ἤδη ἔχετε αὐτήν, ἣν λαβεῖν μὲν ἄδικον δοκεῖ εἶναι, ἀφείναι δὲ ἐπικίνδυνον. τάχιστ' ἂν τε πόλιν οἱ τοιοῦτοι ἑτέρους τε πείσαντες ἀπολέσειαν καὶ εἴ που ἐπὶ σφῶν αὐτῶν αὐτόνομοι οἰκήσειαν· τὸ γὰρ ἄπραγμον οὐ σώζεται μὴ μετὰ τοῦ δραστηρίου τεταγμένον, οὐδὲ ἐν ἀρχούσῃ πόλει ζυμφέρει, ἀλλ' ἐν ὑπηκόῳ, ἀσφαλῶς δουλεύειν.*⁴⁷⁷ Αυτό θα το

⁴⁷¹ Βλ. ATL iii.246.

⁴⁷² Για το αφαιρετικό ύφος και τους νεολογισμούς στη γλώσσα του Θουκυδίδα βλ. Lebow, οπ.π. σελ. 72, και Κωνσταντινόπουλος-Πανομήτρος, οπ.π. σελ. 116.

⁴⁷³ Για τις λέξεις αστρατεία και λιποταξία στον Αριστοφάνη και στους αττικούς ρήτορες βλ. GSW II σελ. 233 σημ. 10.

⁴⁷⁴ Βλ. VI 76.3.

⁴⁷⁵ Πρβλ. στον Ισοκράτη *ταῖς δὲ πράξεσιν ἀκριβῶς*, Πρὸς Νικοκλέα 19. Για την διαφορά μεταξύ *πράττω* και *ποιῶ* βλ. Arendt οπ.π. σελ. 44-45.

⁴⁷⁶ *ἐπαχθῆ τὴν ἀρχὴν καὶ λυπηρὰν ἐποίουν*, Πλουτάρχου Κίμων XI 2.

⁴⁷⁷ Πρβλ. II 63.2.

επαναλάβει και ο Κλέων: *τυραννίδα ἔχετε τὴν ἀρχὴν*.⁴⁷⁸ Η εκμετάλλευση των συμμάχων από τους Αθηναίους κυρίως το παιχνίδι του Θουκυδίδη με τις λέξεις τυραννίς και δημοκρατία θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως αντεπιχειρήματα στην ρομαντική και εξιδανικευμένη θεώρησή της.⁴⁷⁹ Στο χωρίο αυτό επιβεβαιώνεται και η διαπίστωση της Romilly ότι δηλαδή σκοπός της Πεντηκονταετίας είναι μεταξύ των άλλων να εξηγήσει με σχετική αδιαφορία και μία χαρακτηριστική αντικειμενική αμεροληψία⁴⁸⁰ την εξέλιξη του επεκτατισμού ως ένα δεδομένο. Η αδικία των Αθηναίων διαφέρει, αλλά ίση με την αδικία της Σπάρτης, καθώς οι πράξεις όλων των ανθρώπων και όλων των πόλεων υπαγορεύονται βάσει των συμφερόντων τους. Αυτό βέβαια είναι μια διαδικασία η οποία επαναλαμβάνεται. Όπου η ιστορία κάνει μάθημα για την δυνατότητα επανάληψης των γεγονότων εκεί οφείλει να εξηγήσει επαρκώς τις δομικές προϋποθέσεις, οι οποίες μπορούν να προκαλέσουν κάποιο ανάλογο συμβάν. Ο Θουκυδίδης και ο Machiavelli, έλαβαν υπόψιν τους αυτές τις δομικές προϋποθέσεις.⁴⁸¹

ἦσαν δέ πως καὶ ἄλλως οἱ Ἀθηναῖοι οὐκέτι ὁμοίως ἐν ἡδονῇ ἄρχοντες: Για ποικίλους λόγους άρχισαν να αποδεικνύονται λιγότερο ευχάριστοι ηγεμόνες από ότι αρχικά. Το 431 οι Αθηναίοι δεν είναι καθόλου δημοφιλείς στους υπάρχοντες και στους υπονήφιους συμμάχους τους. Ο Giovannini,⁴⁸² υποστηρίζει πως η Αθήνα δεν χρηματοδότησε τα έργα στην Ακρόπολη με τους φόρους των συμμάχων και γενικότερα επιμένει πως τα χωρία όπως αυτό δείχνουν ότι ο Θουκυδίδης, εν αντιθέσει προς τους σύγχρονους μελετητές, που πιστεύουν ότι όλα οφείλονται σε μια κρίση που έγινε το 449, βλέπει την επιδείνωση των σχέσεων με τους συμμάχους ως σταδιακή εξέλιξη.⁴⁸³

καὶ οὐτε ξυνεστράτευον ἀπὸ τοῦ ἴσου: Η φράση *ἀπὸ τοῦ ἴσου*, υπό όρους ισότητας, είναι ένα σταθερό θέμα της δημηγορίας των Μυτιληναίων στην Ολυμπία, όπου εδώ

⁴⁷⁸ Πρβλ. III 37.2. Βλ. ακόμα και Ζαλοκώστα Χ., Σωκράτης: Ο προφήτης της αρχαιότητας, Αθήνα, 1996, σελ. 31-32.

⁴⁷⁹ Η Arendt για την ποικιλία της ανθρώπινης έκφρασης στην αθηναϊκή δημοκρατία, οπ.π. σελ. 32-33. Βλ. επίσης και Euben J.P., Platonic Noise, Princeton, 2003, σελ. 41.

⁴⁸⁰ Πρβλ. εδώ και Arendt, οπ.π. σελ. 49, 51-52.

⁴⁸¹ Βλ. Koselleck R., Darstellung, Ereignis und Struktur, Vergangene Zukunft. Zur Semantik historischer Zeiten, Frankfurt, 1989, σελ. 155.

⁴⁸² Βλ. Giovannini A., Le Parthenon, le Tresor d'Athens et le tribute des allies, Historia, 39, 1990, σελ. 129. Κ.εξ.

⁴⁸³ Βλ. ακόμα και Kallet-Marx L., CA 8, 1989, σελ. 252-66.

χρησιμοποιείται σε μια ανάλυση του ρόλου των Αθηνών στα πλαίσια της ηγεμονίας της, και στον αγώνα λόγων με θέμα την Μυτιλήνη στην Αθήνα.⁴⁸⁴

διὰ γὰρ τὴν ἀπόκνησιν ταύτην τῶν στρατειῶν οἱ πλείους αὐτῶν, ἵνα μὴ ἀπ' οἴκου ᾧσι, χρήματα ἐτάξαντο ἀντὶ τῶν νεῶν τὸ ἰκνούμενον ἀνάλωμα φέρειν: Στην πλειοψηφία τους αποστρέφονταν την στρατιωτική υπηρεσία και την απουσία από τις εστίες τους, και έτσι συμφώνησαν να συνεισφέρουν το μερίδιό τους σε χρήματα αντί για πλοία. Η πλειοψηφία των συμμάχων ή η πλειοψηφία αυτών που αργότερα επαναστάτησαν; Το ATL υποστηρίζει εμφατικά την δεύτερη ερμηνεία, όμως υπάρχει αμφιβολία αν ο Θουκυδίδης εννοεί μόνο αυτό.

ἐς τὸν πόλεμον καθίσταντο: Το χωρίο απηχείται γλωσσικά στον Φλάβιο Ιώσηπο: *μὴ καὶ ἀπαράσκευοι καταστάντες.*⁴⁸⁵

⁴⁸⁴ Βλ. 3.10.4 σημ. και 3.37.4 σημ., *κριταὶ* κλπ. Βλ. επίσης 1.77.3 σημ.

⁴⁸⁵ Βλ. Ιουδαϊκή Αρχαιολογία XIX 241.

100.1. Η μάχη του Ευρυμέδοντα

Ἐγένετο δὲ μετὰ ταῦτα: Πιθανώς το 467 αν παραβλέψουμε το γεγονός πως ο ιστορικός παρουσιάζει την αυτομολία του Θεμιστοκλή ως ταυτόχρονη με την πολιορκία της Νάξου.⁴⁸⁶ Ο Unz επιχειρήσε να τοποθετήσει τη μάχη του Ευρυμέδοντα πριν από την αποστασία της Νάξου.⁴⁸⁷ Η μάχη του Ευρυμέδοντα πριν από την αποστασία της Νάξου προσέθεσε καινούρια μέλη από την νότια Μ. Ασία στη συμμαχία. Η Φάσηλις προσεχώρησε στη συμμαχία λίγο πριν από τη μάχη.⁴⁸⁸ Ο Κίμων διηύρηνε τα καταστρώματα των πλοίων του ώστε να είναι σε θέση να μεταφέρουν περισσότερους οπλίτες, σύμφωνα με την περιγραφή της μάχης όπως την παρουσιάζει ο Πλούταρχος. Ο Ευρυμέδων μας υπενθυμίζει πως οι επιτυχίες του Κίμωνα ήταν ναυτικές όπως και αυτές των αντιπάλων του, αν και ο στόλος συνδεόταν συνήθως με περισσότερο ριζοσπαστικές πολιτικές πεποιθήσεις σε σχέση με αυτές του Κίμωνα.⁴⁸⁹ Η νίκη των Αθηναίων σε στεριά και θάλασσα, έκανε πολύ μεγάλη εντύπωση.⁴⁹⁰

ἐπ' Εὐρυμέδοντι ποταμῷ: Αυτός ο όμορφος ποταμός με τα γαλαζοπράσινα νερά ξεκινούσε από την πόλη Σέλγη της Πισιδίας και κατέληγε μέσα από την πόλη και το λιμάνι της Ασπένδου της Παμφυλίας στην θάλασσα.⁴⁹¹ Άλλοι ποταμοί της Παμφυλίας ήταν ο Καταράκτης, ο Κέστρος, ο Μέλανας και ο Ίδυρος.⁴⁹²

Ο Ευρυμέδων ποταμός ήταν σημαντικός για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη την πόλεως, καθώς προστάτευε τον στόλο της και επέτρεπε την ναυσιπλοΐα. Βάσει του Σκύλακα και του Στράβωνα ο Ευρυμέδων έρρεε 500-1000 μέτρα ανατολικά της πόλεως και τα πλοία μπορούσαν να φθάσουν έως την πόλη. Μετά τη νίκη του Κίμωνα η άσενδος όπως άλλωστε και η Φάσηλις έγιναν μέλη της αττικής συμμαχίας

⁴⁸⁶ Βλ. παραπάνω, 98.4 σημ.

⁴⁸⁷ Βλ. Unz R.K., *The Chronology of the Pentekontaetia*, CQ,1986, σελ. 72. Βλ. όμως και Badian οπ.π. σελ. 203, σημ. 6.

⁴⁸⁸ Βλ. Πλουτ. Κίμ. 12.3-4 και ML 31= Fornara 68.

⁴⁸⁹ Πρβλ. Greek World, οπ.π. σελ. 34.

⁴⁹⁰ Βλ. το περίφημο επίγραμμα στον Διοδώρο 11.62, (βλ. επίσης και ML, 93, για μια επιγραφή από τη Λυκία, η οποία μιμείται την αρχή αυτού του επιγράμματος.), στους Δελφούς, Πανς. 10.15.3, και το εξαιρετικό αγγείο στο Dover, *Greek Homosexuality*, Oxford,1978,σελ. 105. Βλ. όμως και JHS 104 1984, σελ. 181 κ.εξ. Για το χωρίο του Πausανία 1.29.14(ταφή των νεκρών του Ευρυμέδοντα στον Κεραμεικό) βλ. παρακάτω, 2.34.1 σημ. Ο περίφημος στρατηγός Ευρυμέδων προφανώς πήρε το όνομά του από αυτή την μάχη. Βλ. 3.80.2 σημ.

⁴⁹¹ Βλ. K.G.Lanckoronski, *Stadte Pamphyliens und Pisidiens*, Prag-Wien-Leipzig,1970, I 85 και II 173.

⁴⁹² Βλ. Μητροπολίτου Πέργης Ευάγγελου Γαλάνη, *Η Πέργη της Παμφυλίας, Ανάλεκτα Βλατάδων, Θεσσαλονίκη,1983,σελ. 22.*

της Δήλου και πλήρωνε φόρο ο οποίος κυμαινόταν από 6 έως 3 τάλαντα. Σε μια αθηναϊκή επιγραφή του 431 έως 422 π. Χ. με τους λογαριασμούς των Ελληνοταμιών αναγράφεται κατά πάσδα πιθανότητα η Άσπενδος ως πόλις φόρου υποτελής. Άρα η εκτίμηση του Μητροπολίτου Πέργης πως οι Πάμφυλοι, παρά τις έντονες προσπέθειες των Αθηναίων, τελικά δεν έγιναν μέλη της δηλιακής συμμαχίας, αφού θεωρούσαν απίθανο σε ώρα ανάγκης να τους βοηθήσουν οι Αθηναίοι από τέτοια απόσταση έρχεται σε αντίφαση με το περιεχόμενο της επιγραφής. Στις εκβολές του ίδιου ποταμού στο 20^ο έτος του πολέμου θα συγκεντρωθούν 147 φοινικικά καράβια⁴⁹³. Οι αριθμοί των πλοίων αποδεικνύουν και στα δύο χωρία το εύρος του ποταμού Ευρυμέδοντα στην αρχαιότητα.⁴⁹⁴ Ορθώς στο σημείο αυτό επισημαίνει ο Μητροπολίτης Πέργης Ε. Γαλάνης πως η παραλία της Παμφυλίας με τις αμμώδεις εκβολές των ποταμών, και κατά κύριο λόγο του Ευρυμέδοντα, αποτελούσε για εκείνη την εποχή την ιδανική περιοχή για την ναυλόγηση στόλων. Κατά την ρωμαϊκή περίοδο κατασκευάστηκε η υδαταγωγός γέφυρα της Ασπένδου μήκους 1100 μέτρων και με περίπου 100 τόξα ύψους 15 μέτρων, η οποία και διέσχισε την κοιλάδα του Ευρυμέδοντα⁴⁹⁵. Πεντακόσια χιλιόμετρα περίπου ανατολικά της πόλης κατασκευάστηκε κατά την ρωμαϊκή εποχή μια ακόμα μεγάλη γέφυρα πάνω από τον Ευρυμέδοντα, την οποία έπρεπε να διασχίσουν τα καράβια. Αυτή η ρωμαϊκή γέφυρα καταστράφηκε ολοκληρωτικά και χτίστηκε ξανά τον 13^ο αιώνα, την εποχή δηλαδή των Σελτζούκων, και κοντά σε αυτή μία άλλη, που σώζεται έως σήμερα.

Αθηναίων και τῶν ξυμμάχων πρὸς Μήδους: Ἦδη ἀπὸ τὴν προηγούμενη κιόλας παράγραφο ο Θουκυδίδης έκανε λόγο για την καταπίεση των συμμάχων ἀπὸ τους Αθηναίους και εδῶ επανέρχεται τὸ σκηνικὸ τῆς ἀπὸ κοινού υπεράσπισης τῆς πατρίδας ἐναντίον τῶν βαρβάρων. Ολόκληρη ἡ παρέκβαση εἶναι ἓνα παιχνίδι ἐναλλαγῆς μεταξύ δύο σκηνικῶν: ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ πατριωτισμοῦ με ἀντίπαλο τους Πέρσες στο ἐπίπεδο τῆς τοπικῆς αυτονομίας με ἀντίπαλο τους Αθηναίους. Αὐτὸ τὸ παιχνίδι εἶναι τόσο ἐνδεικτικὸ γιὰ τὸ ιστορικὸ πλαίσιο τῶν γεγονότων τῆς Πεντηκονταετίας ὅσο και γιὰ τὴν λειτουργικότητα τῆς ἴδιας τῆς Παρέκβασης.

τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ: Εἶναι πολὺ περίτεχνα διατυπωμένο ἀπὸ τὸν Πλούταρχο: *Κίμων δ' ὅσπερ ἀθλητῆς δεινὸς ἡμέρᾳ μιᾶ δύο καθηρηκῶς ἀγωνίσματα, καὶ τὸ μὲν ἐν Σαλαμῖνι*

⁴⁹³ Βλ. Θουκ. VIII 87.3.

⁴⁹⁴ Βλ. Lanckoronski, οπ.π. σελ. 34.

⁴⁹⁵ Βλ., H. Stierlin, Kleinasiatisches Griechenland, Stuttgart-Zurich, 1986, σελ. 155-158.

πεζομαχία, τὸ δ' ἐν Πλαταιαῖς ναυμαχία παρεληλυθῶς τρόπαιον, ἐπηγωνίσαστο ταῖς νίκαις, καὶ τὰς ὀγδοήκοντα Φοινίσσας τριήρεις, αἱ τῆς μάχης ἀπελείφθησαν, ὕδρω προσβεβληκέναι πυθόμενος διὰ τάχους ἔπλευσεν, οὐδὲν εἰδόντων βέβαιον οὐπω περὶ τῆς μείζονος δυνάμεως τῶν στρατηγῶν, ἀλλὰ δυσπίστως ἔτι καὶ μετεώρως ἐχόντων.⁴⁹⁶

ἀμφότερα: Κανονικά θα ἔπρεπε να αναφέρει ἀμφότερας, καθὼς η λέξη μας παραπέμπει στην πεζομαχία και ναυμαχία. Ἦταν ὅμως πεζομαχία και ναυμαχία ἢ μήπως ναυμαχία και πεζομαχία; Ο Gomme επισημαίνει πως βάσει λογικῆς η μάχη στη στερία προηγείται ἀπὸ τη μάχη στη θάλασσα (Μυκάλη). Το κείμενο ὅμως του ιστορικού ἐδῶ εφόσον ληφθεῖ κατὰ λέξη εἶναι παραπλανητικό. Ο Πλούταρχος περιγράφει πως ακριβῶς η ναυμαχία μεταβλήθηκε σε πεζομαχία: *ἀλλ' εὐθὺς εἰς τὴν γῆν ἀποστρέφοντες ἐξέπιπτον οἱ πρῶτοι καὶ κατέφευγον εἰς τὸ πεζὸν ἐγγὺς παρατεταγμένον, οἱ δὲ καταλαμβάνόμενοι διεφθείροντο μετὰ τῶν νεῶν. ᾧ καὶ δῆλόν ἐστιν, ὅτι ἀμπολλαί τινες αἱ πεπληρωμένοι τοῖς βαρβάροις νῆες ἦσαν, ὅτε πολλῶν μὲν, ὡς εἰκός, ἐκφυγουσῶν, πολλῶν δὲ συντριβεισῶν, ὅμως αἰχμαλώτους διακοσίας ἔλαβον οἱ Ἀθηναῖοι.*⁴⁹⁷

Γενικά η αναφορά του Θουκυδίδη στην μάχη εἶναι πολὺ λακωνική και δεν περιέχει τις περισσότερες ἀπὸ τις λεπτομέρειες της ἀφήγησης του Πλουτάρχου. Ο διπλὸς θρίαμβος του Κίμωνα ἦταν ξακουστός στην αρχαιότητα και η μάχη του 476-7 επισκίασε ἄλλες μάχες που πραγματοποιήθηκαν ἀργότερα στην ἴδια περιοχή. Ο Pritchett⁴⁹⁸ αναφέρεται στα δύο ἐπιγράμματα του Σιμωνίδη για την μάχη του Ευρυμέδοντα ἀπὸ την Παλατινὴ Ανθολογία⁴⁹⁹. Ορθά επισημαίνει ο Hornblower ὅτι δηλαδή ο στρατηγὸς Ευρυμέδων ονομάστηκε ἔτσι προφανῶς σε ἀνάμνηση του θριαμβου του Κίμωνα. Οι Αθηναῖοι ἔπρεπε να περιμένουν τον θρίαμβο του Αλκιβιάδη στην Ἄβυδο του 411 π. Χ. για να ξαναδοῦν τέτοια ολοκληρωτική νίκη στη θάλασσα και την ξηρά⁵⁰⁰.

⁴⁹⁶ Πρβλ. Πλουτ. Κίμων, XIII 3.

⁴⁹⁷ Πρβλ. ο.π. XII 6. Στο σημείο αυτό ας σημειωθεῖ πως και στην περίπτωση των Συρακουσῶν συνέβη ναυμαχία και πεζομαχία, Πρβλ. Ξενοφόντος Ελληνικά I 1.14: *ἐκεῖ δ' ἐπύθοντο ὅτι Μίνδαρος ἐν Κυζίκῳ εἶη καὶ Φαρνάβαζος μετὰ τοῦ πεζοῦ. ταύτην μὲν οὖν τὴν ἡμέραν αὐτοῦ ἔμειναν, τῇ δὲ ὑστεραία Αλκιβιάδης ἐκκλησίαν ποιήσας παρεκελεύετο αὐτοῖς ὅτι ἀνάγκη εἶη καὶ ναυμαχεῖν καὶ πεζομαχεῖν καὶ τειχομαχεῖν: Οὐ γὰρ ἔστιν, ἔφη, χρήματα ἡμῖν, τοῖς δὲ πολεμίοις ἄφθονα παρὰ βασιλέως.*

⁴⁹⁸ GSW IV 177.

⁴⁹⁹ Πρβλ. ad Eurymedodem amnem appulsa classe, Titus Libius, Ad urbe condita XXXVII 23.3, Βλ. Καὶ M. Klussmann, Die Kampfe am Eurymedon, Ludovico Herbst Johannei Hamburgensis professori emerito, Hamburg, 1981, non vidi.

⁵⁰⁰ Πρβλ. Ξενοφόντος Ελληνικά I 1.14.

100.2- 101. Η αποστασία της Θάσου καταστέλλεται από τους Αθηναίους. Ήττα των Αθηναίων στη Δραβησκό. Οι Σπαρτιάτες Είλωτες καταλαμβάνουν την Ιθώμη.

χρόνω δὲ ὕστερον: Το συγκεκριμένο χωρίο μπορεί να χρονολογηθεί με την αμφίβολης αξίας βοήθεια ενός αρχαίου σχολίου στον Αισχίνη⁵⁰¹ σε συνδυασμό με το χωρίο του Θουκυδίδη⁵⁰². Στο 4^ο βιβλίο ο ιστορικός τοποθετεί τις ανεπιτυχείς προσπάθειες να ιδρυθεί αποικία 29 χρόνια πριν από την οριστική ίδρυσή της. Η ίδρυση τοποθετείται χρονολογικά το 437 με βάση τα στοιχεία που προσφέρει το σχόλιο στον Αισχίνη, με το οποίο συμφωνεί και ο Διόδωρος ο Σικελιώτης⁵⁰³. Έτσι προκύπτει η χρονολογία 465/4 για την προηγούμενη απόπειρα. Ενδεχομένως πρέπει να διορθώσουμε ακόμα ένα χωρίο του σχολιαστή, με σκοπό να το συμβιβάσουμε με τη χρονολογία του 465, και όπως παρατηρούμε οι πιο πολλοί σχολιαστές υπέκυψαν σε αυτόν τον πειρασμό. Ο σχολιαστής μας παραδίδει ότι άρχοντας της χρονιάς όταν καταστράφηκε η αποικία ήταν ο Λυσικράτης. Ο Λυσικράτης ήταν άρχοντας το 453, ενώ ο άρχοντας του 465/4 λεγόταν Λυσίθεος. Έτσι λοιπόν έχει γίνει πιστευτό πως ο σχολιαστής έκανε λάθος και έγραψε Λυσικράτης αντί του Λυσίθεος και εφόσον αυτό ισχύει, ο σχολιαστής τοποθετεί την καταστροφή το 465⁵⁰⁴.

διενεχθέντας: Κατά πάσα πιθανότητα αυτός ήταν ο ορυκτός πλούτος της Θάσου στην περαία, την απέναντι δηλαδή ηπειρωτική περιοχή⁵⁰⁵. Η απόπειρα του de Ste. Croix να αμφισβητήσει το γεγονός ότι δηλαδή η Αθήνα ήταν αυτή που πραγματοποίησε την επίθεση δεν είναι πειστική. Μοιάζει με καθαρή περίπτωση πολέμου η οποία υποκινείται από οικονομικά συμφέροντα⁵⁰⁶.

⁵⁰¹ Βλ. 3.31= Fornara 62,98.4 σημ.

⁵⁰² Βλ. 4.102.2-3. Βλ. Rhodes, εισαγ. σημ. στα κεφ. 98-117, 12.

⁵⁰³ Βλ. 12.32.3.

⁵⁰⁴ Βλ. ωστόσο παρ. 3 σημ., παρακάτω, για την άποψη του Badian ότι το 453 είναι η σωστή χρονολογία για την καταστροφή της αποικίας, η οποία και είχε ιδρυθεί δώδεκα χρόνια νωρίτερα. Για τη συνήθη άποψη ότι δηλαδή ο Θουκυδίδης επιχειρεί γενικότερα να δείξει πως η έναρξη του πολέμου κατά της Θάσου ήταν ταυτόχρονη με την καταστροφή της αθηναϊκής ισχύος στη Δράβησσο της Θράκης βλ. παρ. 3 αυτού του κεφαλαίου. Αυτά τα γεγονότα έλαβαν χώρα το 465/4.

⁵⁰⁵ Βλ. M. I. Finley, Trade and Politics, οπ.π. 37.3 σημ., σελ. 28-32 και για τα μεταλλεία βλ. Meiggs, οπ.π. σελ. 571 κ. εξ. Ο R. Osborne, Classical Landscape with Figures, 1.2.5 σημ. κεφ. 4, αποτελεί μια καλή πηγή για τον ορυκτό πλούτο της ίδιας της Θάσου, ενδιαφέρεται όμως λιγότερο για την απέναντι ηπειρωτική περιοχή. Σχετικά πιο ισορροπημένη είναι η μελέτη των L. Nixon και S. Price, The Size and Resources of Greek Cities, στο The Greek City from Homer to Alexander, Oxford, 1990, σελ. 137 κ.εξ., 152 κ. εξ. Για τις γαλλικές ανασκαφές στη Θάσο βλ. Guide de Thasos, Paris, 1968.

⁵⁰⁶ Βλ. 4.10.4 σημ.

ἐπὶ δὲ Στρυμόνα πέμψαντες μυρίους οἰκήτορας αὐτῶν καὶ τῶν ζυμμάχων ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ὡς οἰκιοῦντες τὰς τότε καλουμένας Ἐννέα ὁδοὺς, νῦν δὲ Ἀμφίπολιν, τῶν μὲν Ἐννέα ὁδῶν αὐτοὶ ἐκράτησαν, ἃς εἶχον Ἡδωνοί, προελθόντες δὲ τῆς Θράκης εἰς μεσόγειαν διεφθάρησαν ἐν Δραβησκῷ τῇ Ἡδωνικῇ ὑπὸ τῶν Θρακῶν ζυμπάντων, οἷς πολέμιον ἦν τὸ χωρίον [αἱ Ἐννέα ὁδοὶ] κτιζόμενον: Την ίδια περίπου περίοδο απέστειλαν 100.000 Αθηναίους και συμμάχους στον Στρυμόνα... σκοτώθηκαν ὅλοι στη Δραβησκὸ της Ηδωνικῆς ἀπὸ τῆς Θράκης. Το ἄρθρο του Badian, Chronology,⁵⁰⁷ υποστηρίζει πως τα δύο αὐτά γεγονότα τα οποία περιγράφονται ἐδῶ δεν θα πρέπει να συνδέονται χρονολογικά. Η καταστροφή στη Δραβησκὸ ὅπως υποστηρίζει ο Badian, συνέβη πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς ἀποικίας στὴν περιοχή του Στρυμόνα. Πιο συγκεκριμένα προτείνει πως ἡ καταστροφή πραγματοποιήθηκε ὑπο τὴν ἀρχηγία του Λέαγρου⁵⁰⁸. Η ἀποψη του Badian μάλλον δεν εἶναι πειστική, τουλάχιστον ὅσον ἀφορὰ τὴν ἐρμηνεία που ὑπαινίσσεται ο ἱστορικός. Ο Badian θέλει να δώσει στὴν ἀποικία μὴ ἀπόλυτα εὐλογη διάρκεια ζωῆς περίπου 12 ἐτῶν, δηλαδή 465-453. Ὅμως ο Θουκυδίδης στο ἐν λόγω χωρίο δεν φαίνεται να ἐννοεῖ ὅτι μεσολάβησε τόσο μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Θα μπορούσαμε να δεχτοῦμε μὴ χρονολογία γιὰ τὴν καταστροφή τῆς Δραβησκῆς λίγο μετὰ τὴν ἰδρυση τῆς ἀποικίας το 465⁵⁰⁹.

Η καταστροφή τῆς Δραβησκῆς ὑπῆρξε τεράστια καὶ μνημονεύεται πάλι στὸ χωρίο 4.102.2. Σήμερα δεν γνωρίζουμε τὴν ἀναλογία τῶν Αθηναίων σχετικά με τοὺς συμμάχους⁵¹⁰. Ο Λέαγρος ἦταν στρατηγὸς τῆς ἐπιχείρησης καὶ πατέρας τοῦ Γλαύκωνα ὅπως μνημονεύεται στὸ χωρίο 1.51.4.⁵¹¹

⁵⁰⁷ Βλ. εἰσαγ. σημ. στα κεφ. 98-117.

⁵⁰⁸ Στο σημεῖο αὐτὸ ο Badian δέχεται μὴ διόρθωση στὸ κείμενο τοῦ σχολιαστή, το οποίο καὶ παραδίδει τὴ γραφὴ Λεωγόρας. Οἱ Francis καὶ Vickers, ὁπ.π., 51.4 σημ, σελ. 107, ὅμως, ἀπορρίπτουν τὴ διόρθωση τοῦ κειμένου τοῦ σχολιαστή καὶ κλίνουν ὑπὲρ τῆς διατήρησης τοῦ ὀνόματος Λεωγόρας. Βλ. ἀκόμα καὶ W. E. Thompson, ΦΟΡΟΣ: Tribute to B.D. Meritt, New York, 1974, σελ. 149.

⁵⁰⁹ Βλ. 4.10.2 σημ., ἐπίσης τομ. 3, Παράρτημα I, Χρονολογία, ὅπου καὶ πραγματεύονται καὶ τὰ δύο χωρία.

⁵¹⁰ Η συμμετοχὴ τῶν συμμάχων εἶχε ἐθελοντικὸ χαρακτήρα. Βλ. Z. H. Archibald, The Odrysian Kingdom of Thrace, Orpheus Unmasked, Oxford Monographs on Classical Archaeology, Oxford, 1998, σελ. 115.

⁵¹¹ Βλ. Fornara, ὁπ.π. σελ. 62, καὶ Παν. 1.29.4. Οἱ Francis καὶ Vickers ἐπιχειροῦν να ἀποδείξουν πως ἡ καταστροφή ἦταν ἐλάσσονος σημασίας καὶ πιο συγκεκριμένα ὅτι ο ἴδιος ο Λέαγρος ἐπέζησε. Βλ. ἰδιαίτερος 105. Δεν καθιστοῦν σαφές ὅτι ὑπάρχει πρόβλημα στὸ κείμενο καὶ ἀκολουθοῦν τὴν ἐκδοση τῆς Οξφόρδης ἡ ὁποία καὶ υιοθετεῖ τὴ γραφὴ ζυμπάντων, τὴν ὁποία παραδίδουν τὰ χειρόγραφα, ἀντὶ τοῦ ζύμπαντες, ὅπως διασώζεται στὸν Hornblower, ὅλοι, δηλαδή οἱ ἀποικοὶ. Γενικότερα ὑποθέτουν πως τὸ ζυμπάντων συντάσσεται με τὸ Θρακῶν, πιστεύουν δηλαδή ὅτι οἱ ἀποικοὶ ἢ κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς σκοτώθηκαν ἀπὸ τῆς ἐνωμένες δυνάμεις τῶν Θρακῶν. Βέβαια θα πρέπει να γίνῃ κατανοητὸ πως τὸ ζύμπαντες δεν εἶναι ἀπλῶς, ὅπως κάποιος μπορεῖ να πιστεῦε ἀπὸ τὴν ὑποσημείωση τοῦ Jowett,

Λακεδαιμονίους έπεκαλοῦντο και έπαμύνειν έκέλευον έσβαλόντας ές την Αττικήν:

Έκαναν έκκληση στους Σπαρτιάτες παρακαλώντας τους να εισβάλλουν στην Αττική⁵¹².

οί δέ ύπέσχοντο μέν κρύφα: Σύμφωνα με τον Ostwald⁵¹³, η κρυφή αυτή υπόσχεση των Σπαρτιατών αποτελεί απόδειξη της επιδείνωσης των σχέσεων μεταξύ των δύο πόλεων, που είχαν βελτιωθεί με τον εξοστρακισμό του Θεμιστοκλή μόλις πριν από πέντε χρόνια, δηλαδή το 471.

και έμελλον: Ο ιστορικός δείχνει τη συνηθισμένη του αυτοπεποίθηση όταν αναφέρεται σε διαθέσεις⁵¹⁴. Η προθυμότητα της Λακεδαιμόνος να επέμβει στη συγκεκριμένη περίπτωση, και εφόσον εμείς μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι έχει δίκιο εδώ ο Θουκυδίδης, και απέχουμε πολύ μάλλον από αυτή τη βεβαιότητα, σχετίζεται με την γενικότερη εξωτερική πολιτική της το 479-431, ζήτημα για το οποίο δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία⁵¹⁵. Όπως παρουσιάζει την κατάσταση ο Θουκυδίδης, η Θάσος, όπως και η εισβολή του Πλειστοάνακτα στα 446, αλλά και το επεισόδιο της

διόρθωση του Porro, του Γερμανού εκδότη του 19^{ου} αιώνα, αλλά μια διαφορετική γραφή ενός χειρογράφου, και μάλιστα ιδιαιτέρως επιτυχημένη. Αυτό το κείμενο είχε τον 15^ο αιώνα ο Lorenzo Valla, στον οποίο είχε ανατεθεί η λατινική μετάφραση του Θουκυδίδη από τον Νικόλαο τον Ε΄, τον διακεκριμένο σουμανιστή Πάπα. Η απόδοση του Valla ήταν omnes interempti sunt. Για τον Valla οι L. D. Reynolds και N. G. Wilson, Scribes and Scholars, Oxford, 1974, σελ. 137, παρατηρούν πως η συμβολή στο κείμενο του Θουκυδίδη πιθανώς να οφείλεται στις αρετές των χειρογράφων που χρησιμοποίησε παρά στην προσωπική του φιλολογική δεινότητα. Γενικότερα για Lorenzo Valla, μια ιδιαιτέρως εξέχουσα μορφή, βλ. R. Pfeiffer, History of Classical Scholarship, ii, Oxford, 1976, σελ. 33-41, και Wilamowitz, History of Classical Scholarship, London, 1982, σελ. 24 κ.εξ. Για τη σχέση του Valla με το θουκυδίδειο κείμενο βλ. F. Ferlauto, Il testo di Tucidide e la tradizione latina di Lorenzo Valla, Palermo, 1979, όπως και την κριτική του Lewis, CR 30, 1980, σελ. 276 κ. εξ., πρβλ. HCT v.457. Αν πρόκειται για καταστροφή τέτοιας κλίμακας, μπορούμε να καταλάβουμε γιατί σε αυτήν την περίπτωση η Αθηναίοι οργάνωσαν δημόσια ταφή στον Κεραμεικό για τους νεκρούς του πολέμου, βλ. 2.34.1 σημ., όπου σχολιάζεται το άρθρο του Felix Jacoby, Patrios Nomos: State Burial in Athens and the Public Cemetery in the Kerameikos, JHS 64, 1944, σελ. 37 κ.εξ.= Anhandlungen, σελ. 260 κ.εξ., άρθρο τα συμπεράσματα του οποίου απορρίφθηκαν πολύ εύκολα από ορισμένες πιο πρόσφατες μελέτες. Για το μνημείο το οποίο αφιερώθηκε στους νεκρούς βλ. D. W. Bradeen, The Athenian Agora, xvii: Inscriptions, The Funerary Monuments, no.1.

Ο Hammond, Hist. Mac. ii. Σελ. 102 κ. εξ., παρατηρεί ότι η αναφορά στους Θράκες δείχνει πως ο Αλέξανδρος είχε χάσει έδαφος στην περιοχή. Βλ. παραπάνω, 98.1 σημ., και E. N. Borza, In the Shadow of Olympus: The Emergence of Macedon, Princeton, 1990, σελ. 122 και σημ. 56 (νομισματικά στοιχεία).

⁵¹² Πρβλ. 58.1.

⁵¹³ Βλ. M. Ostwald, From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law, Berkeley-Los Angeles, 1986, σελ. 179.

⁵¹⁴ Πρβλ. 5.1 σημ. Ο Badian, From Plataea to Potidaea, 208 σημ. 31, παρατηρεί ότι το νόημα είναι σκοτεινό: ‘΄ ήταν έτοιμοι να συμβουλευθούν τους συμμάχους τους; Ή να εισβάλλουν στην Αττική; Ή μιλάμε ακόμη για μια απλή πρόθεση;

⁵¹⁵ Βλ. A. J. Holladay, Sparta's Role in the First Peloponnesian War, JHS 97, 1977, σελ. 54 κ. εξ. Όπου και σχολιάζει τον de Ste. Croix, OPW, για τη Θάσο βλ. Holladay, οπ. π. σελ 55 και 62 και σημ. 42.

Σάμου το 440⁵¹⁶, αποτελούν ξεκάθαρη ένδειξη της επιθετικής τάσης της Σπάρτης την περίοδο εκείνη. Όμως, μάλλον είναι απίθανο να διέρρευσαν τα νέα για τη σπαρτιατική υπόσχεση πριν από το 462, και ο Badian, παρουσιάζει ισχυρά επιχειρήματα εναντίον ολόκληρης της ιστορίας που σχετίζεται με τη σπαρτιατική δέσμευση.

ὕπὸ τοῦ γενομένου σεισοῦ: Εξαιτίας του σεισμού του 464 π. Χ. περίπου έχουμε μια από τις ελάχιστες ακριβείς χρονολογικές ενδείξεις στην *Πεντηκονταετία*.⁵¹⁷ Τα ο επίκεντρο του σεισμού υπολογίζεται σε απόσταση πέντε χιλιομέτρων από την Σπάρτη και η έντασή του σε 7.2 βαθμούς της κλίμακας Richter. Η μετασεισμική δραστηριότητα δεν κράτησε ίσως λιγότερο από έναν χρόνο. Το σύνορο μεταξύ της κοιλάδας του Ευρώτα και του Ταυγέτου είναι ένα απότομο ρήγμα το οποίο διακρίνεται προς τα νότια για περίπου 100 χιλιόμετρα από την κεντρική Πελοπόννησο έως τον κόλπο της Λακωνίας, όπου και συνεχίζεται κάτω από τη θάλασσα. Δυτικά από τη Σπάρτη και στην ανατολική πλευρά του Ταυγέτου αυτό το τεκτονικό ρήγμα σχηματίζει έναν γκρεμό ύψους 12 μέτρων, που διακρίνεται από μια απόσταση τουλάχιστον 20 χιλιομέτρων και αντιστοιχεί σε 5 ή 6 τεκτονικές δονήσεις: μεγάλοι σεισμοί που συνδέονται με τέτοια ρήγματα υπολογίζεται ότι συνέβησαν κατά μήκος του ρήγματος της Σπάρτης μία φορά κάθε 3.000 χρόνια. Η αρχαία Σπάρτη βρισκόταν ακριβώς πάνω από το ρηχό τμήμα του γκρεμού, όταν έγινε ο σεισμός του 464 π. Χ.⁵¹⁸ Βάσει της περιγραφής του Πλουτάρχου⁵¹⁹: *ή δ' οὖν ισχύσασα μάλιστα*

⁵¹⁶ Βλ. 40.5, βλ. όμως σημ.

⁵¹⁷ Βλ. A. J. Toynbee, *Some Problems of Greek History*, Oxford, 1969, σελ. 373,376,391, και Tomlinson Richard Alan, *Argos and the Argolid, From the End of the Bronze Age to the Roman Occupation*, London, 1972, σελ.104. βλ. ακόμα και Paul Cartledge, *Sparta and Lakonia*, London,1979, σελ. 221-2, βλ. επίσης Badian, οπ.π. σελ. 94. Αντίθετα ο Schreiner, οπ.π. σελ. 30, τοποθετεί τον σεισμό στα 469 π. Χ. Ο Pritchett, οπ.π. σελ. 12-15, επισημαίνει πως σημαντικό ρόλο παίζει η επιλογή των πηγών μας. Ως πηγή για την χρονολόγηση του σεισμού του Θουκυδίδη ακολουθούμε τον Πausανία για το έτος 464/3(4.24.5), ή τον Διόδωρο το Σικελιώτη για το έτος 469/8(11.63.1-11.64), και τον σχολιαστή στη Λυσιστράτη του Αριστοφάνους για το έτος 468/7(Codex Ravennas Λυσιστράτη, 1138-1144, αριστερό περιθώριο στο folio 125 ν). Βάσει των εκτιμήσεων των J. Zeilinga de Boer- D. Th. Sanders, *The Decline of Ancient Sparta: A Tale of Hoplites, Helots, and a Quaking Earth*, *Earthquakes in Human History: the Far-Researching Effects of Seismic Disruptions*, Princeton,2005, σελ.46,55-56. Πρβλ. ακόμα για το σεισμό και R. Sealey, *The Great Earthquake in Lacedaemon*, *Historia*, 6,1957, σελ. 368 κ.εξ.

⁵¹⁸ Βλ. Amos Nur, *Apocalypse: Earthquakes, Archaeology, and the Wrath of God*, Princeton, 2008, σελ. 259-261, και L. Benedetti- R. Finkel- D. Papanastassiou et al., *Post-glacial slip history of the Sparta fault determined by CL cosmogenic dating: Evidence for non-periodic earthquakes*, *Geophysical Research Letters*, vol. 19, No 8, 10.1029/2001G.014510, 2002, I. Papanikolaou- G. Roberts- G. Deligiannakis et al., *The Sparta Fault, Southern Greece: Tectonic Geomorphology, Seismic Hazard Mapping and Conditional Probabilities*, 2nd INQUA-IGCP-567 International Workshop on Active Tectonics, Earthquake Geology, Archaeology and Engineering, Corinth, Greece, 2011.

⁵¹⁹ Πρβλ. Κίμων, 16.5.

κατ' αὐτοῦ τῶν διαβολῶν αἰτίαν ἔσχε τοιαύτην. Ἀρχιδάμου τοῦ Ζευξιδάμου τέταρτον ἔτος ἐν Σπάρτῃ βασιλεύοντος ὑπὸ σεισμοῦ μεγίστου δὴ τῶν μνημονευομένων πρότερον ἢ τε χώρα τῶν Λακεδαιμονίων χάσμασιν ἐνώλισθε πολλοῖς καὶ τῶν Ταυγέτων τιναχθέντων κορυφαί τινες ἀπερράγησαν, αὐτὴ δ' ἡ πόλις ὅλη συνεχύθη πλὴν οἰκιῶν πέντε, τὰς δ' ἄλλας ἤρειψεν ὁ σεισμός.

Ὅπως παρατηρεῖ και ο Gomme, επειδὴ τα θύματα του σεισμοῦ δεν ἦταν μόνο ἄνδρες, ἀλλὰ ἀκόμα πολλές γυναῖκες και παιδιὰ, ὕστερα ἀπὸ το σεισμό ο αριθμὸς των γεννήσεων μειώθηκε σε μεγάλο βαθμὸ με ἀποτέλεσμα την εξασθένηση του στρατοῦ των Σπαρτιατῶν. Στον σεισματῖα τάφο των εφήβων ἀναφέρεται ο Πλούταρχος⁵²⁰: ἐν δὲ μέσῃ τῇ στοῦ γυμναζομένων ὁμοῦ τῶν ἐφήβων καὶ τῶν νεανίσκων λέγεται μικρὸν πρὸ τοῦ σεισμοῦ λαγὼν παραφανῆναι, καὶ τοὺς μὲν νεανίσκους, ὥσπερ ἦσαν ἀηλιμμένοι, μετὰ παιδιᾶς ἐκδραμεῖν καὶ διώκειν, τοῖς δ' ἐφήβοις ὑπολειφθεῖσιν ἐπιπεσεῖν τὸ γυμνάσιον καὶ πάντας ὁμοῦ τελευτῆσαι. τὸν δὲ τάφον αὐτῶν ἔτι νῦν Σεισματῖαν προσαγορεύουσι.

οἱ Εἰλωτες: Οι σκλάβοι και ὄχι οι ελεύθεροι καλλιεργητῆς της γῆς μνημονεύονται ἀπὸ τον ιστορικό για πρώτη φορά ἐδῶ.⁵²¹ Εἰλωτες υπῆρχαν τόσο στη Λακωνία ὡς και τη Μεσσηνία. Η ἀναφορά του Θουκυδίδη δείχνει πως η ἐξέγερση του 465 ἦταν σε μεγάλο βαθμὸ μεσσηνιακὴ ὑπόθεση, η οποία και ἀφορούσε ἀπόγονους των Μεσσηνίων που εἶχαν ὑποδουλωθεῖ τον 8^ο αἰώνα.⁵²² Η εἰλωτία διατηρήθηκε μέχρι την κατάκτηση της Ἑλλάδος ἀπὸ τους Ρωμαίους.⁵²³

καὶ τῶν περιοίκων Θουριᾶται τε καὶ Αἰθαιῆς: Οι κοινότητες των περιοίκων, αὐτῶν δηλαδή που κατοικοῦσαν γύρω ἀπὸ τη Σπάρτη, ἦταν πολιτικά και ἰσως ἀκόμα και οικονομικά ἐξαρτημένες ἀπὸ τη Σπάρτη, ἀν και οι κάτοικοί τους, σε ἀντίθεση με τους εἰλωτες, ἦταν ελεύθεροι.⁵²⁴

⁵²⁰ Βλ. Κίμων, 16.5.

⁵²¹ Βλ. 4.80.3 για την καταπιεστικὴ σπαρτιατικὴ πολιτικὴ πρὸς τους εἰλωτες, και P. Cartledge, οπ. π. κεφ. 10 γενικά.

⁵²² Ὡστόσο ο Διόδωρος ο Σικελιώτης 11.63, που ὑπερασπίζεται και ο Cartledge, 219, κάνει λόγο και για Λάκωνες Εἰλωτες, Βλ. J. Ducat, Les Hilots, Paris, 1990, σελ. 138.

⁵²³ Βλ. Στράβων VIII 365.

⁵²⁴ Βλ. P. Cartledge, οπ.π. σελ. 178 κ. ἐξ. Για την τοποθεσία της Θουρίας στη Μεσσηνία, που δεν πρέπει να συγχέεται με τη Θυρέα στα ἀργολικά σύνορα, βλ. τον χάρτη του Cartledge (200). Η ακριβὴς θέση της Αἰθαιῆς εἶναι ἀγνωστὴ, ἀλλὰ υποθέτουμε ὅτι και αὐτὴ βρισκόταν στη Μεσσηνία: Βλ. G. L. Hux, Early Sparta, London, 1962, σελ. 131, σημ. 396. Σύμφωνα με την B. Eder, Argolis, Lakonien, Messenien: vom Ende der Mykinische Studien, 17, Wien, 1998, σελ. 172-173, τα ἀρχαιολογικά

τείχος τε καθελόντες: Η συγκεκριμένη φράση συναντάται και έργο του Πλάτωνος τον Μενέξενο⁵²⁵: *χάριν απέδοσαν, κοινωσάμενοι τοῖς βαρβάροις, τάς τε ναῦς περιελόμενοι αἶ ποτ' ἐκείνους ἔσωσαν, καὶ τείχη καθελόντες ἀνθ' ὧν ἡμεῖς τάκείνων ἐκωλύσαμεν πεσεῖν: διανοουμένη δὲ ἡ πόλις μὴ ἂν ἔτι ἀμῦναι μήτε Ἑλλησι πρὸς ἀλλήλων δουλουμένοις μήτε ὑπὸ βαρβάρων, οὕτως ᾤκει. ἡμῶν οὖν ἐν τοιαύτῃ διανοίᾳ ὄντων ἠγησάμενοι Λακεδαιμόνιοι τοὺς μὲν τῆς ἐλευθερίας ἐπικούρους πεπτωκένας ἡμᾶς.* Εδώ γίνεται επιστροφή στο θέμα του τείχους, όπως στο I 90.2, με τη διαφορά ότι οι Αθηναίοι εδώ παίρνουν τον ρόλο των Σπαρτιατών. Τμήματα του μεγάλου τείχους της Θάσου με τις πύλες του Παρμενίωνα, του Σιληνού, του Δία και του Ηρακλή σώζονται σε αρκετά καλή κατάσταση μέχρι σήμερα, αν και η αποσύνθεση του τείχους οφείλεται μερικώς και στην ανακύκλωση του οικοδομικού του υλικού⁵²⁶. Σύμφωνα με τον Snodgrass⁵²⁷ σε κάποια νησιά του Αιγαίου, όπως στην Πάρο και τη Νάξο ένας περίβολος αγάλιαζε το πιο μεγάλο μέρος της πολέως κατά τα τέλη της αρχαϊκής περιόδου. Η περίπτωση της Θάσου ειδικότερα είναι χαρακτηριστική για τη σταδιακή εξάπλωση της αρχαϊκής οχύρωσης, αλλά τα διάφορα στάδια της επέκτασης της μικρής ακρόπολης σε επιβλητικό τείχος με πύλες και πύργους, που περικύκλωνε το μεγαλύτερο μέρος του παράλιου οικισμού, παραμένουν ασαφή. Πρέπει να σημειώσουμε πως ο ακριβολόγος ιστορικός Θουκυδίδης αναφέρεται στο τείχος και ὄχι στα τείχη ή στους περιβόλους της Θάσου. Περίπου στα 494 π. Χ. οι Θάσιοι ενίσχυσαν το τείχος του 7^{ου} αιώνα που μάλλον γνώριζε ο Αρχίλοχος⁵²⁸ λόγω της πολιορκίας του Ιστιαίου από την Μίλητο. *οἱ γὰρ δὴ Θάσιοι, οἷα ὑπὸ Ἰστιαίου τε τοῦ Μιλησίου πολιορκηθέντες καὶ προσόδων ἐουσέων μεγαλέων, ἐχρέωντο τοῖσι χρήμασι νέας τε ναυπηγέμενοι μακρὰς καὶ τείχος ἰσχυρότερον περιβαλλόμενοι. ἢ δὲ πρόσδοδες ἐγένετο ἔκ τε τῆς ἠπείρου καὶ ἀπὸ τῶν μετάλλων.*⁵²⁹ Ὅτι ακριβώς απαίτησαν οι Αθηναίοι, να γκρεμίσουν δηλαδή το τείχος και να παραδώσουν το στόλο, είχε

ευρήματα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η Θουρία της κλασσικής εποχής βρισκόταν κοντά στην σημερινή τοποθεσία Άνθεια και τα Ελληνικά.

⁵²⁵ Πρβλ. Πλάτωνος, Μενέξενος, 244c.

⁵²⁶ Βλ. Scranton, οπ.π. σελ. 110 και O. Beissel, Die Insel Thasos, Kiel, 1068, σελ. 158-9, όπου για τα απομεινάρια του τείχους υπάρχει παραπομπή στο άρθρο του C. Fredrich, *Thasos*, *MBAI(A)* 33, 1908, σελ. 215-246.

⁵²⁷ Βλ. A. Snodgrass, The Historical Significance of Fortification in Archaic Greece, *La Fortification dans L'histoire du monde grec*, Actes du colloque international, Valbonne, Decembre 1982, Paris, 1986, σελ. 130.

⁵²⁸ Πρβλ. απ. 110 Lasserre και H. D. Rankin, *Archilochus of Paros*, New Jersey, 1977, σελ. 29.

⁵²⁹ Βλ. Ηρόδ. VI 46.2.

διατάξει και ο Δαρείος το 491 π. Χ.: *μετὰ δὲ τοῦτο ἀπεπειρᾶτο ὁ Δαρεῖος τῶν Ἑλλήνων ὅ τι ἐν νόφ' ἔχοιεν, κότερα πολεμέειν ἐωυτῷ ἢ παραδιδόναι σφέας αὐτούς*⁵³⁰.

⁵³⁰ Βλ. Ηρόδ. VI 48.1.

102. Οι Αθηναίοι καλούνται στην Ιθώμη, έπειτα αποπέμπονται: οι συνέπειες

ἄλλους τε ἐπεκαλέσαντο ξυμμάχους: Από επόμενα βιβλία μαθαίνουμε την ταυτότητα δύο από αυτούς: των Αιγινήτων: *Ἐνέστησαν δὲ καὶ Αἰγινήτας τῶ ἀυτῶ θέρει τούτω ἐξ Αἰγίνης Ἀθηναῖοι, αὐτούς τε καὶ παῖδας καὶ γυναῖκας, ἐπικαλέσαντες οὐχ ἥκιστα τοῦ πολέμου σφίσιν αἰτίους εἶναι· καὶ τὴν Αἴγιναν ἀσφαλέστερον ἐφαίνετο τῇ Πελοποννήσῳ ἐπικειμένην αὐτῶν πέμψαντας ἐποίκους ἔχειν. καὶ ἐξέπεμψαν ὕστερον οὐ πολλῶ ἐς αὐτὴν τοὺς οἰκήτορας. ἐκ πεσοῦσι δὲ τοῖς Αἰγινήταις οἱ Λακεδαιμόνιοι ἔδοσαν Θυρέαν οἰκεῖν καὶ τὴν γῆν νέμεσθαι, κατὰ τε τὸ Ἀθηναίων διάφορον καὶ ὅτι σφῶν εὐεργέται ἦσαν ὑπὸ τὸν σεισμὸν καὶ τῶν Εἰλώτων τὴν ἐπανάστασιν. ἡ δὲ Θυρεᾶτις γῆ μεθορία τῆς Ἀργείας καὶ Λακωνικῆς ἐστίν, ἐπὶ θάλασσαν καθήκουσα. καὶ οἱ μὲν αὐτῶν ἐνταῦθα ὄκησαν, οἱ δ' ἐσπάρησαν κατὰ τὴν ἄλλην Ἑλλάδα⁵³¹, καὶ τῶν Πλαταιέων: εἴ τέ τι ἄλλο κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον ἐγένετο ἐπικίνδυνον τοῖς Ἑλλησι, πάντων παρὰ δύναμιν μετέσχομεν. καὶ ὑμῖν, ὧ Λακεδαιμόνιοι, ἰδίᾳ, ὅτεπερ δὴ μέγιστος φόβος περιέστη τὴν Σπάρτην μετὰ τὸν σεισμὸν τῶν ἐς Ἰθώμην Εἰλώτων ἀποστάντων, τὸ τρίτον μέρος ἡμῶν αὐτῶν ἐξέπεμψαμεν ἐς ἐπικουρίαν· ὧν οὐκ εἰκὸς ἀμνημονεῖν⁵³².*

καὶ Ἀθηναίους: Επειδή ακριβώς η ανάμειξη των Αθηναίων, και όχι των υπολοίπων συμμάχων, ενδιαφέρει την αφήγηση, η πληροφορία αυτή τοποθετείται στο τέλος.⁵³³ Ο χαρακτηρισμός των Αθηναίων ως συμμάχων δεν συνεπάγεται υποχρεωτικά επίσημες υποχρεώσεις προς τη Σπάρτη. Η λέξη ξύμμαχοι σημαίνει απλώς βοηθοί στην μάχη και αναφέρεται στο ρόλο που επρόκειτο να διαδραματίσουν οι Αθηναίοι⁵³⁴.

⁵³¹ Βλ. Θουκ. 2.27.2.

⁵³² Βλ. Θουκ. 3.54.5.

⁵³³ Για οτιδήποτε ακολουθεί και για τον αντίκτυπο στην εσωτερική αθηναϊκή πολιτική που ο Θουκυδίδης αγνοεί(βλ. όμως 71.3 σημ. για μια πιθανή αναφορά στις ρυθμίσεις του Εφιάλτη), βλ. Greek World, σελ. 34 κ. εξ. Μία από αυτές τις συνέπειες ήταν ο οστρακισμός του Κίμωνα, βλ. πιο κάτω, εισαγ. σημ. στα κεφ. 107-8, εκστρατεία στην Τανάγρα, Βλ. ακόμη και Αριστοφ. Λυσ., 1137 κ. εξ με τα σχόλια του J. Henderson, Oxford, 1987.

⁵³⁴ Βλ. K. Wickert, Der peloponnesische Bund von seiner Entstehung bis zum Ende des archidamischen Krieges, διδ. διατρ., Erlangen, 1961, σελ. 49, βλ. Παρακάτω, παρ.4 σημ.

Κίμωνος στρατηγοῦντος: Είναι ένας υπαινιγμός στις ολιγαρχικές τάσεις της προσωπικότητας του φιλολάκωνα Κίμωνα, που είχαν ως αποτέλεσμα το εξοστρακισμό του περίπου το 461 π. Χ.⁵³⁵ Βάσει του Στησιμβρότου ο Κίμωνας δεν δίστασε να αναφέρεται υποτιμητικά στους Αθηναίους, με τον χαρακτηρισμό: "ἀλλ' οὐ Λακεδαιμόνιοί γε τοιοῦτοι"⁵³⁶. Σχετικά με τα υπονοούμενα για τη σκανδαλώδη συμβίωση του Κίμωνα με την αδελφή του Ελπινίκη ο Gomme παραπέμπει στο σχετικό απόσπασμα του Ευπόλιδος.⁵³⁷

Θα μπορούσε να είναι μια πιθανή εξήγηση ότι στην αρχή της παρέκβασης απηχείται πιο έντονα ο δεσμός με την μορφή του πατέρα, ενώ προς το τέλος ο ιστορικός για πολιτικούς λόγους θέλει να αποδεσμεύσει τη μορφή του Κίμωνα από την μορφή του Μιλτιάδη;

τειχομαχεῖν: Ο *τειχομάχας ἀνήρ*⁵³⁸ είναι εκείνος ο οποίος μάχεται κοντά στα τείχη μιας πόλης επιχειρώντας να τα διαπεράσει. Όπως αποδεικνύει και το θουκυδίδειο κείμενο, η πολιορκία μιας πόλης ήταν μια φυσική συνέπεια της τειχομαχίας, η οποία λάμβανε χώρα έξω από τα τείχη της. Η προσφορά αυτής της λεπτομέρειας από τον φειδωλό Θουκυδίδη εξηγείται άψιγα μέσα στο πλαίσιο των περσικών πολέμων, επειδή ο έπαινος της αθηναϊκής τειχομαχίας είναι ξεκάθαρα απόηχος των γεγονότων της μάχης των Πλαταιών στα 479 π. Χ. Η εκτίμηση του Gomme ότι τόσο οι Σπαρτιάτες όσο και οι Αθηναίοι ήταν ως τειχομάχοι και πολιορκητές μέτριοι δεν ανταποκρίνεται στα γεγονότα. Αξιοσημείωτη απόδειξη είναι η διακωμώδηση της αθηναϊκής τειχομαχίας από τον Αριστοφάνη. Ακόμα και ο Badian φαίνεται να δυσπιστεί απέναντι στη φήμη των Αθηναίων ως τειχομάχων. Μάλλον οι Αθηναίοι ως πολιορκητές δεν κυριεύαν πάντα γρήγορα μία περιοχή, αλλά ακόμα και μέσα στην Πεντηκονταετία αποδείχθηκαν πολύ περισσότερο έμπειροι και τολμηροί από τους Λακεδαιμόνιους σε αυτόν τον τομέα⁵³⁹.

⁵³⁵ Πρβλ. Πλουτ. Κίμων 17.2, βλ. και Badian, *οπ.π.* σελ. 87, 90, και Lebow, *οπ.π.* σελ. 69.

⁵³⁶ Πρβλ. Πλουτ. Κίμων, 16.4.

⁵³⁷ Βλ. FAC I *απ.* 208.

⁵³⁸ Πρβλ. Αριστοφ. Αχαρνείς, στ. 570. Την διαφοροποίηση της τειχομαχίας από την πολιορκία σημειώνει ο Badian, *οπ. π.* σελ. 208, σημ.35.

⁵³⁹ Σηστός I 89.2, Βυζάντιον I 94.2, Ηιόνα I 98.2, Νάζος I 98.4, Θάσος 3 χρόνια I 101, Αίγινα I 108.4., Πρβλ. Lazenby J. F., *The Spartan Army*, Warminster, 1985, σελ. 194, σημ. 42 και ιδιαίτερος P. Ducray, *Les fortifications grecques: role, fonction, efficacite, La fortification dans l'histoire du monde grec*, Colloque International Valbonne, Decembre, 1982, Paris, 1986, σελ. 138-140.

Ακόμη και ένας από τους στρατηγούς του Μεγάλου Αλεξάνδρου λόγω κάποιων αποτυχιών δεν αποδείχθηκε πάντα αντάξιος της φήμης του⁵⁴⁰. Βέβαια σε κάθε περίπτωση εκείνος που επιχειρεί μια τειχομαχία είναι ικανότερος από εκείνον που ούτε καν την αρχίζει. Σύμφωνα με τον Ducray⁵⁴¹, αν και υπήρχε απαγορευτικός όρος της Δελφικής Αμφικτυονίας για την υποταγή μιας πολιορκημένης πόλεως εξ αιτίας της στέρησης τροφής και νερού, τέτοιου είδους επιχειρήσεις δεν έλειπαν εν αντιθέσει προς τους όρκους και τις συνθήκες, ακόμα και πριν από τον 5^ο αιώνα. Από τις 69 επιθέσεις εναντίον των πόλεων κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα τερματίστηκαν με συμφωνίες ποικίλων όρων χωρίς τελική μάχη, με σκοπό να μην παραταθεί περαιτέρω η πολιορκία.

μόνους τῶν ξυμμάχων ἀπέπεμψαν: Σύμφωνα με τον Schreiner⁵⁴², η αποπομπή των Αθηναίων χρονολογικά θα πρέπει να τοποθετηθεί περίπου στα 467 η στα 466, σε αντίθεση με τον Lebow⁵⁴³ ο οποίος και την τοποθετεί περίπου το 461. Ο Badian⁵⁴⁴ θεωρεί την ανάλυση του Θουκυδίδη για τα αίτια της αποπομπής αποκύημα της φαντασίας. Για ποιους λόγους ο φιλολάκων Κίμων θα πρόδιδε τους Δωριείς-Σπαρτιάτες για να πολεμήσει στο πλευρό των Δωριέων-Μεσσηνίων; Θέτει υπό αμφισβήτηση και την θεωρία του Πλουτάρχου σχετικά με την μεταρρύθμιση του Αρείου Πάγου από τον Εφιάλτη κατά την απουσία των πολιτικών του αντιπάλων στην Ιθώμη, πριν από την επιστροφή του Κίμωνα στην Αθήνα και τον εξοστρακισμό του: *Ἐφιάλτου προεστῶτος ἀφείλοντο τῆς ἐξ Ἀρείου πάγου βουλῆς τὰς κρίσεις πλὴν ὀλίγων ἀπάσας, καὶ τῶν δικαστηρίων κυρίου ἐαυτοῦ ποιήσαντες εἰς ἄκρατον δημοκρατίαν ἐνέβαλον τὴν πόλιν, ἥδη καὶ Περικλέους δυναμένου καὶ τὰ τῶν πολλῶν φρονοῦντος. διὸ καὶ τοῦ Κίμωνος, ὡς ἐπανῆλθεν, ἀνανακτοῦντος ἐπὶ τῷ προπηλακίζεσθαι τὸ ἀξίωμα τοῦ συνεδρίου, καὶ πειρωμένου πάλιν ἄνω τὰς δίκας ἀνακαλεῖσθαι καὶ τὴν ἐπὶ Κλεισθένους ἐγείρειν ἀριστοκρατίαν, κατεβῶν συνιστάμενοι καὶ τὸν δῆμον ἐξηρέθιζον*⁵⁴⁵.

⁵⁴⁰ Ο λόγος για τον Δημήτριο τον Πολιορκητή (περ. 336-283 π. Χ.)

⁵⁴¹ Βλ. P. Ducray, οπ.π. σελ. 169.

⁵⁴² Βλ. Schreiner, οπ.π. σελ. 30.

⁵⁴³ Βλ. Lebow, οπ.π. σελ. 100.

⁵⁴⁴ Βλ. Badian, οπ.π. σελ. 95-96.

⁵⁴⁵ Πρβλ. Πλουτ. Κίμων, 15.2.

Αντιθέτως ο Rhodes⁵⁴⁶ τοποθετεί την μεταρρύθμιση του Εφιάλτη όντως κατά την απουσία του Κίμωνα στην Ιθώμη, ενώ ο Schreiner⁵⁴⁷, ο οποίος στηρίζεται σε μία χαμένη πηγή του Διοδώρου⁵⁴⁸, και του Πλουτάρχου την τοποθετεί στο έτος 462/1, όταν ο Κίμων και το ναυτικό των Αθηναίων βρισκόταν στον Ευρυμέδοντα και όχι στην Ιθώμη. Ο Badian τολμά να σημειώσει ότι η αποδοχή της εκδοχής-προπαγάνδας του ιστορικού από το σύνολο των σύγχρονων ερευνητών αποδεικνύει την έλλειψη κριτικής σε όλες τις πληροφορίες που παρουσιάζει η αφήγησή του, μολονότι αμφιβολίες για τα αληθινά αίτια της αποπομπής των Αθηναίων έχουν ήδη διατυπωθεί από τον Tomlinson⁵⁴⁹. Αυτή την εκτίμηση του Badian ήρθε να επιβεβαιώσει η ερμηνεία του Bloedow⁵⁵⁰, ότι δηλαδή τα πραγματικά αίτια της αποπομπής των Αθηναίων κρύβονται πίσω από ένα προπέτασμα καπνού στην ανάλυση του Θουκυδίδη και του Πλουτάρχου. Οι Σπαρτιάτες έφοροι προτίμησαν να απομακρύνουν τον Κίμωνα από την Ιθώμη, έτσι ώστε ο νέος βασιλιάς Αρχίδαμος να μην αποκτήσει λόγω της καταστολής της εξέγερσης πρωτοφανή δύναμη και δημοτικότητα. Ο Welwei⁵⁵¹ κάνει λόγο για έγκυρους σπαρτιατικούς κύκλους οι οποίοι διέπραξαν αυτό το σοβαρό ολίσθημα, δίχως να είναι σε θέση να παραβλέψουν τις συνέπειές του. Άρα η *άληθεστάτη πρόφασις* της αποπομπής των Αθηναίων του Κίμωνα από την Ιθώμη ήταν τα προβλήματα στην εσωτερική πολιτική της Σπάρτης και όχι η υποψία των Λακεδαιμονίων για προδοσία και συμμαχία των Αθηναίων με τους Είλωτες. Εφόσον κάτι τέτοιο ευσταθεί, και αυτό υποδηλώνει ο ισχυρισμός του Θουκυδίδη, τότε σε αυτή την περίπτωση το εν λόγω χωρίο είναι μάλλον κάπως παραπλανητικό. Ας σημειωθεί ότι η διάσταση απόψεων και η ένταση στις σχέσεις του Αρχιδάμου και του Σθενελαΐδα παρουσιάζεται ιδιαίτερος στα κεφάλαια πριν από την Πεντηκονταετία, χαράζοντας έτσι άλλη μία κατευθυντήρια γραμμή στο έργο⁵⁵². Έχουν επίσης διατυπωθεί εικασίες από κάποιους ιστορικούς για την ίδια ένταση στις

⁵⁴⁶ Βλ. Rhodes, οπ.π. σελ. 311.

⁵⁴⁷ Βλ. Schreiner, οπ.π. σελ. 44-45, 48-49.

⁵⁴⁸ Βλ. XX.77.6.

⁵⁴⁹ Βλ. Tomlinson, οπ.π. σελ. 111.

⁵⁵⁰ Βλ. E. F. Bloedow, Why did Sparta rebuff the Athenians at Ithome in 462 B. C., AHB 2000, σελ. 14, 89-101.

⁵⁵¹ Βλ. Welwei Karl-Wilhelm, Sparta. Aufstieg und Niedergang einer antiken Großmacht, Stuttgart, 2004, σελ. 181.

⁵⁵² Πρβλ. Lebow, οπ.π. σελ. 86, και Thommen Lukas, Sparta. Verfassungs- und Sozialgeschichte einer griechischen Polis, Stuttgart, 2003, σελ. 58.

σχέσεις των εφόρων με τον βασιλέα στην περίπτωση του Λεωτυχίδα, που εξορίστηκε το 469/8⁵⁵³.

Ἀργείοις τοῖς ἐκείνων πολεμίοις ζῦμμαχοι ἐγένοντο, καὶ πρὸς Θεσσαλοῦς: Τη συμμαχία με το Ἄργος, μία πολύ μεγάλη μεταβολή στην αθηναϊκή εξωτερική πολιτική, την υπαινίσσεται ο Αισχύλος⁵⁵⁴ στις Ευμενίδες, έργο που διδάχθηκε το 458. Αυτός ο υπαινιγμός του Αισχύλου συνήθως εκλαμβάνεται ως σαφής έγκριση της πολιτικής των Αθηναίων⁵⁵⁵. Είναι επίσης άξιο αναφοράς το γεγονός ότι χορηγός της τριλογίας στην οποία ανήκει το έργο ήταν, όχι κάποιος γνωστός πολιτικός όπως ο Περικλής, ο οποίος ήταν χορηγός για τους Πέρσες, αλλά ο Ξενοκλής από την Αφίδα, που δεν μας είναι γνωστός από κάπου αλλού⁵⁵⁶.

⁵⁵³ Βλ. Roobaert Arlette, *Isolationnisme et Imperialism Spartiates de 520 a 469 avant J.-C.*, Fonds Rene Draguet, Academie Royale de Belgique, II, Leuven.

⁵⁵⁴ Βλ. Αισχ. Ευμενίδες, στ. 762 κ. εξ.

⁵⁵⁵ Βλ. όμως και Macleod, οπ.π. σελ. 22 κ.εξ., ο οποίος τονίζει τον καθαρά ποιητικό και δραματικό χαρακτήρα των αναφορών στο Ἄργος.

⁵⁵⁶ Βλ. Pickard-Cambridge, *Dramatic Festivals of Athens*, αναθεωρημένο από τους J. Gould και D. M. Lewis, Oxford, 1988, σελ. 90. Ίσως αυτό να συνηγορεί εναντίον μιας πολιτικής ερμηνείας της τραγωδίας. Όμως ο Sommerstein φαίνεται να έχει δίκιο (βλ. την έκδοσή του για την τραγωδία, Cambridge, 1989, σελ. 25 κ. εξ.) όταν θεωρεί τον Αισχύλο σε προσωπικό επίπεδο υποστηρικτή της συμμαχίας με το Ἄργος, και όχι τις Μυκήνες, ως κατοικία του βασιλιά Αγαμέμνονα, έχοντας κατά νού τη συνθήκη που σύναψε η Αθήνα με το Ἄργος το 461/0, Βλ παρακάτω, 107.5 σημ.

Για τη σημασία της Θεσσαλίας βλ. *Greek World*, οπ.π. σελ. 80-1. Αυτό το βιβλίο σε πολλά σημεία σκοπεύει να καταδείξει το ρόλο που διαδραμάτισε η Θεσσαλία στην ελληνική ιστορία κατά την κλασική περίοδο. Ο Ηρόδοτος μαρτυρεί σπαρτιατική ανάμιξη στη Θεσσαλία κατά τη δεκαετία του 470. Όπως συμβαίνει και με την υπόσχεση να εισβάλλουν στη Θάσο, αυτό δείχνει πως η Σπάρτη ήταν ακόμη σε θέση να σχεδιάζει επιχειρήσεις μακριά από τη βάση της, παρά τη συγκατάθεσή της στον σχηματισμό συμμαχίας υπό αθηναϊκή αρχηγία. Και για τη συμμαχία με το Ἄργος και για εκείνη με τη Θεσσαλία βλ. L. H. Jeffery, *The Battle of Oinoe in the Stoa Poikile: A Problem in Greek Art and History*, BSA 60, 1965, σελ. 41 κ.εξ., σελ. 52 κ. εξ. Και για τη Θεσσαλία πρβλ. Hermann G., *PCPhS* 216, 1990, σελ. 95.

103.1-2. Τέλος της εξέγερσης των Ειλώτων. Οι Μεσσήνιοι εγκαθίστανται στη Ναύπακτο

δεκάτω ἔτει: Το δέκατο έτος (ίσως θα πρέπει να γράφει 5^ο). Εφόσον η γραφή *δεκάτω* είναι ορθή, ο ιστορικός αφηγήθηκε το τέλος του πολέμου, περίπου στα 455, εκτός της χρονολογικής του σειράς. Απόπειρες για διόρθωση⁵⁵⁷ του κειμένου έγιναν πολλές. Ο McNeal διατηρεί τη γραφή *δεκάτω* ύστερα από ώριμη σκέψη. Η διάρκεια του πολέμου της Ιθώμης πρέπει να υπερβαίνει κατά πολύ τα πέντε χρόνια, διότι αλλιώς, όπως πολύ σωστά συμπεραίνει ο Schreiner⁵⁵⁸ ο οποίος στηρίζεται στον Φιλόχορο⁵⁵⁹, δεν θα είχε τέτοιες ολέθριες συνέπειες για τους Σπαρτιάτες. Έτσι λοιπόν δεν δικαιολογείται καμία διόρθωση της γραφής *δεκάτω*⁵⁶⁰.

κατ' ἔχθος ἤδη τὸ Λακεδαιμονίων ἐς Ναύπακτον κατώκισαν, ἦν ἔτυχον ἠρηκότες νεωστὶ Λοκρῶν τῶν Ὀζολῶν ἐχόντων: Αυτοί οι οποίοι ήταν πια ορκισμένοι εχθροί της Σπάρτης τους πρόσφεραν άσυλο στην Ναύπακτο, μία τοποθεσία την οποία είχαν κατακτήσει από τους Οζόλες Λοκρούς, που το είχαν καταλάβει πρόσφατα. Το παρασκήνιο έχει ως εξής: Οι Οπούντιοι Λοκροί, δηλαδή οι κάτοικοι της Ανατολικής Λοκρίδας, είχαν αποικίσει τη Ναύπακτο,, μια τοποθεσία σε καίρια περιοχή, σε ένα στενό σημείο στο δυτικό άκρο του Κορινθιακού κόλπου, μέσα στο πρώτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα. Οι Λοκροί που εγκαταστάθηκαν εκεί υπάρχει πιθανότητα από τότε να ονομάσθηκαν Οζόλες ή Δυτικοί Λοκροί, όπως εδώ αποκαλούνται από τον ιστορικό. Προς όφελός μας αυτός ο εποικισμός μαρτυρείται από μια εκτενή επιγραφή⁵⁶¹.

Οι προηγούμενοι εκδότες και μεταφραστές σχεδόν χωρίς εξαίρεση θεωρούσαν πως το πρόσφατα, *νεωστί*, αναφέρεται στην κατάκτηση της Ναυπάκτου από την Αθήνα. Έτσι λοιπόν για παράδειγμα ο Salmon⁵⁶² που αναφέρεται στις σημασίες της λέξης *νεωστί* αναφέρει ότι η πόλη δεν κατακτήθηκε από την Αθήνα, ώστε να εγκατασταθούν εκεί οι ειλώτες, αλλά ήδη είχε κατακτηθεί. Εφόσον η αθηναϊκή κατάκτηση πραγματοποιήθηκε πριν από την έναρξη του πολέμου, υπήρξε μια προκλητική

⁵⁵⁷ 1 *δεκάτω* codd., corruptum: τετάρτω Kruger, edd. pler.: ἔκτω Steup et Gommel|

⁵⁵⁸ Βλ. Schreiner, οπ.π. σελ. 94, 118, σημ. 2.

⁵⁵⁹ Βλ. FGrHist 328 απ. 117.

⁵⁶⁰ Βλ. Schreiner, οπ.π. σελ. 119, σημ. 24, Ο Hornblower, δίχως να παίρνει θέση ο ίδιος, παραπέμπει στο άρθρο του R. A. McNeal, Historical Methods and Thukydides I. 103.1, Historia, 19, 1970, σελ. 324-325, όπου και εξηγεί μεθοδολογικά την αποδοχή της γραφής *δεκάτω*.

⁵⁶¹ Βλ. ML 20= Fornara 47.

⁵⁶² Βλ. Salmon, Wealthy Corinth, A History of the City to 338 B. C. Archaeological Institute of America, Oxford, 1984, σελ. 261.

ενέργεια, που βέβαια πρέπει να ταρακούνησε την Κόρινθο, και σε κάθε περίπτωση είμαστε υποχρεωμένοι να της δώσουμε μεγάλη σημασία ως μίας από τις αιτίες του πολέμου που ακολούθησε. Ο Διόδωρος⁵⁶³ εντούτοις δείχνει ότι η Ναύπακτος δεν καταλήφθηκε πριν από τα 456 και τον περίπλου της Πελοποννήσου από τον Τολμίδα⁵⁶⁴. Ο Badian⁵⁶⁵, εν μέρει αντλώντας από τον Oldfather⁵⁶⁶, κάνει μία οξυδερκή παρατήρηση ότι το κείμενο πρέπει να εννοεί πως η κατάκτηση της Ναυπάκτου από τους Λοκρούς ήταν πρόσφατη και υποστηρίζει πως ο Θουκυδίδης μετριάζει τον επιθετικό χαρακτήρα της μεταγενέστερης αθηναϊκής κατάληψης. Ο Badian ο οποίος δέχεται την εκδοχή του Διοδώρου για τον εποικισμό, συνδέει ολόκληρο το επεισόδιο με το χωρίο 1.108.3, την απαίτηση ομήρων από τους Οπούντιους Λοκρούς. Σύμφωνα τόσο με την ετυμηγορία του Badian όσο και του Salmon, η κατάκτηση της περιοχής από τους Αθηναίους ήταν μία πράξη επιθετική. Όμως η πράξη του Τολμίδα ήταν μία ιστορία την οποία ο Θουκυδίδης δεν επιθυμεί να την αφηγηθεί⁵⁶⁷.

⁵⁶³ Βλ. Διόδ. Σικ., 1.84.7.]

⁵⁶⁴ Βλ. Lewis, ο οποίος και υιοθετεί αυτή την άποψη στο CAH v .117, 501.

⁵⁶⁵ Βλ. Badian, Athens, the Locrians and Naupactus, From Plataia to Potidaea, σελ. 163-9.

⁵⁶⁶ Βλ. W. Oldfather, RE, Making the Classics Relevant to Modern Life, 2004, λ. Lokris

⁵⁶⁷ Βλ. ML. 74= Fornara 135, μια αφιέρωση αυτών των Μεσσηνίων της Ναυπάκτου και των Ναυπακτίων στην Ολυμπία, στοιχείο που δείχνει τη φιλοαθηναϊκή δράση τους και τις διαθέσεις τους αργότερα σε αυτόν τον αιώνα.

Για μια μη δημοσιευμένη επιγραφή σχετική με την εγκατάσταση των Μεσσηνίων στη Ναύπακτο βλ. Lewis, CAH v. 118. Η επιγραφή αυτή καθορίζει τις κατευθυντήριες γραμμές υπό τις οποίες οι Μεσσήνιοι και οι γηγενείς Ναυπακτίοι έπρεπε να συνυπάρξουν.

Για τη φράση *κατ' ἔχθος ἤδη*, που πλέον ήταν ορκισμένοι εχθροί και κατά λέξη επειδή ήδη ένιωθαν μίσος, βλ. Holladay 101.2 σημ., 54 και σημ. 4.

103.4. Τα Μέγαρα συμμαχούν με την Αθήνα. Απαρχές του Πρώτου Πελοποννησιακού Πολέμου

Ο Πρώτος Πελοποννησιακός Πόλεμος (460-446), για τον οποίο τα επόμενα κεφάλαια του Θουκυδίδη είναι η βασικότερη πηγή μας, αποτελεί το θέμα πολλών αξιόλογων πρόσφατων μελετών⁵⁶⁸.

Χρηστήριον: Μία λέξη ποιητική που απαντά στον Ομηρικό Ύμνο Εις Απόλλωνα:
ἐνθάδε μιν πρῶτον τεύξειν περικαλλέα νηὸν

*ἔμμεναι ἀνθρώπων χρηστήριον, αὐτὰρ ἔπειτα...*⁵⁶⁹

και στον Ησίοδο, στο έργο του Κατάλογοι Γυναικῶν⁵⁷⁰. Είναι ακόμη προσφιλῆς και στον Ηρόδοτο.⁵⁷¹ Η στάση του ορολογιστή Θουκυδίδη ἀπέναντι στη αξιοπιστία και ερμηνεία των χρησμών είναι πολύ επιφυλακτική και κριτική. Η αναφορά σε αυτούς έχει πάντα τη λειτουργία επεξήγησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε μία διαφορετική κατεύθυνση ἀπὸ αὐτή του Ηροδότου⁵⁷². Μια γενικότερη παρατήρηση είναι πως η στάση του Θουκυδίδη ἀπέναντι στην πρόσληψη των χρησμών ἀπὸ τους ανθρώπους στην πορεία του έργου μετατρέπεται σταδιακά ἀπὸ ουδέτερη σε αρνητική. Αὐτή ἐδὼ είναι η δεύτερη αναφορά σε χρησμό ὕστερα ἀπὸ την πρώτη στο I 25.2.

⁵⁶⁸ Βλ. de Ste Croix, *The Origins of the Peloponnesian War*, 1973, σελ. 180-200, A. J. Holladay, *Sparta's role in the First Peloponnesian War*, *JHS* 97, 1977, σελ. 54 κ.εξ., D. M. Lewis, *The Origins of the First Peloponnesian War*, στο *Classical Contributions*, 32.5 σημ., σελ 71 κ. εξ., Πρβλ. και του ιδίου, *Sparta and Persia*, 1977, 63 σημ., σελ. 85.

Για τους λόγους της αδράνειας της Σπάρτης επικρατεί μία διαφωνία. Σύμφωνα με τον de Ste. Croix και τον Salmon, οι περιορισμοί ήταν στρατιωτικοί. Απὸ τη Σπάρτη ἔλειπε η δύναμη και ὄχι η πολιτική βούληση να ἔρθει σε αντιπαράθεση με την Αθήνα. Ο Holladay προτιμά την πολιτική ἐξήγηση. Η σπαρτιατική πολιτική κατὰ την *Πεντηκονταετία* δεν ήταν αρκούντως ἢ με συνέπεια επιθετική. Βέβαια χωρίς καμία αμφιβολία υπήρξαν ἐξαιρέσεις- Θάσος, Σάμος, εἰσβολή του Πλειστοάνακτα το 446, βλ. και σημ πιο πάνω 101.2. Ο Lewis ἐπισημαίνει τον Κορινθιακό ἐπεκτατισμό κατὰ την περίοδο πριν ἀπὸ το 460 δείχνει να προτιμά μάλλον την ἀποψη του Holladay παρά αὐτή του de Ste. Croix. Το ἀρθρο του Lewis, το οποίον είναι δυστυχῶς ἀγνωστο στον Salmon, παρουσιάζει την καλύτερη ἀνάλυση των ζητημάτων που διακυβεύονταν στον πόλεμο και των κινήτρων των ἐμπόλεμων δυνάμεων. Ο Lewis δίνει μια χρήσιμη σύνοψη των σύγχρονων ἀπόψεων. Βλ. ἐπίσης και S. Hornblower, *The Religious Dimension to the Peloponnesian War, Or, What Thukydides Does Not Tell Us*, *HSCP* 94, 1992, σελ. 169-197.

⁵⁶⁹ Βλ. στ. 81.

⁵⁷⁰ Βλ. στ. 97.

⁵⁷¹ Βλ. Ηρόδ. I 13.1, I 65.2.

⁵⁷² Βλ. Kirchberg, *Die Funktion der Orakel im Werke Herodots*, *Hypomnemata* 11, Göttingen, 1965, σελ. 118-120. H. W. Parke, *The Oracles of Zeus*, Oxford, 1967, σελ. 216, και Debnar Paula, *Speaking the Same Language. Speech and Audience in Thukydides Spartan Debates*, Michigan, 2004, σελ. 87, σημ. 30.

τοῦ Ἰθωμήτα: Σύμφωνα με την Paradiso⁵⁷³ πρόκειται για μια ημιδωρική μορφή της γενικής. Ο Οικονομάκης εκτιμά ότι το ιερό του Ἰθωμάτα Διός

προσεχώρησαν δὲ καὶ Μεγαρῆς Ἀθηναίους ἐς ζυμμαχίαν Λακεδαιμονίων ἀποστάντες: Οι μελετητές συμφωνούν ότι αυτή η καινούρια συμμαχία με τα Μέγαρα δημιουργούσε αυτομάτως ένα καθεστώς πολέμου μεταξύ των Αθηνών και της Κορίνθου⁵⁷⁴. Αυτό όμως δεν δέσμευε υποχρεωτικά τους Λακεδαιμόνιους να κηρύξουν τον πόλεμο στους Αθηναίους⁵⁷⁵.

ὅτι αὐτοὺς Κορίνθιοι περὶ γῆς ὄρων πολέμῳ κατεῖχον: Επειδή οι Κορίνθιοι κέρδιζαν έναν πόλεμο ο οποίος προέκυψε από συνοριακές διαφορές⁵⁷⁶.

καὶ ἔσχον Ἀθηναῖοι Μέγαρα⁵⁷⁷ καὶ Πηγάς: Η κατοχή των πηγών⁵⁷⁸, έδωσε στην Αθήνα ακόμα μία έξοδο στον Κορινθιακό Κόλπο. Η θέση των Πηγών, που πρόκειται για το σημερινό Αλεποχώρι, έχει εντοπιστεί με ακρίβεια, σε αντίθεση με τη Νίσαια ή τη Μινώα. Ο Lewis, υποστηρίζει, απορρίπτοντας προγενέστερες απόψεις, ότι δηλαδή πολιτική ήταν έντονα επεκτατική.

τὰ μακρὰ τείχη: Η στρατηγική σημασία των Τειχών προβάλλεται κυρίως στο χωρίο IV 66.4: *ζυνέβησάν τε πρῶτα μὲν τὰ μακρὰ τείχη ἐλεῖν Ἀθηναίους ἦν δὲ σταδίων μάλιστα ὀκτὼ ἀπὸ τῆς πόλεως ἐπὶ τὴν Νίσαιαν τὸν λιμένα αὐτῶν, ὅπως μὴ*

⁵⁷³ Βλ. Paradiso Analissa, Doulos come sanzione: nota a Th. I 103.2, Hermes 2001, σελ. 557, ση., 17. Πρβλ. *τοῦ Ἰθωμάτα*, Πανσανία IV 24.7. Στ. Οικονομάκης, Τά σωζόμενα Ἰθώμης, Μεσσήνης, καὶ τῶν περὶ μετὰ χάρτου χωρογραφικοῦ, Καλαμάτα, 1879, σελ. 14-16, 41, 43.

⁵⁷⁴ Βλ. de Ste. Croix, οπ.π. σελ. 213, καὶ Holladay, οπ.π. σελ. 55, 57.

⁵⁷⁵ Στο εν λόγω θέμα ο Holladay, οπ.π. σελ. 57, φαίνεται να έχει δίκιο όταν τάσσεται κατά της άποψης του de Ste. Croix, οπ.π. σελ. 187. Αυτό το σημείο έχει σημασία καθώς βοηθά να καθορίσουμε αν ο όρος Πελοποννήσιοι στα χωρία 105.1 και 105.3, βλ. σημ., περιλαμβάνει τη Σπάρτη. Αν κάτι τέτοιο δεν ισχύει, τότε ο πόλεμος, σε αυτή την πρώιμη φάση τουλάχιστον, δεν ήταν ακόμη Πελοποννησιακός με την έννοια που έχει η λέξη στην περίπτωση του κυρίως Πελοποννησιακού Πολέμου των ετών 431-404, και όπως αναφέρει και ο Lewis, οπ.π. σελ. 72, ο όρος Πρώτος Πελοποννησιακός Πόλεμος δεν απαντά σε κανέναν αρχαίο συγγραφέα.

⁵⁷⁶ Βλ. ιδίως Lewis, The Origins of the First Peloponnesian War, Classical Contributions, 1981, σελ. 78, που υποστηρίζει ότι στην Κόρινθο υπήρχε αύξηση του πληθυσμού. Όπως όμως γράφει στη σελ. 74 τέτοιου είδους προβλήματα δεν ήταν νέα. Βλ. παραπάνω, 6.5 σημ., έγμνώθησαν κλπ. Για τα στοιχεία που προσφέρει η ιστορία του Όρσιππου, όπως ερμηνεύεται παραδοσιακά. Βλ. επίσης K. Adshhead, Politics of the Archaic Peloponnese: The Transition from Archaic to Classical Politics, Aldershot and Brookfield, Vermont, 1986, σελ. 72 κ. εξ. Για τον κορινθιακό επεκτατισμό αυτής της περιόδου, όπου ο Adshhead τονίζει πολύ περισσότερο από ότι ο Lewis τη σημασία που είχαν οι προσπάθειες των Κορινθίων να αποκτήσουν τον έλεγχο των Νεμέων Αγώνων.

⁵⁷⁷ Για τα Μέγαρα βλ. R. P. Leagon, Megara: The Political History of a Greek City-State ti 336 B.C., Ithaca and London, 1981. Η στάση που ξέσπασε στα Μέγαρα το 424 π. Χ. είναι η πρώτη εμφύλια διαμάχη που περιγράφεται εκτενώς μετά τον εμφύλιο πόλεμο στην Κέρκυρα. Βλ. J. L. O' Neil, The Origins and Development of Ancient Greek Democracy, Lanham, 1995, σελ. 21,45, και Price Jonathan, Thykydides and Internal War, Cambridge, 2001, σελ. 291-292.

⁵⁷⁸ Βλ. Legon, σελ. 32 κ. εξ., σελ. 184 κ. εξ.

ἐπιβοηθήσωσιν ἐκ τῆς Νισαίας οἱ Πελοποννήσιοι, ἐν ᾗ αὐτοὶ μόνοι ἐφρούρουν βεβαιότητος ἔνεκα τῶν Μεγάρων, ἔπειτα δὲ καὶ τὴν ἄνω πόλιν πειρᾶσθαι ἐνδοῦναι: ῥᾶον δ' ἤδη ἔμελλον προσχωρήσειν τούτου γεγενημένου.⁵⁷⁹

τὸ σφοδρὸν μῖσος: Τεχνηέντως ἐδώ ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεῖ συστηματικά στις δύο παραγράφους τὴν ἐννοία του ἔχθους ἢ ὁποία καὶ ἔχει τὴ δική της ἐξέλιξη. Ἡ μοναδική διαφορά εἶναι στο βαθμὸ τῆς παλαιότητος τοῦ μίσους καθὼς τὸ ἓνα προὔπηρχε, τὸ ἄλλο ὁμως μόλις δημιουργήθηκε. Ὁρθῶς ο Price κάνει λόγο γιὰ τὴν ιστορική σημασία τοῦ μίσους καὶ τονίζει τὸν συσχετισμὸ με τὸ χωρίο στο I 102. 3: διαφορά φανερά ἐγένετο. Ἐεκάθαρη ἀπήχηση τοῦ χωρίου ἐντοπίζεται στὴν *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* τοῦ Φλαβίου Ἰώσηπου: *φύεσθαι... ἤρξατο σφοδρότερον τὸ μῖσος⁵⁸⁰.*

⁵⁷⁹ Γιὰ τὴν οἰκοδομία τῶν Μακρῶν Τειχῶν τῶν Μεγάρων βλ. Scranton, οπ.π. σελ. 86. Γιὰ τὸν χρονολογικὸ ἀκρωτηριασμὸ καὶ τὴν ἐπανάληψη κάποιων τοπογραφικῶν στοιχείων στὴν περιγραφή τῶν γεγονότων γύρω ἀπὸ τὰ μακρὰ τεῖχη τῶν Μεγάρων μετὰ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ τετάρτου βιβλίου βλ. Y. Shahar, *Josephus Geographicus. The Classical Context of Geography in Josephus, Texts and Studies in Ancient Judaism*, 98, Tubingen, 2004, σελ. 86, σημ. 2.

⁵⁸⁰ Βλ. XIX 204.

104. Οι Αθηναίοι εκστρατεύουν στην Αίγυπτο⁵⁸¹

Η επιγραφή ML 33= Fornara 78, ένας κατάλογος Αθηναίων πεσόντων από την Ερεχθίδα φυλή, αποδεικνύει πως την ίδια περίοδο οι Αθηναίοι πραγματοποίησαν πόλεμο στην Κύπρο, στην Αίγυπτο, στη Φοινίκη, στους Αλιείς, στην Αίγινα και την Μεγαρίδα, αν και ο ίδιος ο ιστορικός δεν μνημονεύει τη Φοινίκη. Η επιγραφή ML 34= Fornara 77 μας καταμαρτυρά τη συμμετοχή των Σαμίων στο πλευρό των Αθηναίων, πιθανώς στα γεγονότα της Μέμφιδας τα οποία περιγράφονται από τον Θουκυδίδη εν συνεχεία⁵⁸².

Ἰνάρως δὲ ὁ Ψαμμητίχου, Λίβυς, βασιλεὺς Λιβύων: Ἴσως η λέξη Λίβυς πρέπει να παραλειφθεί⁵⁸³. Στην εξέγερση του 465-463 π. Χ. κατά της περσικής κατοχής ο Λίβυος Ἰνάρως, ο οποίος και αναγνωρίστηκε ως Φαραώ, είχε ως σύμμαχό του τον Λίβυο πρίγκηπα Αμυρταίο τον Σαίτη. Η λέξη Ἰνάρως έχει διασωθεί⁵⁸⁴ ως κύριο όνομα στα αιγυπτιακά έγγραφα της 27^{ης} δυναστείας και σε επιγραφές του πρώτου και δευτέρου αιώνα μ. Χ. Το πρώτο συνθετικό της λέξης Ψαμμητίχου είναι ψάμμη ή και ψάμμος που σημαίνει άμμος. Συνέπεια της απελευθέρωσης της Αιγύπτου από τους Αιθίοπες και τους Ασσύριους εξαιτίας του Ψαμμητίχου του πρώτου, και τον ιδρυτή της 26^{ης} δυναστείας, ήταν η πολιτική και οικονομική άνθιση της χώρας⁵⁸⁵. Βέβαια σε

⁵⁸¹ Βλ. F. Kienitz, Die politische Geschichte Agyptens vom 7. Bis zum 4. Jhdt. Vor der Zweitwende, Berlin, 1953. P. Salmon, La Politique égyptienne d' Athenes, Brussels, 1965. Westlake, Thukydides and the Athenian Disaster in Egypt, Essays, κεφ. 4 (ανατύπωση του άρθρου στο CP 45 [1950], 209 κ. εξ. Meiggs, οπ.π. κεφ. 6, επίσης κεφ. 7 για τις συνέπειες(ο Meiggs απορρίπτει τις απόψεις του Westlake, βλ. όμως και Holladay, 1989, βλ. παρακάτω, 110.1 σημ. Πρβλ. P. Briant, Ethno-classe dominante et populations soumises, στο A. Kuhrt και H. Sancisi-Weerdenburg, Achaemenid History, iii. Method and History, Leiden, 1988, σελ. 137 κ. εξ.

⁵⁸² Βλ. ακόμα και ML, από ανατύπωση του 1988, σελ. 310, προσθήκη στον αριθ. 34, για μία νέα σαμιακή επιγραφή η οποία καταγράφει την προσφορά κάποιου δώρου από τον Ἰνάρω σε έναν Σάμιο διοικητή. Σχετικά με την αφήγηση του Κτησία βλ. FGtHist 688, απ. 14, παρ 36 κ. εξ.= Fornara 72. Βλ. επίσης και Διόδ. Σικ. 11.71 και 74. Για μία άποψη που σχετίζεται με τις πηγές του Θουκυδίδη βλ. 2 σημ., αρακάτω, Περσῶν και Μήδων. Ο Διόδωρος στο 1.37 παραπονείται χωρίς δικαιολογία ότι ο Θουκυδίδης αλλά και ο Ξενοφών αγνοούν τελείως την Αίγυπτο. Βλ. επίσης 2.48.1.

⁵⁸³ Βλ. A. Bulow-Jacobsen, A Third-Century Codex of Thukydides, BICS 22, 1975, σελ. 65 κ. εξ.

⁵⁸⁴ Βλ. S. P. Vleeming, Some Coins of Artaxerxes and other Short Texts in the Demotic Script found on Various Objects and Gathered from many Publications, Studia Demotica, V Leuven, 2001, σελ. 85-86, 211-212 και T. J. Figueira, Aegina, Society and Politics, Salem-New Hampshire, 1986, σελ. 256, Πρβλ. και J. von Beckerath, Abriss der Geschichte des alten Agypten, Munchen, 1971, σελ. 55 και Ph. Vasunia, The Gift of the Nile: Hellenizing Egypt from Aeschylus to Alexander, Berkeley-Los Angeles, 2001, σελ. 26. Για τον Ἰνάρω πρβλ. M. Chauveau, Inaros, prince des rebelles, F. Hoffmann-H. J. Thissen(επιμ.), Res Severa Verum Gaudium. Festschrift fur K.- Th. Zauzich, Leuven, 2004, σελ. 39-46 και J. F. Quack, Inaros, Held von Athribis, R. Rollinger-B.- Truschnegg(επιμ.), Altertum und Mittelmeerraum: Die antike Welt diesseits und jenseits der Levante, Stuttgart, 2006, σελ. 499-505.

⁵⁸⁵ Βλ. H. W. Parke, The Oracles of Zeus. Dodona, Olympia, Ammon, Oxford, 1967, σελ. 200, 213, 214, E. Bresciani, An den Ufern des Nils, Stuttgart, 2002, σελ. 11.

αυτή την περίπτωση ο Θουκυδίδης δεν εννοεί τον βασιλιά της Αιγύπτου Ψαμμήτιχο τον 1^ο (664-610 π. Χ.) ή τον 2^ο (594-588 π. Χ.), αλλά προφανώς τον Ψαμμήτιχο τον 4^ο ή τον 5^ο, δηλαδή έναν από τους τελευταίους Ψαμμητίχους. Ο Περίανδρος ο Κορίνθιος είχε δώσει το όνομα Ψαμμήτιχος στον γιό του και ο Schiller⁵⁸⁶ εξύμνησε τη φιλία Ελλήνων και Αιγυπτίων μεταξύ του Πολυκράτη του Σάμιου και του βασιλιά της Αιγύπτου Αμάσιου του 2^{ου} (579-526 π. Χ.).

*τῶν πρὸς Αἰγύπτῳ*⁵⁸⁷

ἐκ Μαρείας: Είναι μία μεγάλη λίμνη και πόλη της Αιγύπτου πίσω από την Αλεξάνδρεια, που ιδρύθηκε στα 331 π. Χ. πάνω στη στενή λωρίδα ασβεστόλιθου φάρδους μόλις 2 χιλιομέτρων μεταξύ της Μεσογείου και της λίμνης Μαρείας⁵⁸⁸. Βάσει του Bagnall η ακμάζουσα ανάπτυξη της Μαρείας κατά τη περίοδο της ύστερης αρχαιότητας οφείλεται στην λίμνη της η οποία χρησίμευε στην Αλεξάνδρεια ως μία υδάτινη πίσω πόρτα για την ευκολία στη διακίνηση του εμπορίου και προσέφερε στα νότια άμεση πρόσβαση στον Νείλο⁵⁸⁹.

οἱ δέ (ἔτυχον γὰρ ἐς Κύπρον στρατευόμενοι ναυσὶ διακοσίαις αὐτῶν τε καὶ τῶν ξυμμάχων) ἦλθον ἀπολιπόντες τὴν Κύπρον: Ο ιστορικός δεν μπαίνει στην διαδικασία να μας εξηγήσει πως η Κύπρος στο μεταξύ είχε πάλι αλλάξει χέρια. Την περίοδο της μάχης του Ευρυμέδοντα ήταν η βάση ενός περσικού στόλου, ο οποίος βρισκόταν σε εφεδρεία⁵⁹⁰. Ενώ ο Κίμωνας αιχμαλώτισε τα πλοία αυτά και τα απομάκρυνε από την Κύπρο, όπως φαίνεται δεν εκμεταλλεύτηκε ο ίδιος την επιτυχία του ώστε να κάνει απόβαση στο νησί, δεδομένου πως όσοι γλύτωσαν κατάφεραν να ξεφύγουν στην ενδοχώρα. Ο Barns μας δίνει την ερμηνεία πως οι Αθηναίοι απλώς

⁵⁸⁶ Βλ. F. von Schiller, *Der Ring des Polykrates*, 1978: J. von Beckerath, *οπ.π.* σελ. 54, και Ph. Vasunia, *οπ.π.* σελ. 7 ακόμα βλ. και W. Burkert, *Babylon, Memphis, Persepolis: Eastern Contexts of Greek Culture*, Harvard, 2004, σελ. 72, 157.

⁵⁸⁷ Πρβλ. R. B. Luginbill, *Chariton's Use of Thucydides History in introducing the Egyptian Revolt*, *Mnemosyne* 2000, σελ. 53, 1-11.

⁵⁸⁸ Βλ. M. Clauss, *Alexandria. Schicksale einer antiken Welstadt*, Stuttgart, 2003, σελ. 11, 16, 29, 41 και M. El-Abradi, *The Island of Pharos in Myth and History, Ancient Alexandria between Egypt and Greece*, W. V. Harris-G. Ruffini, *Columbia Studies in the Classical Tradition*, 26, Leiden, 2004, σελ. 263.

⁵⁸⁹ Βλ. M. El-Abradi, *οπ.π.* σελ. 267. Για το εύκρατο κλίμα της λίμνης βλ. Φίλωνος του Αλεξανδρέως, *Περὶ βίου θεωρητικοῦ ἢ ἱκετῶν*, 22-23. Αυτό το περίφημο λευκό και ελαφρύ κρασί της περιοχής υμνήθηκε από τον Οράτιο, *mentemque lymphatam Mareotico*: Ωδή I 37 *Nunc est bubendum*, στ. 14, τον Βιργίλιο, *sunt et Mareotides albae*, Γεωργικά II στ. 91, τον Σράβωνα, *πρὸς παλαιώσιν τὸν Μαρεώτην οἶνον*, 17.1.14, και τον Αθήναιο, ὁ Μαρεώτης οἶνος ὁ Ἀλεξανδρεωτικὸς τὴν μὲν προσηγορίαν ἔχει ἀπὸ τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ λίμνης Μαρείας, *Δειπνοσοφιστῶν* I 33 d-e. Πρβλ. και M. Haag, *Alexandria. City of Memory*, Cambridge, 2004, σελ. 17, 77, 127.

⁵⁹⁰ Βλ. Διόδ. Σικ., 11.60, Πλούτ. Κίμων. 12= FGrHist 70 Έφορος *οπ.* 192.

βρίσκονται καθ' οδόν προς την Κύπρο και υιοθετεί μία πολύ έξυπνη πρόταση του Wade-Gery ότι δηλαδή το *άπολιπόντες*, θα μπορούσε να σημαίνει πως δεν ασχολήθηκαν με την Κύπρο. Σύμφωνα με αυτή την ετυμολογία ο ιστορικός παρέλειψε τελείως μία μεγάλη εκστρατεία στην Κύπρο στα 462, στην οποία υποτίθεται πως αναφέρεται ο Πλούταρχος⁵⁹¹. Στο κεφάλαιο 15.2 ο Πλούταρχος αναφέρει πως ο Κίμωνας εξέπλευσε για μία εκστρατεία. Όμως αυτό όπως απέδειξαν κατά καιρούς οι μελετητές είναι ένας παράξενος τρόπος για να αναφερθεί στον κανονικό προορισμό του Κίμωνα, δηλαδή την Ιθώμη, αφού εκεί δεν θα πήγαινε μέσω θαλάσσης. Το χωρίο του Πλούταρχου είναι κάπως αινιγματικό, όμως ο Blamire στο υπόμνημά του στον Κίμωνα απορρίπτει την πρόταση του Barns: Είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι, αν ο Κίμων είχε επιστρέψει ταπεινωμένος από την Ιθώμη το 463, τη χρονιά δηλαδή που προϋποθέτει η άποψη του Barns, θα του ανέθεταν τη διοίκηση μίας ναυτικής επιχείρησης στην αρχή της επόμενης εκστρατευτικής περιόδου. Ο Πλούταρχος, όπως πολύ σωστά σημειώνει ο Blamire, αγνόησε τις όποιες χρονολογικές ή αιτιώδεις σχέσεις βρήκε στις πηγές του. Θα πρέπει να επιμείνουμε σε αυτό το θέμα αφού η άποψη του Barns καταλογίζει ένα σημαντικό λάθος στον Θουκυδίδη, το οποίο δεν μπορούμε να διορθώσουμε έτσι εύκολα βάσει του Πλούταρχου. Ο Maier παρατηρεί για την εκστρατεία αυτή, πως δεδομένου ότι υπήρχαν Κύπριοι στα πληρώματα του Περσικού στόλου το 456, δεν μπορεί να είχαν διάρκεια τα αποτελέσματα καμίας αποτυχημένης επιχείρησης.

Λευκὸν τείχος: Μαζί με το νότιο τείχος και το ναό του θεού Ptah το λευκό τείχος ανήκε στις σημαντικότερες περιοχές της Μέμφιδος⁵⁹². Ο Φαραώ Narmer τοποθέτησε έξυπνα το οχυρό του, το λευκό τείχος, στην αιχμή του Δέλτα μεταξύ των δύο χωρών της άνω και της κάτω Αιγύπτου περίπου στα 2.900 π. Χ.⁵⁹³ Το Λευκόν Τείχος ήταν το άρτια οχυρωμένο βόρειο τμήμα, που περιελάμβανε την βασιλική ακρόπολη και την φρουρά. Η πληροφορία του αρχαίου σχολιαστή ότι αυτό το τμήμα της πόλης ονομαζόταν λευκόν τείχος, καθώς ήταν το μόνο κατασκευασμένο από ασβεστόλιθο, δεν τεκμηριώνεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα.

Περσῶν καὶ Μήδων: Κάποιος Ρώσος μελετητής, δείχνοντας ότι η γνώση του Θουκυδίδη για την εκστρατεία στην Αίγυπτο είναι όντως πληρέστερη όσον αφορά

⁵⁹¹ Πρβλ. Πλουτ. Κίμων, 15

⁵⁹² Βλ. J. Kamil, *οπ.π.* σελ. 29.

⁵⁹³ Βλ. H. Junker, *Die Politische Lehre von Memphis*, *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin, 1941, σελ. 74.

την πλευρά των Περσών από ό,τι την αθηναϊκή, υποστηρίζει πως ο Θουκυδίδης θα μπορούσε να έχει αντλήσει υλικό από τον Ζώπυρο, τον γιό του Μεγάβυζου, γιού του Ζωπύρου. Ο Ζώπυρος ο νεότερος κάποια στιγμή αυτομόλησε από τους Πέρσες προς τους Αθηναίους⁵⁹⁴ και πολλές φορές θεωρήθηκε ως πηγή του Ηροδότου⁵⁹⁵. Όποια και αν ήταν η αλήθεια για τον Ηρόδοτο, υπάρχει κάποια πιθανότητα, αλλά τίποτα παραπάνω όμως, ο ίδιος ο ιστορικός να συνομίλησε με τον Ζώπυρο⁵⁹⁶.

⁵⁹⁴ Βλ. Ηρόδ. 3.160.2

⁵⁹⁵ Βλ. J. Wells, *Studies in Herodotus*, Oxford, 1923, σελ. 95 κ. εξ. Βλ. όμως και Lewis, *Persians in Herodotus*, στο *The Greek Historians: Literature and History: Papers Presented to A. E. Raubitschek*, Stanford, 1985, σελ. 101 κ. εξ, 105 κ. Εξ.

⁵⁹⁶ Βλ. την αγγλική περίληψη στο *Vestnik Drevnei Istorii*, 1983, σελ. 111, του άρθρου του R. Ghimadagen. Ακόμη και αν δεχθούμε αυτλην την άποψη, δεν μπορούμε ενώ βασιζόμαστε σε αυτή να υποστηρίξουμε ότι η αφήγηση του Θουκυδίδη περιέχει τα σημαντικά λάθη για τα οποία γίνεται λόγος στο κεφάλαιο 110. 1 πιο κάτω. Σίγουρα πάντως έχει μιλήσει και με Αθηναίους επιζώντες.

105-6 Επιχειρήσεις του Πρώτου Πελοποννησιακού Πολέμου (460-459)

Ἀθηναίοις δὲ ναυσὶν ἀποβᾶσιν ἐς Ἀλιᾶς πρὸς Κορινθίους καὶ Ἐπιδαυρίους μάχη ἐγένετο: Μία προσφάτως δημοσιευμένη επιγραφή, αν και βρέθηκε το 1940, δείχνει πως θα πρέπει να προσθέσουμε τους Σικωναίους σε αυτούς που πολέμησαν τότε κατά των Αθηναίων⁵⁹⁷. Ο ιστορικός δίνει την εντύπωση πως η Αθήνα έδωσε το πρώτο χτύπημα με το να κάνει αυτή την επίθεση στους Αλιείς, οι οποίοι βρίσκονται στην ακτή απέναντι από τις Σπέτσες στον αργολικό κόλπο. Είναι όμως αυτή η εντύπωση και σωστή; Εδώ τώρα μπορούμε να αντιτάξουμε δύο στοιχεία: Σε πρώτη φάση ο Ηρόδοτος μνημονεύει την κατάκτηση των Αλιέων από τους Σπαρτιάτες, επιχείρηση όπου θα μπορούσε να αποτελεί αντίδραση στην επίθεση των Αθηναίων: *ὄτι μὲν γὰρ κατέσκηψε ἐς ἀγγέλους ἢ Ταλθυβίου μῆνις οὐδὲ ἐπαύσατο πρὶν ἢ ἐξῆλθε, τὸ δίκαιον οὕτω ἔφερε· τὸ δὲ συμπεσεῖν ἐς τοὺς παῖδας τῶν ἀνδρῶν τούτων τῶν ἀναβάντων πρὸς βασιλέα διὰ τὴν μῆνιν, ἐς Νικόλαν τε τὸν Βούλιος καὶ ἐς Ἀνήριστον τὸν Σπερθίεω, ὃς εἶλε Ἀλιέας τοὺς ἐκ Τίρυνθος ὀλκάδι καταπλώσας πλήρεϊ ἀνδρῶν, δῆλον ὦν μοι ὅτι θεῖον ἐγένετο τὸ πρῆγμα ἐκ τῆς μῆνιος*⁵⁹⁸.

Υπάρχει μία αρκετά ομιχλώδης παράδοση, που τώρα δεν μπορούμε να εξετάσουμε, που αφορά μία νίκη των Αθηναίων επί της Σπάρτης σε μία μάχη στην Οινόη της Αργολίδας. Δεν μπορεί να χρονολογηθεί ακριβώς αυτή η μάχη, όμως ενδέχεται να έγινε πιο νωρίς από τη μάχη στους Αλιείς, και αυτό βέβαια θα μας βοηθούσε να εξηγήσουμε την απουσία της από το corpus του Θουκυδίδη, στο νου του οποίου αυτή η μάχη επισκιάστηκε από τα σημαντικότερα γεγονότα που ακολούθησαν⁵⁹⁹.

⁵⁹⁷ Βλ. SEG xxxi, 1981, αριθ. 369, βλ. Ηολλαδαυ, οπ.π. εισαγ. σημ. στο 103.4 σημ. σελ. 57, σημ. 24, και A. Griffin, Sikyon, Oxford, 1982, σελ. 62: Οι Σικυώνιοι αφιέρωσαν στο Δία αυτά τα λαμπρά λάφυρα τα οποία πήραν από τους Αθηναίους στους Αλιείς. Αργότερα οι Σικυώνιοι συνεργάστηκαν ξανά με την Κόρινθο και την Επίδαυρο.

⁵⁹⁸ Πρβλ. Ηρόδ. 7.137.2., Βλ. και Meiggs, οπ.π. σελ. 97.

⁵⁹⁹ Έχει επίσης διατυπωθεί η άποψη ότι η Σπάρτη είχε επιχειρήσει να επιτεθεί στο Άργος αμέσως μετά τη συμμαχία Άργους και Αθήνας, Βλ. Jeffery, οπ.π. 102.4 σημ., Meiggs, οπ.π. σελ. 95 κ. εξ. Και Παράρτημα 4. Andrewes, Could There Have Been A Battle at Oinoe? Στο The Ancient Historian and his Material: Essays In Honour of C. E. Stevens on his 70th Birthday, εκδ., B. Levick, Farnborough, 1975, σελ. 9 κ. εξ., και δύο άρθρα των E. D. Francis και M. Vickers, Argive Oenoe, L'antiquite classique, 54, 1985, σελ. 105 κ. εξ., και The Oenoe Painting in the Stoa Poikile and Herodotus Account of Marathon, BSA 80, 1985, σελ. 99 κ. Εξ.

Ούτε η πρώτη περίπτωση ούτε όμως και η δεύτερη, αποδεικνύουν σπαρτιατική επιθετικότητα κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου. Η δεύτερη εκδοχή δεν αποδεικνύει τίποτα χωρίς λήψη του ζητουμένου. Σχετικά τώρα με την πρώτη περίπτωση πρέπει να σημειώσουμε πως ο Lewis υποστηρίζει επίμονα ότι η Σπάρτη κατέλαβε τους Αλιείς σε μεταγενέστερη φάση του πολέμου, πολύ πιθανόν ύστερα από ανατροπή, για την οποία βέβαια δεν διαθέτουμε μαρτυρίες, της έκβασης που περιγράφει ο ιστορικός στο προκείμενο χωρίο. Ο Lewis μας προσφέρει την πιο καλή ανάλυση των επεισοδίων στους Αλιείς και την Αίγινα από την άποψη των κορινθιακών φιλοδοξιών, που υποκινούνταν από την Επίδαυρο, στην ανατολική Αργολίδα και τον Σαρωνικό Κόλπο. Η Αθήνα βάσει αυτής της άποψης, παίρνει μέτρα ώστε να αντιμετωπίσει αυτές τις φιλοδοξίες και να εξασφαλίσει τον Σαρωνικό Κόλπο. Σωστά ο Lewis υποστηρίζει πως η εκστρατεία των κορινθιακών και σικυωνικών δυνάμεων σε τόσο μακρινές περιοχές απαιτεί χάραξη μακροπρόθεσμης στρατηγικής.

ἐνανμάχησαν ἐπὶ Κεκρυφαλείᾳ Πελοποννησίων ναυσί: Η Κεκρυφάλεια⁶⁰⁰ είναι ένα μικρό νησί έξω από την Αίγινα, προς τα δυτικά. Ο ιστορικός κάνει χρήση του όρου Πελοποννήσιοι εδώ και στην παρ. 3, πιο κάτω. Οι Σπαρτιάτες περιλαμβάνονται και στις δύο περιπτώσεις. Ο de Ste. Croix⁶⁰¹ πιστεύει πως συμμετείχαν και τις δύο φορές. Ο Holladay⁶⁰², ότι δεν συμμετείχαν σε καμία. Ο Gomme φαίνεται να πιστεύει πως μετείχαν μόνο σε μία, αφού στο 105.3 παρατηρεί ότι ο Πρώτος Πελοποννησιακός Πόλεμος έχει αρχίσει. Βέβαια ένα τέτοιο συμπέρασμα φαίνεται αυθαίρετο. Η άποψη του Holladay μάλλον είναι περισσότερο προτιμητέα. Όπως δείχνει ο Lewis, οι συγκρούσεις που αφηγείται ο Θουκυδίδης στο εν λόγω κεφάλαιο είναι βασικά ανάμεσα στην Κόρινθο, συμπεριλαμβανομένων και των κτήσεών της, και στην Αθήνα. Η λέξη Πελοποννήσιοι στα χωρία 1.105.1 και 3 πρέπει να εκληφθεί ως ένας γεωγραφικός και όχι πολιτικός όρος.

Ἀθηναίων καὶ Αἰγινήτων: Η επανάληψη των ονομάτων των αντιπάλων δικαιολογείται μόνο από την κρισιμότητα της ναυμαχίας. Το εύπορο και ναυτικό νησί της Αίγινας είχε την ατυχία να βρίσκεται πολύ κοντά στην πόλη των Αθηνών. Η αντιπαράθεση και η πολύ παλιά εχθρότητα με την Αθήνα αποτελούν το κεντρικό

⁶⁰⁰ Βλ. Πλίνιος, *Naturalis Historia*, IV 57: contra Epidaurum Cecryphalos.

⁶⁰¹ Βλ. de Ste Croix, OPW 188.

⁶⁰² Βλ. Holladay, οπ.π. σελ. 58.

μοτίβο και τα προβλήματα κορυφώθηκαν με τον Θεμιστοκλή και την ενίσχυση του στόλου των Αθηναίων το 483., που δεν ήθελε γείτονες ανταγωνιστές: *οἶον τὸ τὴν Αἴγινα ὡς λίμνην τοῦ Πειραιῶς ἀφελεῖν κελεῦσαι, καὶ τὸ τὸν πόλεμον ἤδη φάναι καθορᾶν ἀπὸ Πελοποννήσου προσφερόμενον. καὶ ποτε τοῦ Σοφοκλέους, ὅτε συστρατηγῶν ἐξέπλευσε μετ' αὐτοῦ, παῖδα καλὸν ἐπαινέσαντος, “οὐ μόνον,” ἔφη, “τὰς χεῖρας, ᾧ Σοφοκλεῖς, δεῖ καθαρὰς ἔχειν τὸν στρατηγόν, ἀλλὰ καὶ τὰς ὄψεις⁶⁰³.”*

Η Αίγινα είχε δύο λιμάνια, το πολεμικό και το εμπορικό, που προφυλάσσονταν από το κυκλικό τείχος. Η χωρητικότητα των νεωρίων στο πολεμικό λιμάνι αρκούσε για την στέγαση 60 περίπου πλοίων⁶⁰⁴. Κατά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, τον Σεπτέμβριο του 480 π. Χ. η Αίγινα⁶⁰⁵ συμμετείχε με 30 πλοία και περίπου 6.000 άνδρες: *νησιωτέων δὲ Αἰγινήται τριήκοντα παρείχοντο. ἦσαν μὲν σφι καὶ ἄλλαι πεπληρωμέναι νέες, ἀλλὰ τῆσι μὲν τὴν ἐσωτῶν ἐφύλασσαν, τριήκοντα δὲ τῆσι ἄριστα πλεούσησι ἐν Σαλαμῖνι ἐναυμάχησαν. Αἰγινήται δὲ εἰσὶ Δωριεὲς ἀπὸ Ἐπιδαύρου⁶⁰⁶*, και στην μάχη των Πλαταιών, το 479 π. Χ., με 500 οπλίτες.

ἐν τῷ ἔργῳ: Η έκφραση είναι σαφώς ομηρική και εννοείται *πολεμηῖα ἔργα*⁶⁰⁷. Το ἔργο ως συνώνυμο της μάχης και του πολεμικού αγώνα απαντά συχνά στον Θουκυδίδη⁶⁰⁸.

κακιζόμενοι: Το ρήμα είναι ομηρικό (Ω 214). Στον Θουκυδίδη η μετοχή του ρήματος χρησιμοποιείται μόνο άλλη μία φορά με μεταφορική όμως σημασία⁶⁰⁹. Εναλλακτικά χρησιμοποιείται το ρήμα κακῶ με παρεμφερή σημασία στο VIII 68.2. Το γεγονός πως δεν τηρείται εδώ η ακολουθία των χρόνων με την μετοχή παρασκευασάμενοι έχει

⁶⁰³ Βλ. Πλούταρχου, Περικλής, VIII 5.

⁶⁰⁴ Βλ. G. Welter, Aigina, Berlin, 1938, σελ. 39.

⁶⁰⁵ Στην θαλασσοκρατορία, την ευημερία και την ευδαιμονία της Αίγινας, αναφέρονται ο Ηρόδοτος, IX 80.3, ο Πλούταρχος, *Θεμιστοκλής* 4.1, ο Διόδωρος ο Σικελιώτης, VII 11.1, και ο Πίνδαρος, *Νεμεονικῶν* V 9-12: T. S. Figueira, Aigina, Society and Politics, Salem, New Hampshire, 1986, σελ. 168, και Figueira, οπ.π. σελ. 106, 108-109. Ορθῶς επισημαίνουν κάποιοι ερευνητές πως ο αθηναϊκός στόλος ήταν αποτέλεσμα εξαετούς και οκταετούς έντονης αντιπαράθεσης με την Αίγινα, ἤδη από το 488 π. Χ. Εν ολίγοις το μεγαλείο του στόλου των Αθηναίων οφείλεται και στον υψηλό συντελεστή δυσκολίας στην αντιπαράθεση με την θαλασσοκρατορία στην Αίγινα: W. Blossel, *Das Flottenbauprogramm des Themistokles und der Beschluß der Athener zur Seeverteidigung gegen Xerxes* (Hdt. VII 140-144), *Herodot und die epoche der Persekriege*, Br. Bleckmann, επιμ., Köln, 2007, σελ. 57. Για την σύγκρουση μεταξύ των δύο θαλασσοκρατιῶν βλ. το ἄρθρο της E. Irwin, *Lest the things done by men become exitela. Writing up Aegina in a Late Fifth-Century Context*, Aegina: contexts for choral lyric poetry: myth, history, and identity in the 5th Century B. C., Fearn, επιμ., Oxford, 2011, σελ. 426-457, και ιδίως 445-452.

⁶⁰⁶ Βλ. Ηρόδ., VIII 46.1.

⁶⁰⁷ Βλ. Ομήρου, B' 338.

⁶⁰⁸ Βλ. I 23: *Τῶν δὲ πρότερον ἔργων μέγιστον ἐπράχθη τὸ Μηδικόν*, και στο I 49: *τότε δὲ ἔργου πᾶς εἶχετο ἤδη*, βλ. τέλος και στον Αρριανό *ἐκ τοῦ Τρωϊκοῦ ἔργου*, Ἀναβάσεως Ἀλεξάνδρου I 11.7.

⁶⁰⁹ Βλ. V 75.3.

πιθανώς μία λογική εξήγηση, αφού η προετοιμασία των Κορινθίων κάποια στιγμή ολοκληρώθηκε, ενώ η κριτική των ηλικιωμένων πολιτών είχε πιο μεγάλη διάρκεια.

106.1. *οί δὲ νικώμενοι ὑπεχώρουν*: Εν συνεχεία η αφήγηση γίνεται πιο ζωντανή και λεπτομερής, είτε επειδή η γλώσσα είναι απεριττή είτε παρά το γεγονός αυτό. Η αλλαγή στο ρυθμό είναι πιο αποτελεσματική μετά από το προηγούμενο κεφάλαιο, εκεί όπου ο ιστορικός χρησιμοποίησε μερικές στεγνές λέξεις ώστε συνοπτικά να καλύψει ολόκληρες εκστρατείες, χωρίς να ασχοληθεί με τους πολιτικούς και τους στρατηγικούς λόγους που την προκάλεσαν⁶¹⁰.

⁶¹⁰ Βλ. Kitto, Poiesis, Berkley, 1966, σελ. 271, για το παρόν κεφάλαιο: «αυτό το τμήμα της ιστορίας είναι τόσο συμπυκνωμένο, ώστε τα γεγονότα σχεδόν 50 χρόνων καταλαμβάνουν 16 μόνο σελίδες της έκδοσης Teubner. Ωστόσο ο Θουκυδίδης αφιερώνει μισή σελίδα για ένα φοβερό γεγονός που συνέβη μέσα σε ένα απόγευμα». Βλ. ακόμα Thukydides, 35. Βλ. W. R. Connor, Thukydides, Princeton, 1984, σελ. 200 και σημ. 40, για το προκείμενο χωρίο ως σκηνή περικύκλωσης, ένα είδος που απαντά και αλλού στον Θουκυδίδη, όπως στο χωρίο 7.81, το οποίο από την άποψη της έκφρασης μπορεί σαφώς να συγκριθεί με το προκείμενο.

107.1. Αρχίζει η οικοδόμηση των Μακρών Τειχών (περ. 458)

*Τὰ μακρὰ τεῖχη*⁶¹¹: Σε αντίθεση με τα τείχη της πόλης και τα τείχη του Πειραιά⁶¹². Αρχικά υπήρχαν δύο Μακρά Τείχη, το ένα από την Αθήνα έως τον Πειραιά, και το άλλο μέχρι το Φάληρο, που εννοεί ο ιστορικός. Αργότερα προστέθηκε και ένα τρίτο, σε μικρή απόσταση και παράλληλα προς το τείχος που συνέδεε την πόλη με τον Πειραιά⁶¹³. Η γραμμή των παράλληλων τειχών που προέκυψαν συμπίπτει περίπου με την σύγχρονη σιδηροδρομική γραμμή του Πειραιά και έτσι ξεχωρίζει εύκολα αν κάποιος την παρατηρήσει από το μνημείο του Φιλοπάππου⁶¹⁴. Ο ιστορικός τοποθετεί αυτή την πρόταση που αφορά τα τείχη στη μέση μίας αφήγησης που σχετίζεται με στρατιωτικής φύσεως ζητήματα καθώς επίσης και εξωτερικής πολιτικής. Το γεγονός αυτό επισημαίνει τη σημασία των τειχών ως σύμβολο ισχύος⁶¹⁵. Η καταστροφή των Μακρών Τειχών θα ισοδυναμούσε αυτομάτως και με την καταστροφή της δημοκρατίας⁶¹⁶. Άξιο όμως αναφοράς είναι το ότι η ολιγαρχική Κόρινθος είχε Μακρά Τείχη τα οποία και συνέδεαν την πόλη με το Λεχαῖον, το λιμάνι στον κορινθιακό κόλπο⁶¹⁷. Θα μπορούσαμε να κάνουμε σύγκριση με τον συνοικισμό των Αθηνών, ο οποίος έφτασε να θεωρείται θεμελιώδες στοιχείο της δημοκρατία παρά το ότι έγινε σε όψιμη εποχή και παρόλο που κάποιες ολιγαρχικές πόλεις ήταν επίσης συνοικισμένες⁶¹⁸.

ἐς θάλασσαν οἰκοδομεῖν: Η διάνοια του Θεμιστοκλέους εδώ διαφωτίζει ολόκληρη την *Πεντηκονταετία*. Έχουμε τώρα εδώ μία επανασύνδεση με το χωρίο I 93.3: *ἔπεισε δὲ καὶ τοῦ Πειραιῶς τὰ λοιπὰ ὁ Θεμιστοκλῆς οἰκοδομεῖν (ὑπῆρκετο δ' αὐτοῦ πρότερον*

⁶¹¹ Για τα Μακρά Τείχη βλ. και R. Frederiksen, *Greek City Walls of the Archaic Period, 900-480 B. C.*, Oxford, 2011, σελ. 11, και σημ. 31.

⁶¹² Για τα οποία βλ. 89-93.

⁶¹³ Για το μεσαίο αυτό τείχος βλ. Πλάτ. Γοργίας, 455 e με το αρχαίο σχόλιο= Fornara 79. Ο Fornara μεταφράζει και άλλα σχετικά χωρία. Ωστόσο βλ. Gomme, HCT I 303 σημ. 1.

⁶¹⁴ Βλ. Wycherley, *Stones of Athens*, Princeton, 1978, σελ. 16, μαζί με χάρτη.

⁶¹⁵ Βλ. παραπάνω εισαγ. σημ. στο 89.3, και 2.2 σημ., ἀτειχίστων.

⁶¹⁶ Πρβλ. πιο πάνω παρ. 4, και Ξενοφ., *Ελλην.*, 2.2.2.

⁶¹⁷ Βλ. *Greek World*, οπ.π. σελ. 97. Για τα Μακρά Τείχη των Μεγάρων, που έχτισαν οι Αθηναίοι, βλ. 103.4 παραπάνω.

⁶¹⁸ Βλ. Mausolus, σελ. 79 και 105 και ακόμα παρακάτω 2.15.2 σημ. Ένας από τους λόγους που έδωσαν στον συνοικισμό αυτό νόημα ήταν ότι η Σπάρτη δεν ήταν συνοικισμένη, βλ. παρακάτω 10.2 σημ. Παρομοίως, οι συνειρμοί οι οποίοι συνδέονταν με τα Μακρά Τείχη μπορούν να δικαιολογηθούν εν μέρει με την ατείχιστη Σπάρτη, ίσως και με τις προσπάθειές της να εμποδίσει την ανοικοδόμηση των τειχών των Αθηνών, 90.2. Εκείνη η προσπάθεια στην πραγματικότητα αφορούσε τα τείχη της πόλης των Αθηνών, αν όμως είμαστε σε θέση να βασιστούμε στη δημηγορία των Κορινθίων στο 1.69.1, οι Σπαρτιάτες κατηγορούνται, χωρίς λόγο όμως, ότι απέτυχαν να εμποδίσουν την οικοδόμηση των Μακρών Τειχών της Αθήνας. Για την ολοκλήρωση της οικοδόμησης των Τειχών βλ. 108.3 πιο κάτω.

ἐπὶ τῆς ἐκείνου ἀρχῆς ἣς κατ' ἐνιαυτὸν Ἀθηναίοις ἤρξε) νομίζων τό τε χωρίον καλὸν εἶναι, λιμένας ἔχον τρεῖς αὐτοφυεῖς, καὶ αὐτοὺς ναυτικοὺς γεγενημένους μέγα προφέρειν ἐς τὸ κτήσασθαι δύναμιν (τῆς γὰρ δὴ θαλάσσης πρῶτος ἐτόλμησεν εἰπεῖν ὡς ἀνθεκτέα ἐστί), καὶ τὴν ἀρχὴν εὐθὺς ζυγκατεσκεύαζεν, καὶ ἐπίσης στο I 93.5: καὶ ὠκοδόμησαν τῇ ἐκείνου γνώμῃ τὸ πάχος τοῦ τείχους ὅπερ νῦν ἔτι δῆλόν ἐστι περὶ τὸν Πειραιᾶ.

107.2-108.4. Η εκστρατεία της Τανάγρας και η μάχη στα Οινόφυτα (458/7)⁶¹⁹

ἐς Δωριᾶς τὴν Λακεδαιμονίων μητρόπολιν: Γίνεται αναφορά στην Κάθοδο των Δωριέων. Υποτιθεται πως εδώ οι εισβολείς προχώρησαν στην Πελοπόννησο ύστερα από ένα διάστημα παραμονής στη Δωρίδα. Το χωρίο αυτό αποδεικνύει πως υπήρχαν ακόμη τέτοιου είδους δεσμοί συγγένειας τον πέμπτο αιώνα, δεσμοί που μπορούσε να υπολογίζει μία πόλη. Αυτά όλα δεν μας εμποδίζουν από το να αναρωνηθούμε αν η Σπάρτη, η οποία νοιαζόταν λιγότερο σε σχέση με την Κόρινθο για τον έλεγχο του Σαρωνικού Κόλπου, είχε εντούτοις όμως φιλοδοξίες στην κεντρική Ελλάδα, που εφόσον επικαλούνταν τους στενούς δεσμούς, ενδεχομένως να μπορούσε να ικανοποιήσει. Βεβαίως υπάρχουν και πολλές άλλες ανάλογες μαρτυρίες για μία τέτοιου είδους πολιτική, όσο απρογραμματίιστα και αν εφαρμόστηκε, κατά τον 5^ο και τις αρχές του 5^{ου} αιώνα γενικότερα, και ειδικότερα για την περίοδο της Πεντηκονταετίας. Ακόμα υπάρχουν μαρτυρίες πως η Αθήνα είχε ως στόχο την άσκηση επιρροής στις ίδιες ακριβώς περιοχές.

Η Σπάρτη κατά τη δεκαετία του 470 επιχείρησε να επεκτείνει την επιρροή της, αν και στην πραγματικότητα ήταν μικρή, στη Δελφική Αμφικτιονία, προτείνοντας να μην μετέχουν οι πόλεις οι οποίες δεν είχαν συμμαχήσει κατά των Περσών⁶²⁰. Ο

⁶¹⁹ Πρβλ. Διόδ. Σικ. 6.79-83, η αφήγηση δεν είναι ξεκάθαρη: βλ. Meiggs, οπ.π. σελ. 12. Εύστοχα ερμηνεύει τη σύγχυση ο A. Andrews, Diodorus and Ephoros: One Source of Misunderstanding στο The Craft of the Ancient Historian: Essays in Honour of Chester G. Starr, J. W. Eadie, J. W. Ober, New York, 1985, σελ. 189 κ. εξ. Ο Διόδωρος περιπλέκει τα πράγματα, γιατί ο Έφορος, από τον οποίο αντλεί, συνηθίζει να περιλαμβάνει στην αφήγησή του μικρούς προλόγους, όπως είναι τα προοίμια βιβλίων. Βλ. επιπλέον και Πλουτ. Κίμων 17-18.1, Περ. 10, για την ιστορία, που παραλείπεται από τον ιστορικό, βάσει της οποίας ο Κίμων επιχείρησε να πολεμήσει στο πλευρό των Αθηναίων στην Τανάγρα, αν και στο τέλος είχε οστρακιστεί περίπου το 460, και έτσι ανακλήθηκε νωρίτερα από την εξορία. Βλ. επίσης και FGrHist 115, Θεόπομπος, απ. 88= Fornara 76, και W. R. Connor, Theorompus and 5th century Athens, Princeton, 1986, σελ. 24 κ. εξ., που ασχολείται με το ζήτημα της χρονολόγησης που ανακύπτει από το κείμενο του Θεόπομπος. Παροθιάζει τον Κίμωνα, ο οποίος επέστρεψε νωρίτερα από την εξορία, να συνάπτει ειρήνη με τους Σπαρτιάτες, μία υπόθεση, η οποία εφόσον αληθεύει, δεν μπορεί να ταυτιστεί με τίποτε άλλο στον Θουκυδίδη πέρα από τη συνθήκη του χωρίου 112.1, που χρονολογείται γενικότερα στα 451 π. Χ. Εναντίον της απόπειρας του P. Deane, Thukydides Dates, σελ. 46-62, να χρονολογήσει την Τανάγρα το 454 ώστε να αποφευχθούν κάποιες δυσκολίες που προκύπτουν από την πολιτική σταδιοδρομία του Κίμωνα, βλ. Blamire, Πλουτ. Κίμων 17.3 σημ. κατά της πρότασης του Unz, βλ. 890117, εισαγ. σημ. να τοποθετηθεί η ανάκληση του Κίμωνα από την εξορία το 454, όπου ο Διόδωρος ο Σικελιώτης τοποθετεί τη συνθήκη η οποία ανήκει στο 451, βλ. Badian, οπ.π. σελ. 191, σημ. 25. Όπως φαίνεται τόσο ο Πλούταρχος, όσο και ο Θεόπομπος συμπτύσσουν τα γεγονότα.

⁶²⁰ Βλ. Πλουτ. Θεμ. 20: *ἐν δὲ τοῖς Ἀμφικτιονικοῖς συνεδρίοις τῶν Λακεδαιμονίων εἰσηγουμένων, ὅπως ἀπείργωνται τῆς Ἀμφικτιονίας αἱ μὴ συμμαχήσασαι κατὰ τοῦ Μήδου πόλεις, φοβηθεῖς, μὴ Θετταλοὺς καὶ Ἀργεῖους, ἔτι δὲ Θηβαίους ἐκβαλόντες τοῦ συνεδρίου παντελῶς ἐπικρατήσασιν τῶν ψήφων καὶ γένηται τὸ δοκοῦν ἐκεῖνοις, συνεῖπε ταῖς πόλεσι καὶ μετέθηκε τὰς γνώμας τῶν πυλαγῶρων, διδάξας, [20.4] ὡς*

Θεμιστοκλής ωστόσο εμπόδισε την εφαρμογή της πρότασης αυτής, δείχνοντας έτσι πως και η Αθήνα εξίσου ενδιαφερόταν για τον έλεγχο της Αμφικτιονίας. Βλέπουμε λοιπόν την Αθήνα να συνάπτει συμμαχία με την Αμφικτιονία στα μέσα του 5^{ου} αιώνα⁶²¹. Η Σπάρτη όμως δεν παρέδωσε τα όπλα και κατά τη δεκαετία του 420 ιδρύει την Ηράκλεια Τραχινία, ίσως με κίνητρο να αποκτήσει επιρροή στις ψήφους των κατοίκων του Μαλιακού Κόλπου⁶²². Όσο για την παρούσα πολεμική επιχείρηση πρέπει να σημειώσουμε ότι στα χειρόγραφα του Πλουτάρχου⁶²³ οι Λακεδαιμόνιοι επιτίθενται στους Δελφούς και όχι στη Δωρίδα, παρόλο που οι εκδότες διόρθωσαν τη γραφή *Δελφοὺς* σε *Δωριεῖς* προκειμένου το κείμενο του Πλουτάρχου να συμφωνεί με αυτό του Θουκυδίδη. Είναι σημαντικό να καταλάβουμε ότι η Σπάρτη δεν διέθετε η ίδια ψήφο στην Αμφικτιονία, ούτε ακόμα μοιραζόταν μία ψήφο με τους Δωριείς της Πελοποννήσου. Θα ήταν σε θέση να ασκήσει επιρροή μέσω των άλλων δύο ψήφων της Δωρίδας, της ψήφου των Δωριέων από τη Μητρόπολη⁶²⁴.

Η κυρίαρχη θέση της Θεσσαλίας στις ψηφοφορίες της Αμφικτιονίας θα πρέπει να την έκανε να φαίνεται τόσο σημαντική για τους Σπαρτιάτες όσο και για τους Αθηναίους⁶²⁵. Βέβαια υπάρχει και το μαντείο των Δελφών, το οποίο θα πρέπει να το αντιμετωπίζουμε ως μία ξεχωριστή οντότητα από την Αμφικτιονία, η οποία και δεν το ήλεγχε ευθέως. Από τη μία η Αθήνα στα μέσα του 5^{ου} αιώνα είχε τον χαρακτηρισμό *αἰετός ἐν νεφέλῃσι... ἤματα πάντα*⁶²⁶. Από την άλλη το μαντείο ευνοούσε απολύτως τη Σπάρτη κατά τις αρχές του Πελοποννησιακού Πολέμου. Έτσι λοιπόν αμφότερες πλευρές επεδίωκαν να έχουν την εύνοια του Πύθιου Απόλλωνα. Το γεγονός ότι η Σπάρτη κατάφερε πιο πολλά στον συγκεκριμένο τομέα σχετίζεται με την ανάπτυξη της λατρείας του Δήλιου Απόλλωνα που καλλιέργησε η Αθήνα στα

τριάκοντα καὶ μία μόναι πόλεις εἰσὶν αἱ μετασχοῦσαι τοῦ πολέμου, καὶ τούτων αἱ πλείους παντάπασιν μικραί· δεινὸν οὖν, εἰ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος ἐκσπόνδου γενομένης ἐπὶ ταῖς μεγίσταις δυσὶν ἢ τρισὶ πόλεσιν ἔσται τὸ συνέδριον. ἐκ τούτου μὲν οὖν μάλιστα τοῖς Λακεδαιμονίοις προσέκρουσε· διὸ καὶ τὸν Κίμωνα προῆγον ταῖς τιμαῖς, ἀντίπαλον ἐν τῇ πολιτείᾳ τῶ Θεμιστοκλεῖ καθιστάντες.

⁶²¹ Βλ. 111. σημ.

⁶²² Βλ. 3.92 σημ., οπ.π., βλ. επίσης και 112.5 σημ. για τον Β' Ιερό Πόλεμο.

⁶²³ Βλ. Πλουτ. Κίμων 17.4.

⁶²⁴ Βλ. G. Daux, Remarques sur la composition du conseil amphictionne, BCH 81, 1957, σελ. 95 κ. εξ., 106 κ. Εξ., και G. Zeilhofer, Sparta, Delphoi und die Amphiktyonen im 5. Jahrhundert vor Christus, διδ. Διατρ. Erlangen, 1959, σελ. 36 κ. εξ. Έτσι οι κάτοικοι της Δωρίδας είχαν ζωτική σημασία για την Σπάρτη. Για τον λόγο αυτό τους προστάτεψε, όπως άλλωστε φαίνεται και από το προκειμένο χωρίο. Και εδώ και στα χωρία 112.5, 132.3 και 3.92, βλ. σημ., ο ιστορικός παραλείπει πολύ χαρακτηριστικά οποιαδήποτε αναφορά στην Αμφικτιονία. Βλ. επίσης και 121.3 σημ. Πρβλ. S. Hornblower, HSCP, 1992. Και τον τόμο του υπομνήματος, Εισαγωγή κεφ. 4.

⁶²⁵ Βλ. 1.107.8 όπου η Θεσσαλοί ιππείς, σύμμαχοι των Αθηναίων, αυτομόλησαν στους Σπαρτιάτες κατά τη μάχη της Τανάγρας, όπου η Αθήνα προσπάθησε να επέμβει στα θεσσαλικά πράγματα.

⁶²⁶ Βλ. Parke/Wormell, The Delphic Oracle, Oxford, 1956, ii, αριθ. 121.

426. Θα πρέπει επίσης να αναφέρουμε πως η Σπάρτη είχε βλέψεις στην Βοιωτία, όπου πληροφορούμαστε ότι στηρίζε τη Θήβα ως αντίβαρο στην Αθήνα⁶²⁷.

Κυτίτιον: Κύτινον ή Κυτένιον. Η πιο σημαντική πόλη της Δωρίδας με θέση στρατηγικής σημασίας⁶²⁸.

ὕπερ Πλειστοάνακτος τοῦ Πausανίου: Κατά σύμπτωση τα δύο κύρια ονόματα έχουν μία συγκεκριμένη σημασία και ως ουσιαστικά. Πλειστοάναξ είναι αυτός ο οποίος χαίρει μεγάλης εξουσίας, αν και εδώ είναι αρκετά ειρωνικό, και Πausανίας αυτός που σταματά τους κόπους και τις στενοχώριες του. Όντως ο Πausανίας ήταν ο νικητής της μάχης των Πλαταιών. Ο Πλειστοάναξ έγινε βασιλιάς της Σπάρτης στα 458 π. Χ., αργότερα εξορίστηκε γιατί κατηγορήθηκε για δωροδοκία⁶²⁹ και πέθανε αφού βασίλευσε για 50 χρόνια⁶³⁰.

καὶ τῶν ζυμμάχων μυρίοις: Ο Reese⁶³¹, υποστήριξε πως αυτός ο αριθμός πιθανώς να περιλαμβάνει ένα μεγάλο μέρος των Βοιωτών⁶³². Αυτό θα μείωνε αισθητά το μέγεθος και τη σημασία της αρχικής Πελοποννησιακής εμπλοκής σε αυτή την εκστρατεία⁶³³.

καὶ κατὰ θάλασσαν μὲν αὐτούς, διὰ τοῦ Κρισαίου κόλπου εἰ βούλοιντο περαιοῦσθαι, Ἀθηναῖοι ναυσὶ περιπλεύσαντες ἔμελλον κωλύσειν: Ο Lewis⁶³⁴ προτείνει την προσθήκη της λέξης πενήκοντα πριν από τη λέξη ναυσί, για να έχουμε τον αθηναϊκό στόλο των 50 πλοίων που μνημονεύει ο Διόδωρος ο Σικελιώτης⁶³⁵.

⁶²⁷ Πρβλ. Διόδ. Σικ. 11.81.3, Για τον αθηναϊκό έλεγχο της Βοιωτίας βλ. παρακάτω, 108.3. Για όλα αυτά βλ. Greek World, οπ.π. σελ. 42 κ. εξ., 85 για τη Βοιωτία και σελ. 81 για τη Θεσσαλία και τη Δελφική Αμφικτιονία. Πρβλ. επίσης Meiggs, οπ.π. σελ. 417 κ. εξ. Σημ. 5 The Tanagra Campaign. Βλ. παρακάτω, καὶ τῶν ζυμμάχων.

⁶²⁸ Βλ. ἐς Κυτίτιον τὸ Δωρικόν: III 95.6 και 102.1.

⁶²⁹ Βλ. Θουκ. II 21.1, V 16.1, V 72.

⁶³⁰ Βλ. Διόδ. Σικ. XIII 75. 1, Powell, οπ. π. σελ. 112,177, R. Parker, Spartan Religion, Classical Sparta: Techniques Behind her Success, A. Powell, επιμ., London, 1989, σελ. 152-3.

⁶³¹ Βλ. D. W. Reece, The Battle of Tanagra, JHS 70, 1950, σελ. 75 κ. εξ.

⁶³² Βλ. Πaus. 1.29.9 και Πλάτων, Αλκιβιάδης, 112 c: οἶμαι δὲ καὶ τοῖς ἐν Τανάγρα Ἀθηναίων τε καὶ Λακεδαιμονίων καὶ Βοιωτῶν ἀποθανοῦσι, καὶ τοῖς ὕστερον ἐν Κορωνεία, ἐν οἷς καὶ ὁ σὸς πατὴρ Κλεινίας ἐτελεύτησεν, οὐδὲ περὶ ἐνὸς ἄλλου ἢ διαφορὰ ἢ περὶ τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου τοὺς θανάτους καὶ τὰς μάχας πεποίηκεν: ἢ γάρ;

⁶³³ Βλ. όμως, Jeffery, BSA 60, οπ.π. σελ. 55, σημ. 58, και Meiggs, οπ.π. σελ. 417 κ. εξ. Πιθανότατα υπήρχαν μερικοί Βοιωτοί στην Τανάγρα, αλλά οι πιο πολλοί από τους 10.000 πολεμιστές ήταν σαφώς Πελοποννήσιοι. Την ίδια γνώμη έχει και ο R. J. Buck, A History of Boeotia, Edmonton, 1979, σελ. 143 και σημ. 24, που γενικότερα είναι χρήσιμος για την περίοδο αυτή.

⁶³⁴ Βλ. Lewis, Towards a Historian's Text, σελ. 180, σημ. 82.

⁶³⁵ Βλ. Διόδ. Σικ., 11.80.1. Η συντομογραφία στα χειρόγραφα για τον αριθμό 50 θα ήταν ν', ώστε είναι εύκολο ένα ν' αρχικό ναυσί να γίνει απλώς ναυσί κατά την αντιγραφή.

Η απόδοση καθώς επίσης και η ερμηνεία της πρότασης αυτής βελτιώθηκε εν πολλοίς από τον Ryder⁶³⁶. Όλες οι προηγούμενες μεταφράσεις θεωρούσαν το περιπλεύσαντες ως ένα τμήμα ενός υποθετικού υπολογισμού των Σπαρτιατών, είχαν δηλαδή τον φόβο ότι αν επιχειρούσαν να μεταβούν μέσω της θάλασσας, οι Αθηναίοι σίγουρα θα περιέπλεαν. Ο Ryder δείχνει πως η μετοχή σημαίνει ότι οι Αθηναίοι είχαν στην πραγματικότητα ήδη περιπλεύσει, επομένως αυτό αποτελούσε ένα ιστορικό γεγονός και οι Σπαρτιάτες όφειλαν να το λάβουν υπόψιν τους στους υπολογισμούς τους. Η Κρίσα ήταν πόλη στη Φωκίδα με ιδρυτή τον Κρίσο, τον υιό του Φώκου⁶³⁷.

*Θεσσαλῶν ἰππῆς: ὁ μὲν δὴ ναυτικὸς ὁ τῶν βαρβάρων στρατός, πάρεξ τῶν πεντεκαίδεκα νεῶν τῶν εἶπον Σανδώκεα στρατηγέειν, ἀπίκοντο ἐς Ἀφέτας. Ξέρξης δὲ καὶ ὁ πεζὸς πορευθεὶς διὰ Θεσσαλίας καὶ Ἀχαιῆς ἐσβεβληκῶς ἦν καὶ δὴ τριταῖος ἐς Μηλιάας, ἐν Θεσσαλίῃ μὲν ἄμιλλαν ποιησάμενος ἵππων τῶν τε ἑωυτοῦ ἀποπειρώμενος καὶ τῆς Θεσσαλίας ἵππου, πυθόμενος ὡς ἀρίστη εἶη τῶν ἐν Ἑλλησι· ἔνθα δὴ αἱ Ἑλληνίδες ἵπποι ἐλείποντο πολλόν. τῶν μὲν νυν ἐν Θεσσαλίῃ ποταμῶν Ὀνόχωνος μούνος οὐκ ἀπέχρησε τῇ στρατιῇ τὸ ρέεθρον πινόμενος· τῶν δὲ ἐν Ἀχαιίῃ ποταμῶν ρέοντων οὐδὲ ὅστις μέγιστος αὐτῶν ἐστὶ Ἥπιδανός, οὐδὲ οὗτος ἀντέσχε εἰ μὴ φλαύρως.*⁶³⁸

Σύμφωνα με την μαρτυρία του Ηροδότου, η Θεσσαλία διέθετε ένα φημισμένο ιππικό, που είχε την εκτίμηση των τυράννων: ὁ μὲν δὴ προσσχὼν ἐς Φάληρον τὴν στρατιὴν ἀπέβησε, οἱ δὲ Πεισιστρατίδαι προπυθάνομενοι ταῦτα ἐπεκαλέοντο ἐκ Θεσσαλίας ἐπικουρίην· ἐπεποιήτο γάρ σφι συμμαχίη πρὸς αὐτούς. Θεσσαλοὶ δὲ σφι δεομένοισι ἀπέπεμψαν κοινῇ γνώμῃ χρεώμενοι χιλίην τε ἵππων καὶ τὸν βασιλέα τὸν σφέτερον

⁶³⁶ Βλ. T. T. B. Ryder, Thukydides and Athenian Strategy in the Early 450's, Greece and Rome, 25, 1978, σελ. 121 κ. εξ.

⁶³⁷ Πρβλ. στον Πίνδαρο: *Κρισαΐαισιν ἐν πτωχαῖς*, Πυθιόνικοι VI 18. Ο Κρισαῖος Κόλπος ουσιαστικά σήμερα ταυτίζεται με τον Κορινθιακό: βλ. Gomme και P. J. Rhodes, Thukydides History II, Warminster, 1988, σελ. 249. Ο πρώτος αρχαῖος ιστορικός ο οποίος ἔκανε χρήση του ὀρου Κορινθιακός Κόλπος εἶναι ο Ξενοφών στα Ελληνικά του (VI 2.9.). Βάσει του K. Freitag, Die Fahrverbindungen im Golf von Korinth, Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums, 7, 1999, E. Olhausen- H. Sonnabend, επιμ., Stuttgart, 2002, σελ. 79, ο Κορινθιακός Κόλπος ἀπὸ τον 4^ο αἰῶνα και ὕστερα περιλαμβάνει το σύμπλεγμα των κόλπων ἀπὸ τον Αχελῶο και το ακρωτήριο του Ἀραξου ἕως τον Ἰσθμό της Κορίνθου και τα Μέγαρα. Βέβαια ἀκόμα και στα κείμενα των ελληνοιστικών συγγραφέων χρησιμοποιούνται παράλληλα οι ονομασίες Κορινθιακός και Κρισαῖος Κόλπος.

⁶³⁸ Βλ. Ηρόδ. VII 196. Για την ιστορία του καλύτερου ιππικού στην Ελλάδα βλ. L. Worley, Hippeis: The Cavalry of Ancient Greece, Boulder, 1994, I. G. Spenge, The Cavalry of Classical Greece, Oxford, 1995, σελ. 23-5 και Ph. Sidnell, Warhorse: Cavalry in Ancient Warfare, London, 2006.

*Κινέην ἄνδρα Κονιαῖον· τοὺς ἐπέϊτε ἔσχον συμμάχους οἱ Πεισιστρατίδαι, ἐμηχανῶντο τοιάδε*⁶³⁹

Βάσει του Ξενοφόντα η Θεσσαλία μπορούσε να σχηματίσει την πιο ισχυρή δύναμη σε ολόκληρη την Ελλάδα, δεδομένου ότι παρείχε την συνδυαστική δυνατότητα των οπλιτών, των ιππέων και των πελταστών: *τοῦτον διαβάς ἐξελαύνει διὰ Φρυγίας σταθμὸν ἕνα παρασάγγας ὀκτῶ εἰς Κολοσσάς, πόλιν οἰκουμένην καὶ εὐδαίμονα καὶ μεγάλην. ἐνταῦθα ἔμεινεν ἡμέρας ἑπτὰ· καὶ ἦκε Μένων ὁ Θετταλὸς ὀπλίτας ἔχων χιλίους καὶ πελταστὰς πεντακοσίους, Δόλοπας καὶ Αἰνιᾶνας καὶ Ὀλυνθίους.*⁶⁴⁰

Κατά την διάρκεια της εκστρατείας του Μ. Αλεξάνδρου στα Γαυγάμηλα το 331 π. Χ. υπερίχαν κατά πολύ ποσοτικά οι ιππεῖς των Θεσσαλῶν, οι ποῖοι ἦταν μάλιστα και οπλισμένοι⁶⁴¹. Ο πολιτικός ρόλος του θεσσαλικού ιππικού είναι γενικότερα άστατος και στο έργο οι ιππεῖς θα μπορούσαν να χαρακτηρισθῶν ως ένας μη προβλέψιμος παράγοντας στη μάχη.

τὸ δέ τι καὶ ἄνδρες τῶν Ἀθηναίων ἐπῆγον αὐτοὺς κρύφα, ἐλπίσαντες δῆμόν τε καταπαύσειν καὶ τὰ μακρὰ τεῖχη οἰκοδομούμενα: Το προκείμενο χωρίο έχει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον ως ένα από τα ελάχιστα στοιχεία τα οποία πιστοποιούν την ύπαρξη αντιδημοκρατικῶν αισθημάτων και δραστηριότητας στην πόλη των Αθηνῶν ανάμεσα στην εποχή του Κλεισθένη, κατά τα τέλη του 6^{ου} αἰῶνα, και το πραξικόπημα των Τριάκοντα στα 411. Όλες οι κοινωνικές τάξεις στην πλειοψηφία τους τάσσονται υπέρ της εξωτερικής πολιτικής της δημοκρατίας εξαιτίας των πλεονεκτημάτων που τους προσέφερε στο πλαίσιο της τιμῆς και του συμφέροντος. Ο Badian έχει μία τάση να απορρίψει τον ισχυρισμό εδῶ του ιστορικού. Σίγουρα πίσω από τον ισχυρισμό του Θουκυδίδη βρίσκονται χειροπιαστά γεγονότα, αν και είναι γεγονός το ότι πρέπει σε κάθε περίπτωση να είμαστε επιφυλακτικοί όταν ο ιστορικός κάνει μία δήλωση η οποία σχετίζεται με κίνητρα. Ο Αινείας ο Τακτικός κατά τον 4^ο αἰῶνα έχει να μας πεί πιο πολλά για τέτοιες προδοσίες ως τρόπο κατάκτησης μίας πόλης από ότι για

⁶³⁹ Πρβλ. Ηρόδ. V 63.

⁶⁴⁰ Πρβλ. Ξενοφ. *Κύρου Ανάβασις*, I 2.6.

⁶⁴¹ Βλ. P. A. Brunt, *Alexander's Macedonian Cavalry*, JHS 83, 1963, σελ. 27 κ. εξ. J. G. P. Best, *Thracian Peltasts and their Influence on Greek Warfare*, *Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society*, 1, Groningen, 1969, σελ. 124-5, H.-J. Gherke, *Geschichte des Hellenismus*, Munchen, 1990, σελ. 11, 16. S. Reborada Morillo, *L'arc et les fleches en Grece*, *Dialogues d' Histoire Ancienne*, 22 (2), 1996, σελ. 9-24 και R. Drews, *Early Riders. The Beginnings of Mounted Warfare in Asia and Europe*, New York-London, 2004, σελ. 134, 142-3, 194, σημ. 42.

επιθέσεις κατά μέτωπον ή άλλες στρατιωτικές τακτικές. Είναι κρίμα που ο Losada⁶⁴², όρισε κατά τέτοιον τρόπο το θέμα του ώστε να αποκλείει την πραγμάτευση του προκείμενου χωρίου⁶⁴³.

καὶ Ἀργείων χίλιοι: Μία αθηναϊκή επιγραφεί κάνει μνεία στους Αργείους οι οποίοι έπεσαν στην Τανάγρα, ενδεχομένως περίπου 400 τον αριθμό⁶⁴⁴. Τμήμα της επιγραφής βρέθηκε στον Κεραμεικό, όπου και έγινε ή ταφή τους νβάσει του Πausανία⁶⁴⁵.

ἐν Τανάγρα: Μαρτυρίες από νομίματα δείχνουν ότι την εποχή εκείνη η Τανάγρα φιλοδοξούσε να ηγηθεί της Βοιωτίας αντί της Θήβας, της οποίας ο μηδισμός είχε συμβάλει στην απώλεια του κύρους της μετά το 479⁶⁴⁶. Αν η Σπάρτη είχε σκοπό να αναμιχθεί στα πολιτικά πράγματα της Βοιωτίας ευνοώντας τη Θήβα, προφανώς η Τανάγρα ήταν ένα εμπόδιο. Ακόμη θα πρέπει να τονίσουμε το ότι βρισκόταν σε στρατηγική θέση, αφού είχε τον έλεγχο του δρόμου προς την Αθήνα⁶⁴⁷.

ἐνίκων Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ ζύμμαχοι: Όπως πάντα η Ολυμπία είναι το μεγάλο Δωρικό Ιερό. Μήπως εδώ γίνεται για πρώτη φορά λόγος για τους Αργείους ως προδότες των Δωριέων⁶⁴⁸;

καὶ μάχη ἐν Οἰνοφύτοις τοὺς Βοιωτοὺς νικήσαντες τῆς τε χώρας ἐκράτησαν τῆς Βοιωτίας καὶ Φωκίδος: Τώρα εδώ έχουμε μία πολύ απλή περίληψη μιας όντως σημαντικής εξέλιξης, του δεκαετούς αθηναϊκού ελέγχου της Βοιωτίας, ο οποίος ισούται με μία ηπειρωτική ηγεμονία με την κυριολεκτική σημασία του όρου⁶⁴⁹. Ο Lewis⁶⁵⁰, υποστήριξε πως η βοιωτική κοινότητα του Ορχομενού μάλλον περιλαμβάνεται στον δεύτερο από τους φορολογικούς καταλόγους και πρόσθεσε⁶⁵¹ πρόσφατα ότι στην επιγραφή⁶⁵², στον φορολογικό κατάλογο του 453 ίσως θα πρέπει

⁶⁴² Βλ. L. Losada, *The Fifth Column in the Peloponnesian War*, Leiden, 1972.

⁶⁴³ Βλ. και Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη*, στ. 289.

⁶⁴⁴ Βλ. ML 35, που όμως δεν περιλαμβάνεται στη μελέτη του Fornara.

⁶⁴⁵ Βλ. 1.29.8. Έτσι εκπληρώθηκε η υπόσχεση του Ορέστη στις *Εὐμενίδες* του Αισχύλου, στ. 773, βλ. σημ. του Sommerstein, Cambridge, 1989. Για τη σχέση αυτής της τραγωδίας με την αθηναϊκή εξωτερική πολιτική βλ. την εισαγωγή του ίδιου, σελ. 25 κ. εξ. Η τραγωδία χρονολογείται λίγο πριν από την Τανάγρα και από τα εσωτερικά προβλήματα που αναφέρονται στην παρ. 4, πιο πάνω.

⁶⁴⁶ Βλ. B. Fowler, *Thukydides i.107-8 and the Tanagra Federal Issue*, Phoenix, 11, 1957, σελ. 164 κ. εξ.

⁶⁴⁷ Βλ. Meiggs, οπ.π. σελ. 99.

⁶⁴⁸ Για την αναθηματική επιγραφή βλ. ML 36= Fornara, σελ. 80, μία χρυσή ασπίδα η οποία αφιερώθηκε στην Ολυμπία από τους Αργείους, τους Αθηναίους και τους Ίωνες.

⁶⁴⁹ Βλ. *Greek World*, οπ.π. σελ. 43.

⁶⁵⁰ Βλ. Lewis, οπ.π. σελ. 77, σημ. 103.4.

⁶⁵¹ Βλ. CAH v2. 116 σημ. 72.

⁶⁵² IG i3. 259, στηλ. 3, στ. 20.

να διαβάσουμε το όνομα της βοιωτικής Ακραϊφνίας. Αυτές οι ομολογουμένως εντυπωσιακές απόψεις θα σήμαιναν πως η Αθήνα ήταν έτοιμη να χαρακτηρίσει τις βοιωτικές κοινότητες φόρου υποτελείς συμμάχους και τη Βοιωτία τμήμα της ηγεμονίας της, ένα πρόγραμμα κατάφωρα επιθετικό. Τα στοιχεία που διαθέτουμε για τον πολιτικό χαρακτήρα του ελέγχου της Βοιωτίας από τους Αθηναίους δείχνουν ότι οι τελευταίοι ανέχτηκαν τουλάχιστον για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα ένα είδος ολιγαρχίας. Ο Ψευδο-Ξενοφών⁶⁵³, ισχυρίζεται ότι η Αθήνα υποστήριξε τους αρίστους στη Βοιωτία αλλά ότι η πολιτική αυτή τελικώς οδήγησε σε αποτυχία. Ο Αριστοτέλης⁶⁵⁴ γράφει ότι την περίοδο μετά τα Οινόφυτα μία κακοδιοικούμενη δημοκρατία ανατράπηκε από αλαζονικούς εύπορους αριστοκράτες. Ο Lewis έχει σίγουρα δίκιο όταν γράφει ότι δεν έχει νόημα να κάνουμε εικασίες. Η Αθήνα θα στήριζε οποιαδήποτε παράταξη φαινόταν να την υποστηρίζει.

καὶ Λοκρῶν τῶν Ὀπουντίων ἑκατὸν ἄνδρας ὁμήρους τοὺς πλουσιωτάτους ἔλαβον:

Ὅμως για ποιόν λόγο οι Αθηναίοι μεταχειρίζονται με τέτοια σκληρότητα μόνο τους Οπούντιους Λοκρούς; Ο Badian υποθέτει πως οι Αθηναίοι σχεδίαζαν ήδη τον περίπλου του Τολμίδη και την εγκατάσταση των Μεσσηνίων στη Ναύπακτο. Οι Αθηναίοι είχαν ως στόχο να απαιτήσουν από τους Οπούντιους Ανατολικούς Λοκρούς να πάρουν πίσω τους αποίκους τους, δηλαδή τους Οζόλες Δυτικούς Λοκρούς, βάσει των όρων του ψηφίσματος του αποικισιμού, και τώρα απαιτούσαν ασφαλείς εγγυήσεις από το μέρος των Οπουντίων. Θα πρέπει να ερευνήσουμε το ζήτημα του αριθμού των ομήρων. Έχει προταθεί η ευφυής λύση ότι οι ὁμηροί πιθανό να ήταν εκπρόσωποι των περιφήμων 100 οικογενειών της Λοκρίδας από όπου και προέρχονταν οι Λοκρίδες παρθένες οι οποίες στέλνονταν στην Τροία ως ένδειξη μετάνοιας για την ασεβή πράξη του Αίαντα του Λοκρού σε βάρος της Κασσάνδρας⁶⁵⁵.

τά τε τείχη ἑαυτῶν τὰ μακρὰ ἀπετέλεσαν: Ολοκλήρωσαν την κατασκευή των Μακρῶν Τειχῶν της πόλης τους.

⁶⁵³ Αθηναίων Πολιτεία, 3.11.

⁶⁵⁴ Βλ. Αριστοτέλους Πολιτικά, 1302 b 25: *ἀλλ' ἑτέροις ὀρῶντες τοὺς μὲν δικαίως τοὺς δ' ἀδίκως πλεονεκτοῦντας τούτων: ἔτι διὰ ὕβριν, διὰ φόβον, διὰ ὑπεροχὴν, διὰ καταφρόνησιν, διὰ αὔξησιν τὴν παρὰ τὸ ἀνάλογον: ἔτι δὲ ἄλλον τρόπον δι' ἐριθείαν, δι' ὀλιγωρίαν, διὰ μικρότητα, [5] διὰ ἀνομοιότητα. Τούτων δὲ ὕβρις μὲν καὶ κέρδος τίνα ἔχουσι δύναμιν καὶ πῶς αἴτια, σχεδόν ἐστι φανερόν: ὑβρίζοντων τε γὰρ τῶν ἐν ταῖς ἀρχαῖς καὶ πλεονεκτούντων στασιάζουσι καὶ πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὰς πολιτείας τὰς διδούσας τὴν ἐξουσίαν: ἡ δὲ πλεονεξία γίνεται ὅτε μὲν ἀπὸ τῶν [10] ἰδίων ὅτε δὲ ἀπὸ τῶν κοινῶν.*

⁶⁵⁵ Βλ. Walbank, HCP ii.334, και για τις Λοκρίδες παρθένες γενικότερα, Momigliano, Secondo Contributo alla storia degli studi classici, Roma, 1960, σελ. 446 κ. εξ.

ὁμολόγησαν δὲ καὶ οἱ Αἰγινῆται: Λίγο πιο μετά οι Αιγινίτες συνήψαν ειρήνη με τους Αθηναίους, περίπου στα 457. Ο φόρος υποτελείας που πλήρωνε η Αίγινα ανερχόταν σε 30 τάλαντα, περίπου ίσος με τον αντίστοιχο της Θάσου. Η καθυπόταξη από την Αθήνα της περήφανης και εύπορης Αίγινας σηματοδοτεί ένα τέλος εποχής για την ελληνική κλασική ιστορία, για τις παραδόσεις και την κοινωνία της Αίγινας.

*Τολμίδου*⁶⁵⁶ *τοῦ Τολμαίου στρατηγοῦντος:* Είναι αν μη τι άλλο ξεκάθαρος ο υπαινιγμός στον συναγωνισμό των δύο στρατηγών, δηλαδή του Μυρωνίδα και του Τολμίδα. Επίσης το όνομα του Τολμίδα σε συνδυασμό με το πατρωνυμικό του, Τολμαίου, δημιουργεί την εντύπωση σκόπιμης προβολής κάποιων εντυπώσεων. Αυτός ο στρατηγός θα σκοτωθεί λίγο αργότερα στη μάχη της Κορώνειας, στην Βοιωτία, στα 447/6 π. Χ. Η λακωνική καταγραφή των γεγονότων από μέρος του ιστορικού παραγκωνίζει τις λεπτομέρειες του πλούσιου παρασκηνίου του περίπλου του Τολμίδα, τις οποίες ευτυχώς αφηγείται ο όχο και τόσο λακωνικός Διόδωρος ο Σικελιώτης.

φόρον τε ταξάμενοι: Αυτό ήταν που ενδιέφερε τους φιλοχρήματους Αθηναίους πιο πολύ ακόμα και από την κατεδάφιση των αλλά και από την παράδοση των πλοίων. Έτσι ο Θουκυδίδης το τοποθετεί στο τέλος. Αυτό το μέτρο είχε και τις πιο σοβαρές επιπτώσεις. Η πλούσια αντίζηλος των Αθηναίων, η Αίγινα, φορολογήθηκε με δυσβάστακτους όρους και οι κάτοικοί της εκδιώχθηκαν⁶⁵⁷ από το νησί στα 431 π. Χ. Η σχετικώς σύντομη αυτή φράση σηματοδοτεί με περιεκτική μεγαλειότητα το τέλος σε μία ιστορία ανταγωνισμού μέχρι τελικής πτώσεως μεταξύ Αθήνας και Αίγινας. Η Αίγινα, η μεγάλη ηττημένη, αργότερα έγινε θρύλος μετά από αυτόν τον αγώνα ο οποίος ήταν κατά γενική ομολογία άνισος.

καὶ τὸ νεώριον τῶν Λακεδαιμονίων: Εδώ η συνοπτικότητα της αφήγησης αγγίζει τα όρια της ασάφειας η ακόμα και της αφέλειας. Εξαιτίας του Διοδώρου γνωρίζουμε πως πρόκειται για το Γύθειο. Όμως υπήραχαν και άλλα κατάλληλα σημεία για ναύσταθμους και ναυπηγεία νοτίως της Πελοποννήσου και σε μικρή απόσταση από την Σπάρτη, όπως για παράδειγμα η παραλιακή πόλη Λάς, η Επίδαυρος Λιμηρά και πο Βοιαί. Αυτά τα λιμάνια θα ήταν ευκολότερο να καταστραφούν από τους Αθηναίους σε σχέση με το προστατευμένο μέσα στον λακωνικό κόλπο Γύθειο. Ο

⁶⁵⁶ Πρβλ. Διόδ. Σικ. 11.84, σχ. Στον Αισχίνη, 2.75= Fornara 84.

⁶⁵⁷ Βλ. Figueira, οπ.π. σελ. 34, και Mitchell, οπ.π. σελ. 82.

ιστορικός θεωρεί δεδομένο το ότι το Γύθειο ήταν ευρέως γνωστό ως λιμάνι των Σπαρτιατών. Όμως εδώ τώρα γεννάται το ερώτημα γιατί ο Διόδωρος δεν το θεωρεί ως δεδομένο.

109-110. Τέλος της Αιγυπτιακής εκστρατείας (454)

Εφόσον το επιθυμούσε, ο ιστορικός θα μπορούσε να αντιμετωπίσει την εκστρατεία στην Αίγυπτο ως μία καταστροφή, όπως άλλωστε κάνει με την Σικελική εκστρατεία στα βιβλία 6 και 7. Ένα ενδεχόμενο αποτέλεσμα της καταστροφής στην Αίγυπτο ήταν η μεταφορά του συμμαχικού ταμείου από τη Δήλο, που όμως αυτή η χρονολόγηση είναι αβέβαιη.

πολλὰ ἰδέαι πολέμων κατέστησαν: Όπως σημειώνει ο αρχαίος σχολιαστής, η λέξη ἰδέαι σημαίνει κάθε μορφή και τύχη, δηλαδή είδη πολέμου. Τέτοιες φράσεις είναι συχνές στον Θουκυδίδη, ιδίως και σε συνδυασμό με λέξεις που σημαίνουν θάνατο⁶⁵⁸. Το γεγονός ότι ο ιστορικός αρέσκεται σε αυτή την έκφραση δεν φάνηκε να ενδιαφέρει τους σχολιαστές του, αν και οι Classen και Steup παραθέτουν παράλληλα χωρία. Με το συγκεκριμένο θέμα ασχολήθηκε ο Weidauer⁶⁵⁹. Η ιπποκρατική συλλογή ιατρικών πραγματειών, όπως αναφέρει, χρησιμοποιεί τη λέξη ἰδέα σε συνδυασμό με ουσιαστικό σε γενική πτώση, για να ξεχωρίσει τα ειδικότερα παραδείγματα ενός γενικού φαινομένου⁶⁶⁰. Επίσης ας σημειωθεί ότι στο χωρίο 2.51.1, στην περιγραφή του λοιμού, απαντά η έκφραση ἐπὶ πᾶν τὴν ἰδέαν, σε όλες του τις μορφές, που χρησιμοποιείται για τον ίδιο το λοιμό⁶⁶¹.

⁶⁵⁸ Πρβλ. 3.81.5, 83.1, 98.3, 7.29.5 και επίσης 1.19.1.

⁶⁵⁹ K. Weidauer, *Thukydides und die hippokratischen Schriften*, Heidelberg, 1953, σελ. 26 κ. εξ.

⁶⁶⁰ Για παράδειγμα τέσσαρες ἰδέαι χόλου, *Περὶ νόσων*, 4.32 Πρβλ. όλες τις εκροές της χολής στις οποίες έχουν δώσει όνομα οι γιατροί.

⁶⁶¹ Με την ιπποκρατική αυτή χρήση της φράσης ασχολήθηκε ο C. M. Gillespie, *The Use of Εἶδος and Ἰδέα in Hippocrates*, CQ 6, 1912, σελ. 179 κ. εξ., δίνοντας μία λογική απάντηση σε κάποιες αδικαιολόγητα πολύπλοκες σελίδες του A. E. Taylor, *Varia Socratica*, I, Oxford, 1911. Ωστόσο ο Taylor είναι χρήσιμος δεδομένου ότι έχει συγκεντρώσει όλα τα σχετικά χωρία του Θουκυδίδη, όπως και συναφή χωρία άλλων συγγραφέων του 5^{ου} αιώνα. Ο Θουκυδίδης δείχνει ότι χρησιμοποιεί το ρήμα κατέστη μόνο με τη λέξη ἰδέα, όχι με τη συγγενή λέξη εἶδος. Για το κατέστη ο Taylor υποστηρίζει ότι είναι αποκλειστικά ιατρική λέξη και καταλήγει ότι η επαναλαμβανόμενη φράση πᾶσα ἰδέα τιнос κατέστη δείχνει ότι ο ιστορικός αντλεί από την ιατρική γλώσσα. Ο Taylor δεν προσφέρει αποδείξεις για τον ισχυρισμό του σχετικά με το κατέστη, και στην πραγματικότητα το ρήμα μάλλον δεν φαίνεται να είναι και ιδιαιτέρως ιατρικό. Ίσως ο Taylor να έχει κατά νου τους αναμφίβολους ιατρικούς συνειρμούς του παράγωγου ουσιαστικού κατάστασις. Βλ. την έκδοση της Loeb Hippocrates, i.256. Ακόμα και αν ἡμασταν σε θέση να δείξουμε πως το κατέστη εμφανίζεται συχνά στην ιπποκρατική συλλογή, είναι μία πολύ συνηθισμένη έκφραση του Θουκυδίδη, όπως και οι άλλες μορφές του ρήματος από το οποίο προέρχεται, για να σημαίνει κάτι αυτή η συχνότητα. Βλ. επίσης και το *Lexicon Thucydideum*, Élie Ami Bétant, Oxford, 1843. Επίσης το ουσιαστικό ἰδέα σίγουρα δεν είναι μία σκοτεινή λέξη, αν και μπορεί να ήταν του συρμού την εποχή του ιστορικού. Βλ. παρακάτω εκεί όπου ο Ηρόδοτος προοιωνίζει τη θουκυδίδεια χρήση της λέξης ἰδέα στο χωρίο 6.11.2: *τριφασίας ἰδέας*.

Ο Weidauer, σχολιάζοντας τις λέξεις ιδέα και κατέστη, γράφει πως ο ιστορικός χρησιμοποιεί παρόμοια γλώσσα με το ιπποκρατικό corpus όχι επειδή υπάρχουν δάνεια μεταξύ των δύο, αλλά επειδή και τα δύο κείμενα έχουν μία τάση να ανιχνεύουν αποκλίνοντα φαινόμενα. Θα μπορούσε κανείς να προχωρήσει λίγο περισσότερο, όχι όμως όσο θα ήθελε ο Taylor, αν η θουκυδίδεια φράση στο συγκεκριμένο χωρίο ακούγεται οιονεί τεχνική, ή μάλλον, δεδομένου ότι το πλαίσιο είναι πολεμικό και δεν σχετίζεται με θάνατο ή ασθένεια, ελαφρώς εξεζητημένη, αυτό ίσως συμβαίνει επειδή τετοιου είδους όροι όπως αυτοί που χρησιμοποιεί ήταν τρέχοντες στις φιλοσοφικές ή στις ρητορικές συζητήσεις⁶⁶². Στον ιστορικό αρέσει να χρησιμοποιεί όλη την έκφραση πᾶσα ιδέα τινος κατέστη ή την παρόμοια φράση που έχουμε εδώ, πολλές ιδέαι κατέστησαν. Μάλλον, όπως γράφει και ο Taylor, πρέπει να αφορά την ιδιοσυγκρασία του.

βασιλεὺς πέμπει ἐς Λακεδαιμόνα Μεγάβαζον: Για πρώτη φορά εδώ εμφανίζεται για πρώτη φορά μία νέα και τελικά αποφασιστική περσική τακτική⁶⁶³. Ορθώς ο Eddy επιστὰ την προσοχή στην επιγραφή⁶⁶⁴, η οποία περιλαμβάνει κανονισμούς για τις Ερυθρές της Ιωνίας, και δείχνει ότι η Περσία ακολουθούσε μία έμμεση πολιτική υποστήριξης φυγάδων στην περιοχή, που μάλλον είχε εξορίσει η Αθήνα.

τὰ χρήματα ἄλλως ἀνηλοῦτο: Ο de Ste. Croix⁶⁶⁵ παρατηρεί ότι θα έπρεπε ήδη να γνωρίζουμε ποιος τα πήρε και πότε. Ενδεχομένως το φθινόπωρο του 457 είναι η πιο πιθανή ημερομηνία. Προφανώς την Σπάρτη δεν την ενδιέφερε ακόμα το είδος της προσέγγισης που είχε προτείνει ο Αρχίδαμος στο χωρίο 82.1.⁶⁶⁶ Οι ρήτορες του 4^{ου}

⁶⁶² Πρβλ. Δημόκριτος, DK 68 B 11, υπάρχουν δύο είδη γνώσης, η μία γνήσια η άλλη νόθη. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε γιατί το κεφάλαιο του Taylor για τους σοφιστές και τους Προσωκρατικούς παραλείπει αυτό το ενδιαφέρον χωρίο, που παραθέτει ο Σέξτος ο Εμπειρικός.

⁶⁶³ Οικονομική αντί για στρατιωτική πίεση, αν και δεν πρέπει να παραλείπουμε το χωρίο του Ηροδότου, 3.120 κ. εξ., εκεί όπου ο Οροίτης τον 6^ο αιώνα δελεάζει τον Πολυκράτη με την ελπίδα της οικονομικής βοήθειας, ενώ ήδη πιο νωρίς κάποιοι Λυδοί πρόσφεραν στον Αλκαίο και τους Φίλους του 2.000 στατήρες για να καταλάβουν την ιερή πόλη. Βλ. Αλκαίος απ. D 11, και D. L. Page, Sappho and Alceaus, Oxford, 1955, σελ. 226 κ. εξ. Lewis, Persian Gold in Greek International Relations, REA 91, 1989, σελ. 227 κ. εξ., Πρβλ. S. K. Eddy, The Cold War between Athens and Persia ca. 448-412 BC, CP 68, 1973, σελ. 245, για τον Μεγάβαζο.

⁶⁶⁴ Βλ. ML 40= Fornara, οπ.π. σελ. 71.

⁶⁶⁵ Βλ. OPW σελ. 189 κ. εξ.

⁶⁶⁶ Βλ. σχετική σημ. για το αν ο ιστορικός κατέγραψε σωστά τα λόγια του. Ο Διόδωρος στο 11.74.6 γράφει ότι οι Σπαρτιάτες αρνήθηκαν τα χρήματα, αλλά αυτό μάλλον είναι μία εικασία, βλ. Lewis, οπ.π. σελ. 62, σημ. 84.

αιώνα γνώριζαν την περίπτωση ενός προδότη του οποίου το όνομα ήταν Άρθμιος από τη Ζέλεια, που κατάφερε να φέρει χρήματα από τις Πέρσες στην Πελοπόννησο⁶⁶⁷.

ἔς Προσωπίτιδα τὴν νῆσον: Στην αρχή τουλάχιστον του Πελοποννησιακού Πολέμου οι Αθηναίοι παρουσίασαν δραστηριότητα στην ακτή της Αιγύπτου, η οποία ιστορικά αποτελούσε μέρος του ελληνικού κόσμου⁶⁶⁸. Η αφήγηση του Θουκυδίδη για τον Μεγάβυζο, ανήκει στην παράδοση της ιωνικής πεζογραφίας⁶⁶⁹.

Ξηράνας τὴν διώρυγα: Οι Αιγύπτιοι αποτελού έναν κρίκο στην αλυσίδα των λαών οι οποίοι είχαν παράδοση στην δραστική επέμβαση του ανθρώπου στο υδάτινο φυσικό περιβάλλον για λόγους στρατηγικής σημασίας. Η πριγκήπισσα Σεμίραμις και η βασίλισσα της Βαβυλώνας Νίτωκρις, είχαν τα πρωτεία⁶⁷⁰. Ο Μένης θεωρείται ο ιδρυτής της Μέμφιδος, η οποία ακόμα και στις μέρες μας διατρέχεται από διώρυγες και κανάλια. Στην περίπτωση αυτή η ανθρωπογενής μεταλλαγή του τοπίου σε συνδυασμό με την οικοδομία είναι ένα κομμάτι του πολιτισμού, της παράδοσης και της επιστημονικής γνώσης⁶⁷¹.

καὶ ὀλίγοι ἀπὸ πολλῶν πορευόμενοι διὰ τῆς Λιβύης ἔς Κυρήνην ἐσώθησαν, οἱ δὲ πλεῖστοι ἀπόλωντο: Περίπου στα μέσα του πέμπτου αιώνα η μοναρχία των Βαττιάδων στην Κυρήνη που είχε την στήριξη των Περσών ανατράπηκε, και το χωρίο χρησιμοποιήθηκε ώστε να χρονολογηθεί η ανατροπή αυτή⁶⁷². Όταν οι επιζώντες του εκστρατευτικού σώματος των Αθηναίων επέστρεψαν από την Αίγυπτο μέσω της Κυρήνης δεν συνάντησαν εμπόδια, κάτι που αποδεικνύει πως τότε η Περσία είχε χάσει τον έλεγχο της Κυρήνης⁶⁷³. Πρέπει να επισημανθεί η πρόταση όμως του Mitchell ότι δηλαδή ο ρόλος του Λιβύου Ινάρω στην Αίγυπτο ενδεχομένως να ενθάρρυνε την έκρηξη μίας εξέγερσης εναντίον της υποστηριζόμενης από τους

⁶⁶⁷ Ο Meiggs, σελ. 508 κ. εξ., μας δίνει τα σχετικά στοιχεία. Είναι δελεαστικό να συσχετίσουμε τον Άρθμιο και τον Μεγάβαζο ή Μεγάβυζο, βλ. όμως και Meiggs, οπ.π. σελ. 512 κ. εξ., που προτιμά να τον τοποθετήσει στη δεκαετία του 460. Βλ. Lewis, οπ.π. σελ. 230, σημ. 2.

⁶⁶⁸ Βλ. Salmon, οπ.π. σελ. 169.

⁶⁶⁹ Βλ. E. W. Robinson, Thucydidean Sieges, Prosopitis and the Hellenic Disaster in Egypt, ca 460-454 B. C., CLAnt, 1999, σελ. 18, 132-152. Η νήσος Προσωπίτις βρισκόταν στην νοτιοδυτική πλευρά του Δέλτα του Νείλου και είχε περίμετρο 9 σχοίνους. Βλ. και A. B. Lloyd, Herodotus, Book II, Commentary, 1988, σελ. 187.

⁶⁷⁰ Βλ. Ηροδότου I 184 και 186.

⁶⁷¹ Βλ. Lloyd, οπ.π. σελ. 12, και J. Wells, Studies in Herodotus, Oxford, 1923, σελ. 101, όπου γίνεται αναφορά στο όνομα του νησιού Βύβλος από τον Κτησία, 29.34.

⁶⁷² Βλ. S. Applebaum, Jews and Greeks in Ancient Cyrene, Leiden, 1979, σελ. 31.

⁶⁷³ Άλλη όμως άποψη έχει ο B. M. Mitchell, Cyrene and Persia, JHS, 86, 1966, σελ. 99 κ. εξ.: «Οι Κυρηναίοι πιθανώς τους βοήθησαν για ανθρωπιστικούς λόγους είτε βρίσκονταν υπό καθεστώς μοναρχίας είτε υπό άλλο καθεστώς». Είναι βέβαια πιθανό κάτι τέτοιο, όμως η έλλειψη περσικών αντιποίνων να αποτελεί ένδειξη μίας ευρύτερης χαλάρωσης του ελέγχου, βλ. Greek World, οπ.π. σελ. 61.

Πέρσες Κυρήνης, εξέγερση που φαίνεται ότι χρονολογείται πολύ αργότερα. Ίσως όμως και να είναι σωστό αυτό, αν και δεν υπήρχε κάτι το ενθαρρυντικό σε αυτό που συνέβη στον Ίναρω σε προσωπικό επίπεδο⁶⁷⁴.

Η ετυμολογία του ιστορικού έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Μοιάζει αρκετά με εκείνες τις φράσεις που τελειώνουν τη Σικελική εκστρατεία⁶⁷⁵. Ο Meiggs υποστηρίζει πως υπάρχουν σημαντικές ιστορικές συνέπειες. Ο ιστορικός γράφοντας τα χωρία 104 και 109-110 εννοεί ότι όλη η ισχύς των 200 πλοίων για την οποία έγινε λόγος στο 104.2 και ακόμα οι 50 τριήρεις οι οποίες βοήθησαν στο 110.4, χάθηκε, μία τεράστια καταστροφή που μπορεί να συγκριθεί με αυτήν στη Σικελία. Ο Westlake⁶⁷⁶, αν και αναγνωρίζει αυτή την ομοιότητα με την καταστροφή στη Σικελία, πιστεύει πως πρέπει να διορθώσουμε τον ιστορικό με βάση τον Κτησία, που υπαινίσσεται πολύ πιο μικρές απώλειες, μάλλον επειδή το πιο μεγάλο μέρος του στόλου είχε αποσυρθεί. Ακόμη, ο Holladay⁶⁷⁷, υποστηρίζει πως το σύνολο ήταν μικρότερο, ίσως εκατό καράβια. Τα αριθμητικά επιχειρήματα τα οποία βασίζονται στην αναλογία με τη Σικελική αποτυχία δεν τον εντυπωσιάζουν. Δεν είναι δυνατό να είμαστε σίγουροι, αλλά γενικότερα ο Holladay όπως φαίνεται πρέπει να είχε δίκιο με το να λέει πως το πιο μεγάλο μέρος των απωλειών δεν έχει αποδειχθεί με βεβαιότητα.

τὰ μὲν κατὰ τὴν μεγάλην στρατείαν Ἀθηναίων καὶ τῶν ζυμμάχων ἐς Αἴγυπτον οὕτως ἐτελεύτησεν: Ακόμα και τώρα η κλίμακα μπορεί να θεωρηθεί μεγάλη. Αξίζει τώρα να δούμε το επεισόδιο από την μεριά των Περσών. Η επαναφορά της Αιγύπτου υπό τον περσικό ζυγό θα σήμαινε την ανάκτηση μεγάλων οικονομικών πόρων από τη χώρα εκείνη όπου οι Πέρσες, αν και απουσίαζαν, επωφελούνταν με τρόπους για τους οποίους μας έδωσαν φως τα αραμαϊκά έγγραφα σε περγαμινές και σε παπύρους⁶⁷⁸.

⁶⁷⁴ Κατά της άποψης ότι συνήφθη επίσημη συμμαχία ανάμεσα στην Κυρήνη και τους επαναστάτες βλ. F. Chamoux, *Cyrene sous la monarchie des Battiades*, Paris, 1953, σελ. 203, ο οποίος είναι σίγουρο πως έχει δίκιο.

⁶⁷⁵ Ίδιως τις τελευταίες λέξεις του χωρίου 7.87.6. Ο Θουκυδίδης δανείζεται εδώ την ομηρική τέχνη της σύγκρισης, χρησιμοποιώντας παρόμοιες φράσεις αντί να εκφράσει ρητά τον παραλληλισμό. Η αφήγηση της Σικελικής εκστρατείας συντέθηκε κατά κύριο λόγο μετά το 413, βλ. Thukydides, 150, αλλά αυτό δεν μας βοηθά στην χρονολόγηση του παρόντος χωρίου, αφού δεν ξέρουμε ποιο γράφτηκε πρώτο.

⁶⁷⁶ Βλ. Westlake, *Essays*, σελ. 67 κ. εξ.

⁶⁷⁷ Βλ. A. J. Holladay, *The Hellenic Disaster in Egypt*, JHS 109, 1989, σελ. 189 κ. εξ.

⁶⁷⁸ Βλ. A. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B. C.*, Oxford, 1923, E. Kraeling, *The Brooklyn Aramaic Papyri*, New Haven, 1953, και ειδικά G. R. Driver, *Aramaic Documents of the 5th century B. C.*, Oxford, 1957. Επίσης βλ. και *Greek World*, οπ.π. σελ. 64 κ. εξ. Και για μία εξαιρετική περιγραφή της Αιγύπτου των Αχαιμενιδών βλ. J. D. Ray, *CAH* iv2, κεφ. 3 g, ιδίως σελ. 271 για τα περσικά κτήματα. Ο πλούτος των Περσών ήταν ένας παράγοντας αυξανόμενης σημασίας κατά την περίοδο που

111.1 Οι Αθηναίοι εκστρατεύουν στη Θεσσαλία (454/3;)⁶⁷⁹

Έχεκρατίδου: Πατέρας του Ορέστη από τα Φάρσαλα. Ενδέχεται να είναι ο ίδιος ο Έχεκρατίδης με τον Ολυμπιονίκη τον οποίο αναφέρει ο Πλίνιος⁶⁸⁰ καθώς και ο Ανακρέων⁶⁸¹.

Φάρσαλον: Σε αυτήν την πόλη της Θεσσαλίας νίκησε ο Καίσαρ τον Πομπηίο το 48 π. Χ. Υπάρχει ακόμη και ένα ημιτελές έπος του Λουκιανού με τον τίτλο Pharsalia⁶⁸².

111.2-3. Ο Περικλής στον Κορινθιακό Κόλπο

Περικλέους τοῦ Ξανθίπου στρατηγοῦντος: Εμφανίζεται εδώ για πρώτη φορά χωρίς κάποια ιδιαίτερη επισημότητα, αποτελώντας έτσι την πρώτη μνεία του ιστορικού στον Περικλή, με τέτοιον τρόπο ώστε τελικά να προκαλεί την προσοχή. Ο Θουκυδίδης μέσα στην παρέκβαση είναι υποχρεωμένος να είβαι σύντομος και επιλεκτικός για όλους και για όλα. Εκτός από αυτό ο Περικλής του 454 π. Χ. δεν ήταν ακόμη ο Περικλής του 432 π. Χ.⁶⁸³

ἐς Οἰνιάδας: Ο Θουκυδίδης περιγράφει πως ο Αχελώος διασχίζοντας την Ακαρνανία καταλήγει στη θάλασσα γεμίζοντας τα κανάλια με λάσπη, με αποτέλεσμα μερικά από τα νησάκια να ενωθούν με τη στεριά: *κεῖνται δὲ καὶ τῶν νήσων τῶν Ἐχινάδων αἱ πολλαὶ καταντικρὺ Οἰνιαδῶν τοῦ Ἀχελῷου τῶν ἐκβολῶν οὐδὲν ἀπέχουσαι, ὥστε μέγας ὢν ὁ ποταμὸς προσχοῖ αἰεὶ καὶ εἰσὶ τῶν νήσων αἵ ἠπείρωνται, ἔλπις δὲ καὶ πάσας οὐκ ἐν πολλῷ τινὶ ἄν χρόνῳ τοῦτο παθεῖν· τό τε γὰρ ῥέδμᾶ ἐστὶ μέγα καὶ πολὺ καὶ θολερὸν,*

καλύπτει το έργο του ιστορικού η Αίγυπτος ήταν μία από τις πιο εξέχουσες πλουτοπαραγωγικές πηγές. Η Αίγυπτος επαναστάτησε ξανά στα 404, εκτός της περιόδου την οποία καλύπτει ο Θουκυδίδης, που σίγουρα ο ίδιος ζούσε τότε, και παρέμεινε ανεξάρτητη για μισό περίπου αιώνα. Για το ενδεχόμενο η Περσία να αντιμετώπιζε προβλήματα με την Αίγυπτο το 411 βλ. παρακάτω 8.88 σημ.

⁶⁷⁹ Πρβλ. Διοδ. Σικ. 11.83, Για αυτή την εκστρατεία βλ. Greek World, οπ.π. σελ. 81 κ. εξ. Και παραπάνω σημ. 107.7 και επίσης σημ. 107.2 για τη Σπάρτη. Την ίδια περίπου περίοδο συμάχησε η Αθληνα με την Δελφική Αμφικτιονία, IG i³.9 του 458=Fornara 82. Αυτό ενδέχεται να σχετίζεται με την θεσσαλική εκστρατεία που γράφεται εδώ, επειδή η Θεσσαλία είχε τον έλεγχο ενός μεγάλου αριθμού ψήφων στην Αμφικτιονία. Βλ. 112.5, πιο κάτω στον Δεύτερο Ιερό Πόλεμο. Υπάρχει ωστόσο μία δυσκολία σχετικά με τη συνήθη ανάγνωση και μετάφραση της επιγραφής IG i³.9. Εφόσον η αποκατάσταση Αμφικτιόσι είναι σωστή, θα έπρεπε να μπορούμε να διαβάσουμε τα ίχη ενός κ στον στίχο 7, αλλά δεν διακρίνεται κανένα τέτοιο ίχνος. Βλ. G. Roux, L'Amphictionie, Delphes et le temple d'Apollon au iv siècle, Lyon, 1979, σελ. 239 κ. εξ.

⁶⁸⁰ Βλ. Historia Naturalis X 180.

⁶⁸¹ Πρβλ. απ. 103, Bergk.

⁶⁸² Lucian. Works. with an English Translation by. A. M. Harmon. Cambridge, MA. Harvard University Press. London. William Heinemann Ltd. 1913. 1. Το τοπίο των Φαρσάλων ενέπνευσε και τον Goethe στον Faust II, Klassische Walpurgisnacht, Pharsalische Felder.

⁶⁸³ Για το πρόβλημα αυτό του της ετερότροπης ερμηνείας του Περικλή, βλ. M. Meier, Probleme der Thukydides-Interpretation und das Perikles Bild des Historikers, Tyche 2006, σελ. 21, 131-167.

αἶ τε νῆσοι πυκναί, καὶ ἀλλήλαις τῆς προσχώσεως [τῶ μὴ σκεδάννουσθαι] ζύνδεσμοι γίνονται, παραλλάξ καὶ οὐ κατὰ στοῖχον κείμεναι, οὐδ' ἔχουσαι εὐθείας διόδους τοῦ ὕδατος ἐς τὸ πέλαγος. ἐρήμοι δ' εἰσὶ καὶ οὐ μεγάλα⁶⁸⁴. Πρόκειται για το φαινόμενο της πρόσχωσης. Ο επίλογος της γεωγραφικής αυτής παρέκβασης είναι μυθολογικός και αφορά την εξορία του Αλκμέωνα, του υιού του Αμφιάραου και δολοφόνου της μητέρας του Εριφύλης: λέγεται δὲ καὶ Ἄλκμέωνι τῶ Ἀμφιάρειω, ὅτε δὴ ἀλᾶσθαι αὐτὸν μετὰ τὸν φόνον τῆς μητρός, τὸν Ἀπόλλω ταύτην τὴν γῆν χρῆσαι οἰκεῖν, ὑπειπόντα οὐκ εἶναι λύσιν τῶν δειμάτων πρὶν ἂν εὐρῶν ἐν ταύτῃ τῇ χώρᾳ κατοικήσῃται ἥτις ὅτε ἔκτεινε τὴν μητέρα μήπω ὑπὸ ἡλίου ἑωρᾶτο μηδὲ γῆ ἦν, ὡς τῆς γε ἄλλης αὐτῶ μεμιασμένης. ὁ δ' ἀπορῶν, ὧς φασί, μόλις κατενόησε τὴν πρόσχωσιν ταύτην τοῦ Ἀχελώου, καὶ ἐδόκει αὐτῶ ἰκανὴ ἂν κεχῶσθαι δίαίτα τῶ σώματι ἀφ' οὗπερ κτείνας τὴν μητέρα οὐκ ὀλίγον χρόνον ἐπλανᾶτο. καὶ κατοικισθεὶς ἐς τοὺς περὶ Οἰνιάδας τόπους ἐδυνάστευσέ τε καὶ ἀπὸ Ἀκαρναῖνος παιδὸς ἑαυτοῦ τῆς χώρας τὴν ἐπωνυμίαν ἐγκατέλιπεν. τὰ μὲν περὶ Ἄλκμέωνα τοιαῦτα λεγόμενα παρελάβομεν.⁶⁸⁵ Βάσει του Απολλώνειου χρησμού ο Αλκμέων θα έβρισκε καταφύγιο από τις Ερινύες στον τόπο εκείνο που δεν υπήρχε, όταν διέπραξε την μητροκτονία. Ανακάλυψε τελικά τις μικρές και ακατοίκοιτες Οινιάδες απέναντι από τις νησίδες Εχινάδες στο Ιόνιο Πέλαγος. Σύμφωνα με τον Vott⁶⁸⁶ η αρχαία πόλη της Ακαρνανίας Οινιάδες βρισκόταν στην κορυφή του λόφου Τρικάρδου, στο κέντρο του Δέλτα του Αχελώου σε απόσταση 9 χιλιομέτρων από την σημερινή ακτή.

⁶⁸⁴ Βλ. II 102.3-4.

⁶⁸⁵ Βλ. II 102.5-6, και H. J. Gehrke, Die kulturelle und politische Entwicklung Akarnaniens vom 6. Bis zum 4 Jh. Y. Chr, Geographia Antiqua 3-4, Scranton-Cambridge, 1995, σελ. 48, και K. Freitag, Oiniadai als Hafenstadt. Einige historischtopographische Überlegungen, Klio 76, 1994, σελ. 212 κ. εξ.

⁶⁸⁶ Βλ. A. Vott, Silting up Oiniadai's harbours (Acheloos River delta, NW Greece). Geoarchaeological implications of late Holocene landscape changes, Geomorphologie: processus, environment, 2007, σελ. 1, 19-36.

112.1. Πενταετής Ειρήνη (451)⁶⁸⁷

Υστερον δὲ διαλιπόντων ἐτῶν τριῶν: Σύμφωνα με τον Funke⁶⁸⁸, μετά από την ήττα στην Αίγυπτο ακολούθησε μία περίοδος αδράνειας και προδιορισμού νέων στόχων για την εξωτερική πολιτική των Αθηνών. Η παύση αυτή των τριών χρόνων θα μπορούσε να ερμηνευθεί με αυτόν τον τρόπο. Οι εκστρατείες της Θεσσαλίας και της Ακαρνανίας, οι οποίες ήταν μικρής διάρκειας και έκτασης, δεν ανήκουν στη σφαίρα της εξωτερικής πολιτικής.

Κίτιο: Είναι μία πόλη που βρίσκεται στην νοτιοανατολική ακτή της Κύπρου, την σημερινή Λάρνακα, μεταξύ της Σαλαμίνας και της Αμαθούντος, και απέναντι από την ακτή της Φοινίκης. Οι Φοίνικες υπήρξαν επικίνδυνοι αντίπαλοι των Ελλήνων στη θάλασσα. Μέχρι το 1962 είχε επικρατήσει η άποψη ότι ήταν μία αποικία των Φοινίκων της εποχής του σιδήρου. Από το 1962 και έπειτα όμως κάποις ανασκαφές στο Κίτιο απέδειξαν πως ήταν μία ισχυρή πόλη της εποχής του Χαλκού, όπως και η Ενκώμη και αργότερα Σαλαμίνα. Στο Κίτιο υπήρχαν σημάδια μίας τεράστιας καταστροφής στα τέλη του 13^{ου} αιώνα π. Χ. Εν συνεχεία εγκαταστάθηκαν νέοι οικιστές, οι οποίοι μάλλον ήταν και οι πρώτοι Έλληνες άποικοι. Τα μεγάλα σπίτια ορθογώνιας τεκτονικής που κατασκεύαζαν εγκαταλήφθηκαν οριστικά περίπου το 1075 π. Χ. πιθανώς μετά από κάποιον σεισμό. Αργότερα οι Φοίνικες αποίκισαν το Κίτιο⁶⁸⁹. Σύμφωνα με τον Petit η οριστική ελληνοποίηση του νησιού έλαβε χώρα κατά την ελληνιστική περίοδο⁶⁹⁰.

⁶⁸⁷ Βλ. Διόδ. Σικ. 11.86, ο οποίος τοποθετεί την ανακωχή το 454/3, και βλ. παραπάνω, εισαγ. σημ. στο 107.2, για την παράδοση, και τα προβλήματα τα οποία προκύπτουν από αυτήν, σύμφωνα με την οποία ο Κίμων συνήψε ειρήνη με τη Σπάρτη όταν επέστρεψε από την εξορία. Η ειρήνη εκείνη ενδεχομένως να είναι η ανακωχή που καταγράφεται στο προκελιμενο χωρίο του Θουκυδίδη. Σε αυτή την περίπτωση ο Κίμων δεν είναι δυνατόν να επέστρεψε νωρίτερα όπως ισχυρίζεται ο Θεόπομπος.

⁶⁸⁸ Βλ. P. Funke, *Athen in klassischer Zeit*, Munchen, 1999, σελ. 54.

⁶⁸⁹ Βλ. R. D. Barnett, *The clash of the sea and land raiders with Egypt*, CAH Vol. ii, Part 2, Cambridge, 1975 (3rd ed.), σελ. 370.

⁶⁹⁰ Th. Petit, MALIKA. L'identite composite du Dieu-Roi d' Amanthonte sur le sarcophagi de New York, S. Fourrier-G. Grivaud, *Identites croisees en un milieu mediteraneen: le cas de Chypre* (Actes du Colloque de Rouen, Mars 2004), Rouen, 2006, σελ. 92-93 et *La course agenouillee de L' Heracles Cypriote*, *Ktéma* 32, 2007, σελ. 76. Αυτά όλα επιβεβαιώνουν το σύμμεκτο υπόβαθρο του αποικισμού της Κύπρου, που ως αποτέλεσμα είχε μία ασταθή εθνικότητα, όπως επισημαίνει και ο Hornblower σχετικά με την απρόσμενη επίδραση των Λακεδαιμονίων στην Κύπρο. Βλ. R. W. V. Catling- F. Marschand-M. Sasanow, *Lykophron's Alexandra and the Cypriote name Praxandros*, *Onomatologos. Studies in Greek Personal Names presented to Elaine Matthews*, 2010, σελ. 89.

112.2-4. Ο Κίμων εκστρατεύει στην Κύπρο. Ο θάνατός του⁶⁹¹

Κάπου εδώ είναι το σημείο που θα περιμέναμε να απαντά μία αναφορά στην Καλλίειο Ειρήνη του 450 μεταξύ Αθήνας και Περσίας, που αν πράγματι αποτελεί ιστορικό γεγονός, είναι σίγουρα μία από τις πιο σοβαρές παραλείψεις του ιστορικού, και ίσως η πιο γνωστή. Με το να λέμε παράλειψη εννοούμε απλώς ότι δεν το καταγράφει σε αυτό το σημείο στην *Πεντηκονταετία*. Υπάρχει ένας αριθμός άλλων χωρίων του ιστορικού που δεν γίνονται κατανοητά χωρίς την προϋπόθεση ότι η συγκεκριμένη ειρήνη είχε υπογραφεί⁶⁹². Σωστά ο Badian εμμένει στην παραμελημένη πολύ συχνά μαρτυρία πως κάτι πρέπει να συνέβη κατά τη δεκαετία του 460, αλλά αυτό το ενδεχόμενο θα ήταν πιο βέβαιο εφόσον υπήρχε κάποια πηγή η οποία να στηρίζει την εκδοχή ότο μπορεί να υπήρχαν δύο συνθήκες ειρήνης. Επιπροσθέτως, η θεωρία αυτή δεν εξηγεί πλήρως γιατί το 464 πρέπει οι Αργείοι να ανησυχούσαν, όπως αναφέρει και ο Ηρόδοτος, καθώς ο Πέρσης βασιλιάς μπορεί να τους αντιμετώπιζε εχθρικά. Αντιθέτως, το 449, είχαν βάσιμους λόγους για να έχουν ανησυχία, δεδομένου πως για παραπάνω από μία δεκαετία ήταν σύμμαχοι με τον μεγαλύτερο εχθρό των Περσών, δηλαδή την Αθήνα⁶⁹³. Ο Fornara μεταφράζει πολλές από τις μαρτυρίες, συμπεριλαμβανομένου και του υλικού που είναι σχετικό με τον χαμένο φορολογικό κατάλογο. Κάποια χρονιά ίσως να μην επιβλήθηκαν φόροι και είναι ελκυστική η πρόταση ότι δηλαδή η Ειρήνη του Καλλία συνδεόταν με αυτό το γεγονός. Έχουμε ένα επιχείρημα το οποίο αντλείται από την αλλαγή στη φύση των εχθροπραξιών μετά το 450. Ύστερα από τον θάνατο του Κίμωνα δεν υπάρχει κάποιο μέτωπο πολέμου κατά των Περσών. Αντιθέτως παρεμβάλλεται μία περίοδος Ψυχρού Πολέμου⁶⁹⁴.

⁶⁹¹ Για επιχειρήσεις οι οποίες προηγήθηκαν βλ. 94.2, 104.2 και τις σημ. Για αυτή την εκστρατεία βλ. Meiggs, οπ.π. σελ.124 κ. εξ., που υποστηρίζει επίμονα το έτος 451 αντί του 450 ως θάνατο του Κίμωνα. Βλ. και P. Stylianou, Proc. Archbp. Macarios III Foundation, 1989, σελ. 365 κ. εξ.

⁶⁹² Για τις λογοτεχνικές μαρτυρίες και για βιβλιογραφία μέχρι το 1970 βλ. Meiggs, οπ.π. κεφ. 8 και παράρτημα 8, ο οποίος και τάσσεται υπέρ της σύναψης ειρήνης το 450 π. Χ. Για μία πιο πρόσφατη μελέτη βλ. Badian, οπ.π. σελ. 1-72, που υποστηρίζει ότι η ειρήνη πραγματοποιήθηκε στα μέσα του 460 και ανανεώθηκε στα μέσα του αιώνα, που βασίζεται κατά κύριο λόγο στον Ηρόδοτο στο 7. 151. Ο Καλλίας πηγαίνει στα Σούσα ταυτοχρόνως με μία πρεσβεία από το Άργος.

⁶⁹³ Βλ. Ed. Meyer, Forschungen zur alten Geschichte, ii Halle, 1899, σελ. 75. Βλ. επίσης A. B. Bosworth, Plutarch, Callisthenes and the Peace of Callias, JHS 110, 1990, σελ 1 κ. Εξ. Πρβλ. ακόμη και A. J. Holladay, The Détente of Kallias, Historia, 35, 1986, σελ. 503 κ. εξ., που υποστηρίζει τη σύναψη μίας ανεπίσημης συμφωνίας.

⁶⁹⁴ Αποτελεί μία φράση του S. K. Eddy, οπ. π. 109.2 σημ, παρόλο που, όπως αποδεικνύει το χωρίο εκείνο, η Περσία ήδη είχε θέσει σε εφαρμογή τις έμμεσες πρακτικές οικονομικής και πολιτικής υπονόμευσης πριν από το 450.

Μόνο όταν η Αθήνα υποστήριξε τον Πέρση επαναστάτη Αμόργη τότε η Περσία έλαβε εκ νέου στάση εχθρική προς τους Αθηναίους. Αυτό μας οδηγεί στη διατύπωση του χωρίου 8.5.5 για το έτος 413 π. Χ., που γίνεται λόγος για την εξέγερση του Αμόργη, αν και το χωρίο δεν είναι τόσο λεπτομερές όσο θα το περιμέναμε. Αναφέρεται πως ο Τισσαφέρνης είχε σταλεί προσφάτως από τον Πέρση βασιλιά ώστε να συλλέξει φόρο από την Ιωνία. Η λέξη πρόσφατα αποδεικνύει πως η κατάσταση είχε μεταβληθεί και το προφανές συμπέρασμα είναι ότι ο βασιλιάς είχε εξοργισθεί από την αθηναϊκή υποστήριξη πρωτίστως του Πισσούθνη και δευτερευόντως του νόθου του γιού, του Αμόργη. Αυτό το οποίο ισοδυναμούσε με μία παραβίαση από την πλευρά των Αθηναίων της συνθηκης, ήταν η πρόσφατη εξέλιξη. Στα μέσα πάντως της δεκαετίας του 420 η Αθήνα ενδιαφερόταν ακόμη να ανανεώσει τις καλές τις σχέσεις με την Περσία⁶⁹⁵. Τα στοιχεία του χωρίου 8.5 τα οποία δείχνουν ότι συνήφθη ειρήνη βαρύνουν περισσότερο από την αινιγματική σιωπή του ιστορικού στα βιβλία 4 και 5, πρώτον όσον αφορά την ανανέωση και τις όποιες επίσημες διπλωματικές κινήσεις έγιναν, και δεύτερον σχετικά με τη στήριξη του Αμόργη από τους Αθηναίους. Αυτή η σιωπή του ιστορικού φαίνεται να μην προβληματίζει τον Westlake⁶⁹⁶, τον οποίο κατά έναν παράξενο τρόπο ακολουθεί ο Sommerstein στο υπόμνημά του για τους Όρνιθες του Αριστοφάνη, στον στίχο 1028. Αμφότεροι πιστεύουν πως η αναφορά αυτή του Αριστοφάνη, στην κωμωδία η οποία γράφτηκε το 415/4, σε διαπραγματεύσεις με τον πιστό σατράπη Φαρνάκη, καθιστά μάλλον απίθανο το ενδεχόμενο η Αθήνα να είχε συνάψει συμφωνία με τους Πέρσες επαναστάτες πριν από αυτή την ημερομηνία. Έτσι όμως οι δύο μελετητές παίρνουν στα σοβαρά ένα κωμικό υπαινιγμό, τον πομπώδη δηλαδή επίσκοπο που μιλά στον στίχο 1028 που απλά μνημονεύει παρεμπιπτόντως το όνομα ενός εξέχοντος Πέρση. Ακόμη και αν ο Αριστοφάνης έχει στο μυαλό του πραγματικές διαπραγματεύσεις, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τι ήταν αυτές. Ενδέχεται ο Φαρνάκης να διαμαρτυρόταν στην Αθήνα για την υπόθεση του Αμόργη.

⁶⁹⁵ Κρίνοντας και από την επιγραφή ML. 70, με την προσθήκη στην ανατύπωση του 1988= Fornara 138, που χρονολογείται στο 424/3 και αναφέρεται προφανώς σε μία ανανέωση της Ειρήνης του Καλλία.

⁶⁹⁶ Βλ. Westlake, *Athens and Amorges*, Phoenix 31, 1977, σελ. 319 κ. εξ.

Ωστόσο την πιο εύγλωττη θουκυδιδική μαρτυρία, συνιστούν οι διπλωματικές σχέσεις Ελλήνων και Περσών όπως αυτές παρουσιάζονται στο όγδοο βιβλίο. Σε πιο πολλά από ένα σημεία ο ιστορικός γράφει πως κάποια συνθήκη ή προσχέδιο συνθήκης ορίζει ότι ο Πέρσης βασιλιάς έχει δικαίωμα να κάνει αυτό ή εκείνο. Οι συγκεκριμένοι όροι έχουν νόημα μόνο σε περίπτωση που υποθέσουμε ότι στο παρελθόν υπήρχαν περιορισμοί στις δικαιοδοσίες του βασιλιά, εφόσον δηλαδή υποθέσουμε πως αυτοί ίσχυαν σύμφωνα με την Ειρήνη του Καλλία. Τέλος ο χαρακτηρισμός της Ιωνίας ως ανοχύρωτης στο χωρίο 3.33.2 είναι πολύ πιθανόν στοιχείο το οποίο πιστοποιεί κάποια επίσημη εγγύηση που έδωσαν οι Αθηναίοι στους Πέρσες.

Όμως η παράλειψη από μέρους του Θουκυδίδη της Ειρήνης του Καλλία δεν αποτελεί και την μόνη σοβαρή του παράλειψη, και μάλλον πρέπει να υπάρχει μία εξήγηση. Επίσης μας παραδίδει πολύ λίγα στοιχεία για τα συμφέροντα της Αθήνας στη Δύση, μολονότι αυτά σίγουρα θα πρέπει να θορύβησαν την Κόρινθο. Στη Σικελία όμως αφιερώνει δύο ολόκληρα βιβλία, με μία επίσημη εισαγωγή η οποία περιέχει αρχαιοδιφικό υλικό, αν και ακόμη και εκεί δεν γίνεται ανοιχτά λόγος για την ανάμιξη των Αθηναίων στην περιοχή πριν από τη σικελική εκστρατεία. Ίσως ο ιστορικός, ο οποίος και θεωρεί σίγουρα τον περσικό παράγοντα αποφασιστικό στο χωρίο 2.65.12, που προβλέπει και το τέλος του πολέμου, γνώριζε ότι τελικά θα υποχρεωνόταν να δώσει πιο πολλή σημασία και να αφιερώσει πιο μεγάλη έκταση στην Περσία αλλά ανέβαλλε αυτή τη στιγμή⁶⁹⁷.

⁶⁹⁷ Ο Andrews, *Thucydides and the Persians*, *Historia*, 10, 1961, σελ. 1 κ. εξ., σωστά υπογραμμίζει την ανεπαρκή κάλυψη της περσικής ανάμιξης σε όλη τη διάρκεια της αφήγησης. Πιθανώς ο ιστορικός να συνειδητοποίησε πολύ αργά τη βαρύτητα αυτού του θέματος. Ο Meiggs ενίσταται σε αυτόν με το να λέει πως αυτή η εξήγηση δεν ήταν αρκετή, αν η Πεντηκονταετία γράφτηκε σε μεταγενέστερη εποχή. Ίσως αυτό να είναι ένα πολύ σχολαστικό επιχείρημα. Δεν χρειαζόταν απλώς κάλυψη των κενών, αλλά κάποια επαναδιατύπωση που ο ιστορικός δεν ήθελε να κάνει. Εκτός βέβαια και αν είχε σκοπό να επανορθώσει με μία περσική εισαγωγή σε βιβλίο που τελικά δεν έγραψε και που θα είχε ως θέμα τη δράση του Κύρου του νεότερου. Σε αυτό θα είχε να πεί πιο πολλά για το περσικό παρασκήνιο από ότι γράφει στα πρώτα κεφάλαια του έκτου βιβλίου για τη Σικελία.

112.5. Ο Δεύτερος Ιερός Πόλεμος (449)

Ο Πρώτος Ιερός Πόλεμος⁶⁹⁸, δηλαδή ο πόλεμος για τον έλεγχο των Δελφών, πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 6^{ου} αιώνα. Η ιστορικότητά του τέθηκε υπό αμφισβήτηση από τον Robertson⁶⁹⁹, που υποστήριξε ότι έχει να κάνει με μία επινόηση της εποχής του Φιλίππου⁷⁰⁰.

Λακεδαιμόνιοι δὲ μετὰ ταῦτα τὸν ἱερὸν καλούμενον πόλεμον ἐστράτευσαν: Ο Parker ασχολείται με τον μικρό αριθμό στοιχείων που επιβεβαιώνουν μια μεροληψία από τους Δελφούς, συμπεριλαμβανομένων και των επανειλημμένων προσπαθειών που κατέβαλαν οι Αθηναίοι τον 5^ο αιώνα να θέσουν τους Δελφούς υπό φοκικό έλεγχο, και τις επεμβάσεις των Σπαρτιατών για την αποκατάσταση της αυτονομίας των Δελφών⁷⁰¹.

Αν λάβουμε υπόψιν μας τον πολύ γρήγορο ρυθμό της αφήγησης του ιστορικού είναι άξιο προσοχής το πόσο λίγα πράγματα αποκαλύπτει. Πιθανόν οι Φωκείς κατέλαβαν το ιερό από τους Δελφούς, ενέργεια για την οποία δεν υπάρχουν σχετικές μαρτυρίες, πριν οι Λακεδαιμόνιοι επιστρέψουν τους προηγούμενους κατοίκους. Ακόμη, ύστερα από τη δράση των Αθηναίων οι Δελφοί θα πρέπει να ανακατέλαβαν το ιερό⁷⁰². Εκτός από αυτή την ιδιαίτερος πρόχειρη περιγραφή του συγκεκριμένου περστικού, μία άλλη σιωπή από μέρους του ιστορικού είναι πιο εντυπωσιακή. Τι έκανε δηλαδή η Αμφικτιονία όταν συνέβαιναν όλα αυτά; Υποτίθεται πως θα έπρεπε να το παρεμποδίσει.

⁶⁹⁸ Βλ. M. Scott, Δελφοί: Το κέντρο του Αρχαίου Κόσμου, Αθήνα, 2014, σελ. 86 κ. εξ.

⁶⁹⁹ Βλ. N. Robertson, The Myth of the First Sacred War, CQ 28, 1978, σελ. 38 κ. εξ.,

⁷⁰⁰ Βλ. όμως και G. A. Lehmann, Der erste Heilige Krieg-eine Fiktion?, Historia, 29, 1980, σελ. 242 κ. εξ. Που παραπέμπει στον Ισοκράτη 14.31 (373 π. X.). Βλ. ακόμα και J. Davies, Greek Historiography, σελ. 193-212.

⁷⁰¹ Αυτά έχουν σχέση με το θέμα μόνο εφόσον θεωρήσουμε ότι το βασικό κίνητρο των Αθηναίων ήταν να εξασφαλίσουν ευνοϊκούς χρησμούς, όπως του περίφημου χρησμού αυτής περιόδου της περιόδου που παρομοίαζε την Αθήνα με αετό ο οποίος πετά πάντοτε στα σύννεφα. Απόρροια αυτού ίσως να ήταν η υπόσχεση του μαντείου για βοήθεια εκ μέρους του Απόλλωνα στον Πελοποννησιακό Πόλεμο.

⁷⁰² Βλ. J. Buckler, Philip II and the Sacred War, Leiden, 1989, σελ. 11, πιστεύει πως έγινε κάποιου είδους συμπλοκή κατά τον 5^ο αιώνα ανάμεσα στην Αμφικτιονία και την Αθήνα από τη μία πλευρά και στους Δελφούς με τη Σπάρτη από την άλλη. Αυτό βέβαια εξηγεί κάποιες από τις πληροφορίες, αλλά δεν υπολογίζει το ενδεχόμενο, που αγνοεί ο Zeihofer, ένας από τους λόγους της ίδρυσης της Ηράκλειας Τραχίνιας το 426 από τους Σπαρτιάτες να ήταν η εξασφάλιση μίας καλύτερης θέσης στην Αμφικτιονία για τη Σπάρτη.

Ο ιστορικός δεν κάνει καθόλου μνεία στην Αμφικτιονία. Εν αντιθέσει με τον Ηρόδοτο που μνημονεύει τους *ἀμφικτίονες*, πέντε φορές, τους *πυλαγόρους* δύο, και *πυλαία* μία φορά, δηλαδή τη σύνοδο των αμφικτιόνων η οποία γινόταν δύο φορές το χρόνο. Ακόμη, τουλάχιστον σε ένα από αυτά τα χωρία του Ηροδότου οι αμφικτιόνες εμφανίζονται να προβάινουν σε πολιτικές πράξεις τιμωρώντας τον Επιάλη: *Ἐπιάλης μὲν οὕτω ὕστερον τούτων ἀπέθανε, ἔστι δὲ ἕτερος λεγόμενος λόγος, ὡς Ὀνήτης τε ὁ Φαναγόρεω ἀνὴρ Καρύστιος καὶ Κορυδαλλὸς Ἄντικυρεὺς εἰσὶ οἱ εἶπαντες πρὸς βασιλέα τούτους τοὺς λόγους καὶ περιηγησάμενοι τὸ ὄρος τοῖσι Πέρσησι, οὐδαμῶς ἔμοιγε πιστός. 2 τοῦτο μὲν γὰρ τῷδε χρῆ σταθμώσασθαι, ὅτι οἱ τῶν Ἑλλήνων Πυλαγόροι ἐπεκήρυξαν οὐκ ἐπὶ Ὀνήτη τε καὶ Κορυδαλλῷ ἀργύριον ἀλλ' ἐπὶ Ἐπιάτη τῷ Τρηχινίῳ, πάντως κού τὸ ἀτρεκέστατον πυθόμενοι· τοῦτο δὲ φεύγοντα Ἐπιάτην ταύτην τὴν αἰτίην οἶδαμεν. 3 εἰδείη μὲν γὰρ ἂν καὶ ἐὼν μὴ Μηλιεὺς ταύτην τὴν ἀτραπὸν Ὀνήτης, εἰ τῇ χώρῃ πολλὰ ὠμίληκώς εἶη· ἀλλ' Ἐπιάλης γὰρ ἐστὶ ὁ περιηγησάμενος τὸ ὄρος κατὰ τὴν ἀτραπὸν, τοῦτον αἴτιον γράφω.*⁷⁰³

Εἶναι βέβαιο πως η Αμφικτιονία εἶχε ενεργό ρόλο στα μέσα του 5^{ου} αἰώνα. Ασφαλώς και δεν πρέπει να κάνουμε εικασίες για κάτι το διαφορετικό, με το να στηριζόμαστε απλά στη σιωπή⁷⁰⁴ του ιστορικού. Ένας λόγος επιπλέον για τον οποίο σιωπά ο Θουκυδίδης είναι το γεγονός ότι επιδιώκει να διαφοροποιείται από τον ομότεχό του Ηρόδοτο⁷⁰⁵, ειδικότερα σε ζητήματα θρησκευτικής φύσεως.

Φυσικά ο Ξενοφών γενικότερα δεν αποκρύπτει θρησκευτικά ζητήματα και η σιωπή του σχετικά με την Αμφικτιονία χρειάζεται διαφορετική αιτιολόγηση. Εἶναι σίγουρο πως η Αμφικτιονία διαδραμάτισε ενεργό ρόλο κατά την περίοδο του Ξενοφώντα για

⁷⁰³ Βλ. Ηρόδ. 7.214.

⁷⁰⁴ Για κάποιο λόγο αυτή η σιωπή συνεχίστηκε από τον ιστορικό της Οξυρύγχου καθώς και από τον Ξενοφώντα, ο οποίος και κάνει έναν έμμεσο υπαινιγμό μνημονεύοντας την Αμφικτιονία στα πλαίσια της Φωκικής/Λοκρικής αντιπαράθεσης κατά τη δεκαετία του 390. Βλ. Ελλην. Της Οξυρύγχου 19-21 Chambers και Ξενοφ. Ελλην. 3.5.5. Η διένεξη αυτή όμως δεν θεωρείται κανονικός Ιερός Πόλεμος από την παράδοση. Ας σημειωθεί ακόμα ότι και ο Ξενοφών δεν μνημονεύει την Αμφικτιονία στο 6.4.30, που αναφέρεται στα μεγαλόπνοα σχέδια του Ιάσονα του Φεραίου για τα Πύθια του 370. Τα σχέδια αυτά όμως παρέμειναν ομιχλώδη και μη εφαρμόσιμα αν και οι Δελφοί θορυβήθηκαν αρκετά ώστε να πάρουν τη συμβουλή του θεού, δηλαδή του μαντείου. Η Αμφικτιονία ανακτά τον σεβασμό της ιστοριογραφίας με τον Διδώρο, 16 και 17.4. Ας παρατηρήσουμε επιπλέον πως ο Καλλισθένης και ο Αριστοτέλης ερευνήσαν την ιστορία των Δελφών καταρτίζοντας τον κατάλογο των Πυθιονικών. Βλ. Tod 187 για τη δεκαετία του 330.

⁷⁰⁵ Για την θεϊκή πρόνοια βλ. Δ. Πανομήτρος, Η Έννοια της Πρόνοιας στο έργο του Ηροδότου, Αθήνα, 1997, διδ. Διατρ., ενώ για την παρουσία και τη σημασία της θεότητας βλ. W. Poetscher, Gotter und Gottheit bei Herodot, Wien Stud. 71, 1958, σελ. 5 κ. Εξ. Και T. Harrison, Divinity and History, The Religion of Herodotus, Oxford, 2000.

τη δεκαετία του 380 π. Χ. οπότε και έχουμε τον Αμφικτιονικό Νόμο⁷⁰⁶. Θα μπορούσε κάποιος να παρατηρήσει πως στην αναφορά του στον Β΄ Ιερό Πόλεμο ο ιστορικός δεν περιλαμβάνει κάποια πληροφορία για τους Δελφούς και απλά αγνοεί τη διάσταση της Αμφικτιονίας. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι αντιμετωπίζει τη θρησκεία σαν κάτι το ξεχωριστό, χωρίς να στρέφει συχνά την προσοχή του στον τρόπο που μπορούσαν πολιτική και θρησκεία να αλληλεπιδράσουν. Δεν πρέπει όμως να επιχειρηματολογήσουμε λέγοντας ότι τα μεγάλα ιερά δεν είχαν πολιτική ισχύ την εποχή των κλασικών υπερδυνάμεων, γιατί αυτό θα μπορούσε κάλλιστα να θεωρηθεί ως αναχρονισμός.

και αἴθις ὕστερον Ἀθηναῖοι ἀποχωρησάντων αὐτῶν: Το νόημα του χωρίου φαίνεται να μην συμφωνεί με τον Jacoby⁷⁰⁷, όπου λέγεται ότι οι Αθηναίοι επανέφεραν τους Δελφούς στην εξουσία των Φωκέων το τρίτο έτος. Ο Jacoby έχει υιοθετήσει τη διόρθωση τον τρίτο μήνα, όμως υπάρχουν ενδοιασμοί σχετικά με αυτό⁷⁰⁸.

⁷⁰⁶ Στη δεκαετία του 360 οι αποκλεισμοί από την Αμφικτιονία μαρτυρούνται από την επιγραφή Syll. 175= IG ii. 209= M. Osborne, *Naturalization in Athens*, Brussels, 1981, I 49 κ. εξ.

⁷⁰⁷ Βλ. FGrHist 328 Φιλόχορος, απ. 34b.

⁷⁰⁸ Σε αυτή την περίπτωση ο Φιλόχορος αναφέρει δύο ξεχωριστούς πολέμους, γεγονός που δείχνει ότι μεσολάβησε ένα χρονικό διάστημα. Είναι προτιμότερο να παραδεχθούμε ότι οι δύο συγγραφείς διαφώνησαν. Ο Πλούταρχος, Περ. 21, φαίνεται να συμφωνεί με τον Θουκυδίδη.

113. Μάχη της Κορώνειας: οι Αθηναίοι χάνουν τη Βοιωτία (446)

Βοιωτῶν τῶν φευγόντων: Οι εξορισμένοι Βοιωτοί είναι εκείνοι οι οποίοι νικήθηκαν στα Οινόφυτα και πρέπει να ήταν πολλοί αλλά και επικίνδυνοι αντίπαλοι. Δεδομένου ότι η Πεντηκονταετία αποτελείται από ένα μωσαϊκό εκστρατειών και αντιπαραθέσεων η αφήγηση βρίθει μετακινήσεων και συνεχών συρραφών χωρίς κεντρικό ιστορικό γεγονός.

Χαιρώνειαν: Πόλη της Βοιωτίας στη βορειοδυτική της πλευρά η οποία τον 5^ο αιώνα ανήκε στον Ορχομενό, για ένα διάστημα στη Θήβα και μετά το 424 απέκτησε την ανεξαρτησία της. Στα 338 έγινε εκεί γνωστή η μάχη μεταξύ του Φιλίππου της Μακεδονίας και των Αθηναίων και Θηβαίων.

καὶ τὴν Βοιωτίαν ἐξέλιπον Ἀθηναῖοι πᾶσαν, σπονδὰς ποιησάμενοι ἐφ' ᾧ τοὺς ἄνδρας κομοῦνται. καὶ οἱ φεύγοντες Βοιωτῶν κατελθόντες καὶ οἱ ἄλλοι πάντες αὐτόνομοι πάλιν ἐγένοντο: Τότε πιθανότατα θα πρέπει να καταρτίστηκε ο ομοσπονδιακός καταστατικός χάρτης τον οποίο περιγράφει ο ιστορικός της Οξυρύγχου. Το βασικό στοιχείο το οποίο συνηγορεί υπέρ της ύπαρξης μίας ομοσπονδιακής περιόδου πριν από αυτή την εποχή εντοπίζεται σε μία αναφορά του Ηροδότου σε ομοσπονδιακούς Βοιωτούς αξιωματικούς το 479⁷⁰⁹.

⁷⁰⁹ Βλ. γενικά 2.2.1 σημ., *βοιωταρχοῦντες*.

114. Αποστασίες της Εύβοιας και των Μεγάρων (446)

Εύβοια άπεστη: Δεν γνωρίζουμε βέβαια το λόγο⁷¹⁰. Ο Brunt, που υποστηρίζει ότι οι Αθηναίοι με επικεφαλής τον Τολμίδη προκάλεσαν την αποστασία αυτή εγκαθιστώντας μία νέα κληρουχία. Είμαστε σε θέση να υποθέσουμε ότι οι κληρούχοι στην πραγματικότητα στάλθηκαν εκεί με σκοπό να ελέγχουν τους Ευβοείς. Μάλλον αυτή η εγκατάσταση επιβάρυνε απλά το κίμα δυσαρέσκειας που είχε επικρατήσει, όπως ακριβώς η αποικία του Κλαύδιου στο Camulodunum, που ιδρύθηκε ως *subsidium adversus rebelles*, ήταν όχι μόνο αποτελεσματική, αλλά και ένας από τους παράγοντες που συνετέλεσαν στην άνοδο του Boudica. Κατά τον ίδιο τρόπο, η αποικία Fragellae το 328 π. Χ. οδήγησε στην επίσπευση του Δεύτερου Σαμνιτικού Πολέμου⁷¹¹.

Μπορούμε επίσης τώρα να αναφερθούμε σε μία ακόμα κατηγορία στοιχείων αν και δεν θα ακολουθήσει εκτενής ανάλυση. Ένας αριθμός ιερών όρων, λίθινων δηλαδή οροσήμων, από αθηναϊκούς ναούς κυρίως, έχουν βρεθεί σε πόλεις, κάποιες από τις οποίες, όπως αναφέρει και ο ιστορικός, βρίσκονταν σε αναβρασμό. Μία από αυτές ήταν η Χαλκίδα της Εύβοιας και οι υπόλοιπες η Αίγινα, η Κώς και η Σάμος⁷¹².

Μέγαρα άφέστηκε: Βάσει της ερμηνείας του Walter⁷¹³ τα Μέγαρα δεν κατάφεραν χάρη σε μία επιτυχημένη διοργάνωση της πολιτείας τους να επιστρατεύσουν τους δικούς τους πόρους στον ίδιον βαθμό με τις υπόλοιπες πόλεις. Αυτός ήταν ο λόγος που η μετατροπή της πόλης κατά την αρχαϊκή περίοδο δεν ολοκληρώθηκε και το κράτος του απέμεινε στοιχειώδες. Αυτή η καθυστέρηση δεν μπόρεσε να συμψηφισθεί κατά τον 5^ο αιώνα, όταν ο διπολισμός Αθηναίων και Σπαρτιατών προσέφερε σε πολλές πόλεις την ευκαιρία για μία εξωγενή σύρραξη.

⁷¹⁰ Βλ. P. A. Brunt, Athenian Settlements Abroad in the 5th Century B. C., στο Ehrenberg Studies, σελ. 71 κ. εξ., 81,

⁷¹¹ Βλ. T. Potter, Roman Italy, London, 1987, σελ. 73. Για την ευβοϊκή κληρουχία και το παρασκήνιο της βλ. Bunt, οπ.π. σελ 87. Η γενική άποψη του Brunt δεν εξασθενεί ιδιαίτεως αν, ακολουθώντας τον Meiggs, οπ.π. σελ 123, τοποθετήσουμε την ευβοϊκή κληρουχία το 450 ή άκόμη και ένα με δύο χρόνια πιο νωρίς. Βλ. E. Erxleben, Die Kleruchien auf Euboa und Lesbos und die Methoden der attischen Herrschaft im 5 Jh. Klio, 57 1975, σελ. 83 κ. εξ., 85 κ. εξ.

⁷¹² Βλ. Hill, B 96, και τις μεταφράσεις στο LACTOR, Athenian Empire, 145. Το θέμα πραγματεύονται οι J. Barron, The 5th Century horoi of Aigina, JHS 103, 1983, σελ. 1 κ. εξ., S. Sherwin-White, Ancient Cos, Gottingen, 1978, σελ. 37, Barron, Religious Propaganda of the Delian League, JHS 84, 1964, σελ. 35 κ. εξ., Meiggs, οπ.π. σελ. 295-8 και G. Shipley, A History of Samos, Oxford, 1987, σελ. 114 κ. εξ.

⁷¹³ Βλ. Walter, οπ.π. σελ. 111-112.

Έλευσίνα: Η Έλευσίνα, η οποία βρίσκεται 21 χιλιόμετρα από τον Κεραμεικό και είναι οχυρωμένη από την μυκηναϊκή εποχή, ανήκε από τον 8^ο αιώνα στους Αθηναίους και αποτελούσε έναν από τους δήμους της⁷¹⁴. Από το 403 ως το 401 απέκτησε εκ νέου την αυτονομία της και λειτουργούσε ως ένα καταφύγιο των ολιγαρχικών. Στην Αθήνα δεν επέβαλλαν κανένα φόρο εισοδήματος, καθώς κάτι τέτοιο το θεωρούσαν τυραννικό. Μόνο για τις ελευσίνειες θεότητες είχε επιβληθεί φόρος στους δήμους της Αττικής η εισφορά ενός πολύ μικρού ποσοστιαίου φόρου της τάξης του 6% της παραγωγής του κριθαριού και του 12% της παραγωγής του σιταριού.

Θριῶζε: Ο αττικός δήμος Θρία ή αλλιώς και Θριάσιο πεδίο ήταν λίγο πιο κοντά στην πόλη των Αθηνών σε σχέση με την Έλευσίνα, στην περιοχή όπου σήμερα βρίσκεται ο Ασπρόπυργος.

Διαβάντες: Εδώ η χρήση του Αορίστου Β΄ έχει σημασία εν αντιθέσει προς τον Παρακείμενο διαβεβηκότος. Ο Παρακείμενος τονίζει ότι οι Σπαρτιάτες σκοπίμως κάνουν επίθεση, όταν ο Περικλής έχει ήδη περάσει στην Εύβοια με το στράτευμά του. Οι ενέργειες και των δύο αντιπάλων είχαν υπολογισθεί μέχρι και την παραμικρή λεπτομέρεια και απέβλεπαν στην ψυχική και φυσική φθορά του αντιπάλου.

⁷¹⁴ Βλ. Meier, οπ.π. σελ. 47.

115.1. Η Τριακονταετής Ειρήνη (446)⁷¹⁵

Τροιζήνα: Είναι πόλη της Αργολίδας και ο δωρικός της τύπος είναι Τροζάν. Σωστά επισημαίνει ο Θουκυδίδης την αθηναϊκή κατοχή αυτών των περιοχών. Βέβαια αυτό ισχύει μόνο για την περίπτωση της Τροιζήνας και όχι για τις πηγές και την Νίσαια. Μολονότι ήταν ανασφαλής μέρη, ο Θεμιστοκλής είχε χρησιμοποιήσει στα τέλη του Σεπτεμβρίου του 480 την Τροιζήνα, την Αίγινα και την Σαλαμίνα ως καταφύγια για γυναίκες και παιδιά κατά την περσική εισβολή, καθώς βρισκόταν εκτός της σφαίρας επιρροής των Λακεδαιμονίων⁷¹⁶. Οι Αθηναίοι είχαν πατήσει στην βόρεια Πελοπόννησο, όπου είχαν κλείσει συμφωνία με το Άργος, την Τροιζήνα και την Ερμιόνη. Λόγω της στρατηγικής τους θέσης τα παραθαλάσσια μέρη της Πελοποννήσου υπέφεραν αργότερα από τις επιδρομές του ναυτικού των Αθηναίων: *ἀναγαγόμενοι δὲ ἐκ τῆς Ἐπιδαύρου ἔτεμον τὴν τε Τροιζηνίδα γῆν καὶ Ἀλιάδα καὶ Ἐρμιονίδα· ἔστι δὲ ταῦτα πάντα ἐπιθαλάσσια τῆς Πελοποννήσου. ἄραντες δὲ ἀπ' αὐτῶν ἀφίκοντο ἐς Πρασιάς τῆς Λακωνικῆς πόλισμα ἐπιθαλάσσιον, καὶ τῆς τε γῆς ἔτεμον καὶ αὐτὸ τὸ πόλισμα εἶλον καὶ ἐπόρθησαν. ταῦτα δὲ ποιήσαντες ἐπ' οἴκου ἀνεχώρησαν. τοὺς δὲ Πελοποννησίους οὐκέτι κατέλαβον ἐν τῇ Ἀττικῇ ὄντας, ἀλλ' ἀνακεχωρηκότας.*⁷¹⁷

Αν και η Αθήνα ήταν υποχρεωμένη να παραιτηθεί από το όραμα της ηγεμονίας στην ηπειρωτική Ελλάδα, ήταν σε θέση να επεκταθεί ελεύθερα προς όλες τις κατευθύνσεις και πράγματι αυτό έκανε. Στον βαθμό αυτό η ειρήνη ήταν για την Αθήνα μία περιορισμένη νίκη. Υπήρχε επίσης και η Ναύπακτος η οποία είχε εχθρικές διαθέσεις προς την Σπάρτη μετά από τις παράξενες ρυθμίσεις του 103.3, τις οποίς η Ειρήνη δεν επηρέασε, επειδή Ναύπακτος δεν υπολογιζόταν ως μία πραγματική αθηναϊκή κτήση. Από την άλλη οι Αθηναίοι εμφανίζονται στο χωρίο 4.21.3 να ισχυρίζονται το 425, αφού είχαν παρακινηθεί από τον Κλέωνα, ότι πρώτο τους μέλημα στα 446 ήταν να συνάψουν ειρήνη. Αυτό εφόσον αντανακλά ιστορικές απόψεις, δείχνει ενδεχομένως πως η ειρήνη αυτή θεωρούνταν επιζήμια.

⁷¹⁵ Για τους όρους της Τριακονταετούς Ειρήνης βλ. de Ste. Croix, OPW, παράρτημα 1. Ο ιστορικός ο οποίος δεν έχει ασχοληθεί με το Άργος από το κεφάλαιο 102.4, που περιγράφει τη συμμαχία Άργους και Αθήνας, παραλείπει να σημειώσει ότι σύμφωνα με έναν όρο της ειρήνης που περιγράφεται στο συγκεκριμένο χωρίο το Άργος μπορούσε να συνάψει, εφόσον το επιθυμούσε, φιλικές σχέσεις με την Αθήνα. Βλ. Πανς. 5.23.4, R. A. Tomlinson, Argos and the Argolid, London, 1972, σελ. 116. Οι συγκεκριμένες τέσσερις εδαφικές παραχωρήσεις, απαντούν και στο χωρίο 4.21.3, όταν οι Αθηναίοι, επηρμέντοι από την επιτυχία τους στη Σφακτηρία, απαιτούν την επιστροφή τους. Για την πιθανότητα να υπήρχε ένας γενικός όρος περί αυτονομίας στη συνθήκη βλ. Badian, οπ.π. σελ. 137-42

⁷¹⁶ Βλ. O. Murray, Das fruhe Griechenland, Nordlingen, 1982, σελ. 364, και Meier, οπ.π. σελ. 8,10.

⁷¹⁷ Βλ. II 56.5.

Στο συγκεκριμένο σημείο παρατηρείται ένα άλμα στην αφήγηση του ιστορικού. Δεν καταγράφει την ίδρυση των Θουρίων, η οποία έγινε το 443⁷¹⁸. Οι Θούριοι ήταν μία σημαντική αποικία των Αθηναίων στην Κάτω Ιταλία. Εδώ μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ο ιστορικός γενικότερα δεν καλύπτει επαρκώς την επέκταση της Αθήνας προς τη Δύση, μία επέκταση η οποία μας είναι γνωστή εν μέρει από επιγραφές⁷¹⁹.

⁷¹⁸ Βλ. Διόδ. Σικ. 12.9-11 και τα κείμενα στην έκδοση του Fornara 108.

⁷¹⁹ Για παράδειγμα η συμμαχία της Έγεστας στη Σικελία πιθανόν το 457, ML 37= Fornara 81. Βλ. επίσης παραπάνω εισαγ. σημ. στο κεφ. 24. Οι συμμαχίες με τους Λεοντίους και το Ρήγιο για τις οποίες λέγεται ότι εκεί ανανεώθηκαν στα 433, ενώ αρχικά η σύναψή τους είχε πραγματοποιηθεί μάλλον κατά τη δεκαετία του 440. Για την υπόθεση ότι η συμμαχία με το Ρήγιο πρέπει να σχετίζεται με την ίδρυση των Θουρίων βλ. D. M. Lewis, *The Treaties with Leontini and Rhegium*, ZPE 22, 1976, σελ. 223 κ. εξ., 225. Το παρασκήνιο της ίδρυσης των Θουρίων έχει γίνει το αντικείμενο πολλών μελετών με την πιο συνετή να είναι αυτή του A. Andrews, *The Opposition to Pericles*, JHS 98, 1978, σελ. κ. εξ., 5 κ. εξ.

115.2-117. Η αποστασία της Σάμου και η καταστολή της

ἐς *Λήμνον*: Κάποιες αρχαιολογικές μαρτυρίες και ευρήματα τοποθετούν χρονολογικά την μυστηριακή λατρεία του Ηφαίστου ως πατέρα των δαιμόνων της βλάστησης και της γονιμότητας των Καβείρων στην προϊστορική εποχή⁷²⁰. Αυτό το εύφορο νησί αποικίσθηκε από Κάρες, Θρακές και Έλληνες κατά τον 8^ο αιώνα. Από τους Τυρρηγούς αποικίσθηκε μέχρι το 550 π. χ.⁷²¹ Η περσική κατοχή κράτησε από το 512 έως το 480 π. Χ. Από το 478/77 η Λήμνος ήταν μέλος της δηλιακής συμμαχίας. Η αποστολή κληρούχων από την Αθήνα στην Λήμνο εξηγείται από το ότι η αλυσίδα της χερσονήσου της Θράκης, της Λήμνου, της Ίμβρου και της Σκύρου ήταν εγγύηση για την μεταφορά των σιτηρών από τον Εύξεινο Πόντο μέχρι την Αθήνα⁷²². Η Λήμνος και η Ίμβρος βρίσκονταν υπό την σφαίρα επιρροής της Θράκης. Ο Μιλτιάδης κατάφερε να ξεγελάσει τους Πελασγούς της Λήμνου, να θέσει το νησί υπό τον έλεγχό του και να ενισχύσει τη δύναμη των Αθηναίων στην περιοχή του Β. Α. Αιγαίου, πλέοντας σε μία μέρα από τον Ελαιούντα του Ελλησπόντου στη Λήμνο χάρις στα καλοκαιρινά μελτέμια⁷²³. Την στρατηγικής σημασίας θέση της Λήμνου αποδεικνύει και η ιστορία του μάντη Ονομάκριτου που εξορίσθηκε από τον Ίππαρχο, διότι συμπεριέλαβε στην ποιητική συλλογή του Μουσαίου την προφητεία ότι τα νησιά γύρω από την Λήμνο θα εξαφανίζονταν κάτω από την θάλασσα⁷²⁴. Στον Θουκυδίδη εμφανίζονται οι Λήμνιοι οπλίτες στην αφήγηση των γεγονότων της Πύλου-Σφακτηρίας⁷²⁵. Η εκτίμηση του Best ότι οι στρατιώτες της Λήμνου και της Ίμβρου ήταν πελταστές είναι εσφαλμένη, καθώς οι πελταστές προέρχονταν από την θρακική Αίνο. Οι οπλίτες οπλίτες από την Ίμβρο και την Λήμνο που βρίσκονταν στην Αθήνα και τους οποίους ο Κλέων επιχειρούσε να στρατολογήσει κατά των Λακεδαιμονίων δεν ήταν πελταστές⁷²⁶.

⁷²⁰ Ηροδότου II 51.2, III 37. 2, G. Pollauer, Geheimnisvolles Lemnos. Die von Frauen beherrschte Insel, Klagenfurt, 2007, σελ. 71, 80, και V. Masciardi, Eine Insel im Meer der Geschichten. Untersuchungen zu Mythen aus Lemnos, Potsdamer Altertumswissenschaftliche Beiträge (PAWB), 18, Stuttgart, 2008, σελ. 331, σημ. 346, σελ. 146.

⁷²¹ Βλ. Masciardi, οπ.π. σελ. 136, σημ. 97 και σελ. 142-144.

⁷²² Βλ. Davies J. K., Das klassische Griechenland und die Demokratie, Munchen, 1983, 98.

⁷²³ Βλ. Ηρόδ. VI 140, και Constantakopoulou Ch., The Dance of the Islands. Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World, Oxford, 2007, σελ. 24.

⁷²⁴ Βλ. Ηρόδ., VII 66.3, και Constantakopoulou, οπ.π. σελ. 117.

⁷²⁵ Βλ. Best J. G. P., Thracian Peltasts and their influence on Greek Warfare, Groningen, 1969, σελ. 13.21.

⁷²⁶ Βλ. Θουκ. IV 28.4.

Η αθηναϊκή κυριαρχία του νησιού διεκόπη από το 387 ως το 166 π. Χ. Με την Ανταλκίδειο Ειρήνη η Αθήνα συμβιβάστηκε με την κυριαρχία της Λήμνου, της Ίμβρου και της Σκύρου και στερήθηκε από όσα οφέλη είχαν αποφέρει οι επιτυχίες του Κόνωνα και του Θρασύβουλου. Έτσι λοιπόν η Αθήνα ουσιαστικά απαρνήθηκε την ελπίδα αναβίωσης της παλιάς της ηγεμονίας και τελικά αποδυναμώθηκε σε πολιτικό επίπεδο.

Σάρδεις: Ο Αλυάττης, ο Λύδος βασιλιάς, απεβίωσε στα 560 π. Χ. και ετάφη στις Σάρδεις⁷²⁷. Ο Κύρος ήταν αυτός ο οποίος κατέκτησε την πρωτεύουσα της Λυδίας το 547/546, που όμως δεν καταστράφηκε. Από τότε οι Σάρδεις μετατράπηκαν σε μία περσική σατραπεία. Κατά πάσα πιθανότητα το ανάκτορο του Κροΐσου διασώθηκε μέχρι και την ρωμαϊκή περίοδο. Στην Ακρόπολη έχουν διατηρηθεί οι σκάλες, τα τείχη και οι εξώστες από την εποχή της Λυδίας. Τα πήλινα τούβλα της οχύρωσης των πυλών αντικαταστάθηκαν με πέτρες⁷²⁸. Ο βασιλικός δρόμος μήκους 3.000 μέτρων περνούσε από τις Σάρδεις, που ξεκινούσε από την Έφεσο και κατέληγε μέσα από τις Σάρδεις και την Νινευή στα Σούσα, μετά από μία πορεία τριών μηνών⁷²⁹. Ένα πυκνό στρώμα στάχτης μαρτυρά την ιωνική επανάσταση του 499 π. Χ., η οποία και προκάλεσε την καταστροφή της πόλης. Οι Πέρσες εκδικήθηκαν αυτή την καταστροφή 20 χρόνια μετά στην Αθήνα το 480 π. Χ. με τον στρατηγό Μαρδόνιο⁷³⁰.

⁷²⁷ Βλ. Ηρόδ. I 93.2-3: *ἔστι αὐτόθι Ἀλυάττεω τοῦ Κροΐσου πατρὸς σῆμα, τοῦ ἢ κρηπὶς μὲν ἔστι λίθων μεγάλων, τὸ δὲ ἄλλο σῆμα χῶμα γῆς. ἐξεργάσαντο δὲ μιν οἱ ἀγοραῖοι ἄνθρωποι καὶ οἱ χειρώνακτες καὶ αἱ ἐνεργαζόμεναι παιδίσκαι. 93.3 οὔροι δὲ πέντε ἑόντες ἔτι καὶ ἐς ἐμὲ ἦσαν ἐπὶ τοῦ σήματος ἄνω, καὶ σφι γράμματα ἐνεκεκόλαπτο τὰ ἕκαστοι ἐξεργάσαντο, καὶ ἐφαίνετο μετρεόμενον τὸ τῶν παιδισκῶν ἔργον ἔδον μέγιστον.*

⁷²⁸ Βλ. Babler B., *Archaeologie und Chronologie*, Darmstadt, 2004, σελ. 70.

⁷²⁹ Βλ. Ηρόδ. V 53: *οὗτοι οἱ πάντες σταθμοὶ εἰσι ἑνδεκα καὶ ἑκατὸν. καταγωγαὶ μὲν νυν σταθμῶν τοσαῦται εἰσι ἐκ Σαρδίων ἐς Σοῦσα ἀναβαίνοντι. εἰ δὲ ὀρθῶς μεμέτρηται ἢ ὁδὸς ἢ βασιλιήη τοῖσι παρασάγγησι καὶ ὁ παρασάγγης δύναται τριήκοντα στάδια, ὥσπερ οὗτός γε δύναται ταῦτα, ἐκ Σαρδίων στάδια ἔστι ἐς τὰ βασιλιήη τὰ Μεμόνια καλεόμενα πεντακόσια καὶ τρισχίλια καὶ μύρια, παρασαγγέων ἑόντων πενήκοντα καὶ τετρακοσίων. πενήκοντα δὲ καὶ ἑκατὸν στάδια ἐπ' ἡμέρη ἑκάστη διεξιούσι ἀναισιμούνται ἡμέραι ἀπαρτὶ ἑνεήκοντα.* Βλ. ἀκόμη καὶ Briant P., *Suse et l' Elam dans l'empire achemenide*, Le palais de Darius a Suse. Une residence royale sur la route de Persepolis a Babylone, J. Perrot (επιμ.), Paris, 2010, σελ. 32,34,36.

⁷³⁰ Βλ. Ηρόδ. IX 13.2 καὶ Θουκ. I 89. 3: *Ἀθηναίων δὲ τὸ κοινόν, ἐπειδὴ αὐτοῖς οἱ βάρβαροι ἐκ τῆς χώρας ἀπῆλθον, διεκομίζοντο εὐθὺς ὅθεν ὑπεξέθεντο παῖδας καὶ γυναῖκας καὶ τὴν περιοῦσαν κατασκευήν, καὶ τὴν πόλιν ἀνοικοδομεῖν παρεσκευάζοντο καὶ τὰ τείχη· τοῦ τε γὰρ περιβόλου βραχέα εἰστήκει καὶ οἰκία αἱ μὲν πολλὰ ἐπεπτόκεσαν, ὀλίγαι δὲ περιῆσαν, ἐν αἷς αὐτοῖ ἐσκήνωσαν οἱ δυνατοὶ τῶν Περσῶν.* Βλ. καὶ Babler, οπ.π. σελ. 101, καὶ Gehrke, οπ.π. σελ. 14. Από το 188 π. Χ. αποτελούσε καὶ τμήμα του βασιλείου της Περγᾶμου.

ἕκτω δὲ ἔτει⁷³¹: Ἐξὶ χρόνια αργότερα, δηλαδή το 441/0⁷³².

καὶ Μιλησίους: Ἡ εσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Μιλήτου κατὰ τὴν διάρκειά του 5^{ου} αἰῶνα εἶναι πολύπλοκη.⁷³³ Εἶναι πολὺ πιθανό ἡ Αθήνα νὰ εγκαθίδρυσεν ἕνα δημοκρατικὸ καθεστῶς στα τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 450 καὶ αὐτὸ ἔμεινε ἀπὸ τότε στὴν ἐξουσία.

Ὅμως ἡ σαμιακὴ καὶ ἡ μιλησιακὴ ἱστορία εἶναι περίπλοκες, καὶ δὲν συνηγοροῦν υπὲρ τῆς ἀπόλυτης ἀντίθεσης μεταξὺ τῶν ὀλιγαρχικῶν καὶ τῶν δημοκρατικῶν. Μάλλον

⁷³¹ Βλ. Πλουτ. Περ. 24-8: *ἐκ τούτου γενομένων σπονδῶν Ἀθηναίοις καὶ Λακεδαιμονίοις εἰς ἔτη τριάκοντα ψηφίζεται τὸν εἰς Σάμον πλοῦν, αἰτίαν ποιησάμενος κατ' αὐτῶν ὅτι τὸν πρὸς Μιλησίους κελεύομενοι διαλύσασθαι πόλεμον οὐχ ὑπήκουον. ἐπεὶ δ' Ἀσπασία χαριζόμενος δοκεῖ πρᾶξαι τὰ πρὸς Σαμίους, ἐνταῦθα ἂν εἴη καιρὸς διαπορῆσαι μάλιστα περὶ τῆς ἀνθρώπου, τίνα τέχνην ἢ δύναμιν τοσαύτην ἔχουσα τῶν τε πολιτικῶν τοὺς πρωτεύοντας ἐχειρώσατο καὶ τοῖς φιλοσόφοις οὐ φαῦλον οὐδ' ὀλίγον υπὲρ αὐτῆς παρέσχε λόγον. ὅτι μὲν γὰρ ἦν Μιλησία γένος, [24.2] Ἀζιόχου θυγάτηρ, ὁμολογεῖται. καὶ Διόδ. Σικ. 12.27-28: Ἐπ' ἄρχοντος δ' Ἀθήνησι Τιμοκλέους Ῥωμαῖοι μὲν κατέστησαν ὑπάτους Λαρῖνον Ἐρμίνιον καὶ Τίτον Στερτίνιον Στρούκτορα. ἐπὶ δὲ τούτων Σάμοι μὲν πρὸς Μιλησίους περὶ Πριήνης ἀμφισβητήσαντες εἰς πόλεμον κατέστησαν, ὀρῶντες δὲ τοὺς Ἀθηναίους ταῖς εὐνοίαις διαφέροντας πρὸς Μιλησίους, ἀπέστησαν ἀπ' αὐτῶν. οἱ δὲ Περικλέα προχειρισάμενοι στρατηγὸν ἐξέπεμψαν ἐπὶ τοὺς Σαμίους ἔχοντα τριήρεις τετταράκοντα. οὗτος δὲ πλεύσας ἐπὶ τὴν Σάμον - - - παρεισελθὼν δὲ καὶ τῆς πόλεως ἐγκρατῆς γενόμενος κατέστησε δημοκρατίαν ἐν αὐτῇ. πραξάμενος δὲ παρὰ τῶν Σαμίων ὀδοήκοντα τάλαντα, καὶ τοὺς ἴσους ὀμήρους παῖδας λαβὼν, τούτους μὲν παρέδωκε τοῖς Λημνίοις, αὐτὸς δ' ἐν ὀλίγαις ἡμέραις ἅπαντα συντελεκῶς ἐπανήλθεν εἰς τὰς Αθήνας. ἐν δὲ τῇ Σάμῳ στάσεως γενομένης, καὶ τῶν μὲν αἰρουμένων τὴν δημοκρατίαν, τῶν δὲ βουλομένων τὴν ἀριστοκρατίαν εἶναι, ταραχὴ πολλὴ τὴν πόλιν ἐπέτρε. τῶν δ' ἐναντιουμένων τῇ δημοκρατίᾳ διαβάντων εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ πορευθέντων εἰς Σάρδεις πρὸς Πισσοῦθην τὸν τῶν Περσῶν σατράπην περὶ βοήθειας, ὁ μὲν Πισσοῦθης ἔδωκεν αὐτοῖς στρατιώτας ἑπτακοσίους, ἐλπίζων τῆς Σάμου διὰ τούτου κυριεύσειν, οἱ δὲ Σάμοι μετὰ τῶν δοθέντων αὐτοῖς στρατιωτῶν νυκτὸς πλεύσαντες εἰς τὴν Σάμον ἔλαθον τε {τὴν πόλιν} παρεισελθόντες, τῶν πολιτῶν συνεργούντων, ῥαδίως τ' ἐκράτησαν τῆς Σάμου, καὶ τοὺς ἀντιπράττοντας αὐτοῖς ἐξέβαλον ἐκ τῆς πόλεως. τοὺς δ' ὀμήρους ἐκκλέψαντες ἐκ τῆς Λήμνου καὶ τὰ κατὰ τὴν Σάμον ἀσφαλισάμενοι, φανερώς ἑαυτοὺς ἀπέδειξαν πολεμίους τοῖς Ἀθηναίοις. οἱ δὲ πάλιν Περικλέα προχειρισάμενοι στρατηγὸν ἐξέπεμψαν ἐπὶ τοὺς Σαμίους μετὰ νεῶν ἐξήκοντα. μετὰ δὲ ταῦθ' ὁ μὲν Περικλῆς ναυμαχίᾳ πρὸς ἑβδομήκοντα τριήρεις ἐνίκησε τοὺς Σαμίους, μεταπεμψάμενος δὲ παρὰ Χίων καὶ Μυτιληναίων ναῦς εἴκοσι πέντε μετὰ τούτων ἐπολιόρησε τὴν Σάμον. μετὰ δὲ τινὰς ἡμέρας Περικλῆς μὲν καταλιπὼν μέρος τῆς δυνάμεως ἐπὶ τῆς πολιορκίας ἀνέξεν, ἀπαντήσων ταῖς Φοινίσαις ναυσίν, ἃς οἱ Πέρσαι τοῖς Σαμίσις ἦσαν ἀπεσταλκότες. Για μία γενικότερη πραγμάτευση τοῦ θέματος με παραπομπές στὴν παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. Shipley, ο.π. 114.1 σημ., σελ. 112 κ. ἐξ. Το ἐπονομαζόμενον νομισματικὸ ψήφισμα, ἔχει προσυεθεῖ στὴ σχετικὴ συζήτηση. Αὐτὸ το ψήφισμα ἐπέβαλε τὴν χρῆσιν τοῦ ἀθηναϊκοῦ νομίσματος, τῶν ἀθηναϊκῶν σταθμῶν, βλ. Barron, *The Silver Coins of Samos*, London, 1966. Βέβαια στὶς παραπομπές τοῦ Shipley θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τὴν μελέτη τοῦ Martin, *Sovereignty and Coinage in Classical Greece*, Princeton, 1985, σελ. 196 κ. ἐξ., ποὺ τάσσεται με πειστικότητα ἐναντίον οἰασιδῆποτε ἐρμηνείας τοῦ ψήφισματος με ὅρους αὐτονομίας καὶ ἐθνικῆς κυριαρχίας. Ἡ ἀφήγησις πάντως στὸν Θουκυδίδη εἶναι πλήρης. Ὅχι μόνον ἔχει συμπεκνώσει κάποια γεγονότα πρὶν ἀπὸ τὸ 441, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἕνα ἀριθμὸ πολὺ σημαντικῶν γεγονότων στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 430.*

⁷³² Γενικότερα βλ. Fornara C. W., *The Chronology of the Samian War*, JHS 99, 1979, σελ. 7 κ. ἐξ. Τα συμπεράσματα τοῦ ὁποῦ ὠστόσο ἀπορρίπτονται ἀπὸ τὸν Meritt B. D., *Proc. Amer. Philos. Assoc.* 128.2, 1984, σελ. 128 κ. ἐξ., συνοπτικὰ στὸ SEG xxxiv, 1984, ἀριθ. 31.

⁷³³ Ἡ Ψευδο-Ξενοφόντειος Ἀθηναίων Πολιτεία, 3.11, σημειώνει κατηγορηματικὰ πὼς κάποια στιγμή ἡ Αθήνα υποστήριξε ἕνα ὀλιγαρχικὸ καθεστῶς, βλ. 108. 3 σημ.

είναι υπεραπλουστευμένο να ισχυριζόμαστε απερίσκεπτα πως η Αθήνα ενθάρρυνε τη δημοκρατία δίχως να ξέρουμε αυτό τι συνεπαγόταν⁷³⁴.

περί Πριήνης: Μία αντιπαράθεση πολλών χρόνων ακόμα και για τα δεδομένα της Ελλάδας⁷³⁵. Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης για αυτή την άποψη με τους πολέμους που προκάλεσαν τη μεταφορά της γιορτής των Πανιωνίων στην Έφεσο από μια περιοχή κοντά στην Πριήνη εννοεί την υπό συζήτηση αντιπαράθεση⁷³⁶.

έπικούρους: Η αναφορά αυτή σε μισθοφόρους παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς αποτελεί το πρώτο μαρτυρημένο παράδειγμα ενός φαινομένου πολύ σημαντικού κατά τον 4^ο αιώνα, της έκτακτης χρήσης των μισθοφόρων⁷³⁷.

ές προσκοπήν: Είναι μία σπάνια λέξη και έχει την έννοια της παρακολούθησης, και της κατόπτευσης εδώ στον Δίωνα τον Κάσσιο⁷³⁸. Επίσης συνώνυμη είναι και η λέξη *προσκόπησις*⁷³⁹.

τῶν Φοινισσῶν νεῶν: Ο ρόλος του στόλου των Φοινίκων ως πρόσκομμα και αντιπερισπασμός στο αθηναϊκό ναυτικό είναι αναμενόμενος για πολλούς λόγους. Οι Φοίνικες είναι οι αιώνιοι ανταγωνιστές στη θάλασσα και στο εμπόριο, οι οποίοι άφησαν αρκετά ίχνη της καθημερινής τους πολυτέλειας στα νησιά του Αιγαίου και μάλιστα στη Θάσο όπως ανέδειξε η αρχαιολογική σκαπάνη⁷⁴⁰. Ο στόλος των

⁷³⁴ Βλ. με ιδιαίτερη έμφαση στη Μίλητο, Lewis D. M., *Democratic Institutions and their Diffusion*, στα *Proceedings of the 8th Epigraphic Congress 1982*, Athens, 1984, σελ. i. 55 κ. εξ., που περιέχει κάποιες διαφωτιστικές παρατηρήσεις για τα υποτιθέμενα αντιδημοκρατικά χαρακτηριστικά του *Inscriptionen von Erythrai* αριθ. 2, ενός εσωτερικού συνταγματικού κειμένου.

⁷³⁵ Βλ. Meiggs, οπ.π. σελ. 428.

⁷³⁶ Βλ. Thucydides, the Panionian Festival, and the Ephesia (III 104), Stylianos *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* Bd. 32, H. 2 2nd Qtr., 1983, σελ. 241 κ. εξ., 245.

⁷³⁷ Βλ. Roy J., *The Mercenaries of Cyrus*, *Historia* 16, 1967, σελ. 287 κ. εξ., 322., και σημ. 141, εκεί όπου ο Roy παρατηρεί: « *Ο Πισσούθνης ίσως να έδωσε απλώς την άδεια στους Σαμίους να στρατολογήσουν ανθρώπους στη σατραπεία του... πάντως υπήρχαν μισθοφόροι ή περιστασιακοί μισθοφόροι στην Μικρά Ασία*». Βλ. επίσης και Seibt G., *Griechische Soldner im Achaimenidenreich*, Munchen, 1977, σελ. 39 κ. εξ. Που υποστηρίζει με έμφαση ότι εδώ το έπικούρους σημαίνει πράγματι μισθοφόροι, και όχι υποστηρικτές οπαδοί, ότι δηλαδή οι μισθοφόροι ήταν Έλληνες. Σχετικά με το συγκεκριμένο χωρίο, ο Seibt έχει δίκιο. Πρβλ. όμως και τον Lavelle M. B., *Erikouroi in Thukydides*, *AJP* 110, 1989, σελ. 36 κ. εξ. Ο ποίος συμφωνεί με τον Seibt για το προκειμένο χωρίο, αλλά υποστηρίζει, διαφωνώντας με προηγούμενες απόψεις και παραπέμποντας στο κεφάλαιο 3.18.2, ότι δηλαδή η λέξη μπορεί να έχει και την σημασία των συμπολεμιστών χωρίς κάποιο στοιχείο αμοιβής ή επαγγελματισμού. Πιθανώς αυτό είναι σωστό, αλλά ο Seibt και ο Lavelle κάνουν μία υπερβολικά αυστηρή διάκριση μεταξύ των μισθοφόρων και των υπολοίπων κατηγοριών στρατιωτών.

⁷³⁸ Βλ. 36.9. Dio's Roman History. Cassius Dio Cocceianus. Earnest Cary. Herbert Baldwin Foster. William Heinemann, Harvard University Press, London- New York, 1914.

⁷³⁹ Βλ. Aquila, *Interpres Veteris Testamenti* Sm. Es. 7.7.

⁷⁴⁰ Βλ. Masciardi V., *Eine Insel im Meer der Geschichten. Untersuchungen zu Mythen aus Lemnos*, *Potsdamer Altertumswissenschaftliche Beiträge PAwB*, 18, Stuttgart, 2008, σελ. 137-8, σημ. 110.

Φοινίκων είχε συνεργασία και κοινά συμφέροντα στο εμπόριο με τον στόλο της Εύβοιας στην κεντρική Μεσόγειο⁷⁴¹.

ἐπί Χίου καὶ Λέσβου: Ο Σοφοκλής ήταν ο στρατηγός αυτών των πλοίων⁷⁴². Ίσως να πρέπει να τεθεί το ερώτημα του γιατί οι Χίοι και οι Λέσβιοι δεν εναντιώθηκαν στους Αθηναίους και δεν συνεργάστηκαν με τους Σάμιους. Ο Gomme⁷⁴³, αποκαλεί την ερώτηση αυτή κάπως αφελή ή ακόμα και αδέξια, γεγονός που δείχνει ότι το χωρίο τέθηκε πιθανώς εκείνη την εποχή μάλλον στα 428, όταν οι κάτοικοι της Λέσβου αποστάτησαν με τη σειρά τους και ζήτησαν βοήθεια από τους Σπαρτιάτες⁷⁴⁴. Ο Quinn ορθώς δείχνει ότι κάθε υποτελής σύμμαχος ένιωθε και φερόταν μάλλον εγωιστικά σε όλη τη διάρκεια του αιώνα. Αυτό δεν σημαίνει υποχρεωτικά ότι το επιχείρημα περί συγγενείας στο χωρίο 1.95.1 ήταν απολύτως ψευδές. Θα μπορούσε κάποιος να εκμεταλλευτεί ένα στοιχείο που δίνει ο Lewis, ο οποίος ασκώντας κριτική στον Quinn αναρωτήθηκε ποια ήταν η στάση των Αιολέων Λεσβίων απέναντι σε μία συμμαχία με τόσο εντονο ιωνικό στοιχείο⁷⁴⁵.

Ίσως οι φυλετικοί παράγοντες τελικά είχαν σχέση μέχρι έναν βαθμό, ως ενωτική δύναμη όμως και όχι ως διχαστική. Αυτό δεν εξηγεί τη συμμετοχή της ιωνικής Χίου στην καταστολή της εξέγερσης της επίσης ιωνικής Σάμου. Στην περίπτωση αυτή ο εγωισμός και ο φόβος πρέπει να είναι μία επαρκής εξήγηση.

Στησαγόρας: Δεν είναι χαρακτηριστικό του ιστορικού να παρουσιάζει ένα όνομα με τέτοια ανακρίβεια, δίχως πατρωνυμικό ή κάποια άλλη περιγραφή που να μας βοηθήσει. Όπως σημειώνει ο αρχαίος σχολιαστής, πρόκειται για έναν Σάμιο. Θα ήταν προτιμότερο ο Θουκυδίδης να ανέφερε τη συμμετοχή του Σοφοκλή, του Ίωνα και του Σάμιου φιλοσόφου Μελισσου⁷⁴⁶. Η παρατήρηση του Gomme για την απαραίτητη διευκρίνιση του αρχαίου σχολιαστή ότι ο Στησαγόρας ήταν Σάμιος και όχι Αθηναίος δεν πείθει. Αφού τα πλοία των Αθηναίων που είχαν φύγει για να κατασκοπεύσουν τα

⁷⁴¹ Pardo F. Crono y Briareo en el umbral del Oceano, Pena V., Wagner C., Mederos A., La Navegacion Fenicia: Tecnologia naval derroteros, Madrid, 2007, σελ. 16-17.

⁷⁴² Βλ. Lehmann G. A., Perikles. Staatsmann und Stratege im klassischen Athen, Munchen, 2008, σελ. 184.

⁷⁴³ Βλ. HCT, 3.11.4 σημ.

⁷⁴⁴ Για τα προβλήματα βλ. Quinn T., Athens and Samos, Lesbos and Chios, Manchester, 1981, σελ. 24κ. εξ., 40, 50 κ. εξ.

⁷⁴⁵ Βλ. CR 33, 1983, σελ. 146.

⁷⁴⁶ Βλ. OCD2, σχετικά λήμματα.

φοινικικά στο χωρίο 116.1 είχαν πάει στην Καρία, πως θα ήταν δυνατόν ο Στησαγόρας, αν ήταν Αθηναίος και όχι Σάμιος, να είχε αναχωρήσει από την Σάμο;

Θουκυδίδου: Κατά πάσα πιθανότητα δεν έχει να κάνει με τον ιστορικό, επειδή στο κεφάλαιο 5.26.5⁷⁴⁷ επιμένει πως ήταν πλήρως ώριμος στην αρχή του πολέμου, εννοώντας προφανώς ότι είχε μόλις ωριμάσει, δηλαδή τότε ίσως ήταν 30 χρόνων. Αν είχε υπηρετήσει ως στρατηγός 10 χρόνια πιο νωρίς, αυτός ο μάλλον απολογητικός ισχυρισμός δεν θα ήταν και τόσο κατανοητός. Υπάρχει ακόμα ένα επιχείρημα, ενδεχομένως όμως εσφαλμένο, το οποίο βασίζεται στην απουσία του πατρωνυμικού. Μπορεί να θεωρηθεί ότι το στοιχείο αυτό αποδεικνύει πως το προκείμενο χωρίο δεν μπορεί να είναι η πρώτη αναφορά στον εαυτό του ως ιστορικό παράγοντα⁷⁴⁸.

και Φορμίωνος⁷⁴⁹: Αν ήταν από την ίδια φυλή με τον Άγνωνα, δηλαδή την Πανδιονίδα, τότε την χρονιά εκείνη προήλθαν από την ίδια φυλή δύο στρατηγοί αντί για έναν, όπως γινόταν κανονικά. Καθένας από τους δέκα στρατηγούς προέρχονταν από μία από τις 10 φυλές, αν και υπήρχαν και εξαιρέσεις⁷⁵⁰.

Τληπολέμου: Είναι φυσικό να υποθέσουμε ότι ήταν στρατηγός, όμως αυτό αμφισβητήθηκε από τον Bridges⁷⁵¹.

⁷⁴⁷ *επεβίων δὲ διὰ παντὸς αὐτοῦ αἰσθανόμενός τε τῇ ἡλικίᾳ καὶ προσέχων τὴν γνώμην, ὅπως ἀκριβὲς τι εἶσομαι: καὶ ζυνέβη μοι φεύγειν τὴν ἔμαντοῦ ἔτη εἴκοσι μετὰ τὴν ἐς Ἀμφίπολιν στρατηγίαν, καὶ γενομένῳ παρ' ἀμφοτέρους τοῖς πράγμασι, καὶ οὐχ ἦσσαν τοῖς Πελοποννησίων διὰ τὴν φυγὴν, καθ' ἡσυχίαν τι αὐτῶν μᾶλλον αἰσθέσθαι.*

⁷⁴⁸ *Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ζυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων, ὡς ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους, ἀρξάμενος εὐθύς καθισταμένον καὶ ἐλπίσας μέγαν τε ἔσεσθαι καὶ ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων, τεκμαιρόμενος ὅτι ἀκμάζοντές τε ἦσαν ἐς αὐτὸν ἀμφοτέροι παρασκευῇ τῇ πάσῃ καὶ τὸ ἄλλο Ἑλληνικὸν ὄρων ζυγιστάμενον πρὸς ἑκατέρους, τὸ μὲν εὐθύς, τὸ δὲ καὶ διανοούμενον. κίνησις γὰρ αὕτη μεγίστη δὴ τοῖς Ἑλλησιν ἐγένετο καὶ μέρει τινὶ τῶν βαρβάρων, ὡς δὲ εἰπεῖν καὶ ἐπὶ πλεῖστον ἀνθρώπων. τὰ γὰρ πρὸ αὐτῶν καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα σαφῶς μὲν εὐρεῖν διὰ χρόνον πλῆθος ἀδύνατα ἦν, ἐκ δὲ τεκμηρίων ὧν ἐπὶ μακρότατον σκοποῦντί μοι πιστεῦσαι ζυμβαίνει οὐ μεγάλα νομίζω γενέσθαι οὔτε κατὰ τοὺς πολέμους οὔτε ἐς τὰ ἄλλα. Το συγκεκριμένο χωρίο όμως αποτελεί μία λογοτεχνική αυτοσύσταση. Ωστόσο και ο Αρχίδαμος αλλά και ο Μελήσιππος εμφανίζονται χωρίς πατρωνυμικό το οποίο όμως τους αποδίδεται αργότερα: *παρελθὼν δὲ Ἀρχίδαμος ὁ βασιλεὺς αὐτῶν, ἀνὴρ καὶ ζυνετὸς δοκῶν εἶναι καὶ σώφρων, ἔλεξε τοιάδε.* Βλ. Griffith, PCPhS 187, 1961, σελ. 22 κ. εξ.*

⁷⁴⁹ Βλ. I 64.2: *καὶ πυνθανόμενοι οἱ ἐν τῇ πόλει Ἀθηναῖοι τὴν Παλλήνην ἀτείχιστον οὖσαν, χρόνῳ ὕστερον πέμπουσιν ἐξακοσίους καὶ χιλίους ὀπίτας ἑαυτῶν καὶ Φορμίωνα τὸν Ἀσωπίου στρατηγόν· ὃς ἀφικόμενος ἐς τὴν Παλλήνην καὶ ἐξ Ἀφύτιος ὀρμώμενος προσήγαγε τῇ Ποτειδαίᾳ τὸν στρατὸν κατὰ βραχὺ προῖων καὶ κείρων ἅμα τὴν γῆν, ὡς δὲ οὐδεὶς ἐπεξῆει ἐς μάχην, ἀπετείχισε τὸ ἐκ τῆς Παλλήνης [τειχός]. καὶ οὕτως ἤδη κατὰ κράτος ἡ Ποτειδαία ἀμφοτέρωθεν ἐπολιορκεῖτο καὶ ἐκ θαλάσσης ναυσὶν ἅμα ἐφορμούσαις.*

⁷⁵⁰ Βλ. Lewis, JHS 81, 1961, σελ. 118 κ. εξ., ιδίως 118 για τον Φορμίωνα. Πρβλ. επίσης και Fornara C., *The Athenian Board of Generals from 501-404*, Historia Einzelschrift 16, Wiesbaden, 1971, σελ. 48 κ. εξ. Ωστόσο δεν είναι βέβαιο ότι ο Φορμίων καταγόταν από την Πανδιονίδα φυλή, βλ. Lewis, σελ. 118, και ML, σελ. 153. Βλ. LACTOR *Athenian Empire*³, σελ. 100.

⁷⁵¹ Βλ. Bridges A. P., *The Athenian Treaty with Samos*, ML 56, JHS 100, 1980, σελ. 185 κ.εξ.

προσεχώρησαν όμολογία: Τα ακόλουθο κείμενο είναι προβληματικό. Οι οικονομικοί όροι είναι καταγεγραμμένοι σε μία επιγραφή. Το πρόβλημα σχετίζεται με την πιθανότητα μίας αλλαγής του πολιτεύματος για το αν δηλαδή οι Αθηναίοι εγκαθίδρυσαν δημοκρατία⁷⁵². Δεν πρόκειται για κάποιο δήθεν πρόβλημα και ο ιστορικός γράφει ξεκάθαρα στο κεφάλαιο 115.3⁷⁵³ για μία προηγούμενη αθηναϊκή παρέμβαση ότι δηλαδή εγκατέστησαν δημοκρατικό πολίτευμα και είναι λογικό να θέσουμε το ερώτημα υπό εκείνους τους όρους σε πρώτη φάση και ύστερα να ρωτήσουμε αν οι Αθηναίοι επέβαλαν δημοκρατικό πολίτευμα και στην περίπτωση αυτή. Υπέρ της άποψης ότι το έκαναν συνηγορούν τα ακόλουθα: Πρώτον ο Διόδωρος ο Σικελιώτης⁷⁵⁴ ο οποίος και το αναφέρει ρητώς και δεύτερον ότι ήταν μία συνηθισμένη πρακτική των Αθηναίων, όπως δείχνει και το κεφάλαιο 115.3. Ούτε στην πρώτη περίπτωση αλλά ούτε και στην δεύτερη συναντούμε αποφασιστικά επιχειρήματα. Ο Διόδωρος μάλλον περιγράφει αυτό το οποίο υπέθετε πως ήταν αλήθεια, ενώ στην πραγματικότητα την αγνοούσε. Καθιερωμένη πάλι πρακτική δεν σημαίνει πως αποκλείεται να υπήρχαν κάποιες εξαιρέσεις.

Τέτοια καθεστάτα υπήρξαν και σε ισχυρές πόλεις καθώς και εξέχουσες, όπως η Μίλητος πιθανόν τη δεκαετία του 450⁷⁵⁵ και η Χίος για πολλά χρόνια. Το βασικότερο χωρίο το οποίο και αποδεικνύει πως δεν εγκαθίδρυσαν δημοκρατικά πολιτεύματα είναι το 8.21⁷⁵⁶, που περιγράφεται η πολιτική άνοδος του *δήμου* στο νησί της Σάμου εις βάρος των *δυνατών*, μίας λέξης που μπορεί να μετερμηνευθεί και ως οι ολιγαρχικοί, που έγινε το 412. Εφόσον λοιπόν πρόκειται για άνοδο των δημοκρατικών σε βάρος των ολιγαρχικών, αυτό λοιπόν τότε μπορεί να συμβιβασθεί με την άποψη ότι η Αθήνα επέβαλε δημοκρατικό καθεστώς στα 439 μόνο αν υποθέσουμε πως είχε γίνει

⁷⁵² Για τα διάφορα στοιχεία βλ. LACTOR *Athemian Empire*³ σελ. 100.

⁷⁵³ *πλεύσαντες οὖν Αθηναῖοι ἐς Σάμον ναυσὶ τεσσαράκοντα δημοκρατίαν κατέστησαν...*

⁷⁵⁴ Βλ. Διόδ. 12.28.4: *παρείλετο δὲ καὶ τὰς ναῦς αὐτῶν καὶ τὰ τείχη κατέσκαψε, καὶ τὴν δημοκρατίαν καταστήσας ἐπανήλθεν εἰς τὴν πατρίδα. Αθηναίους δὲ καὶ Λακεδαιμονίους μέχρι τούτων τῶν χρόνων αἱ τριακονταετείς σπονδαὶ διέμειναν ἀσάλευτοι. καὶ ταῦτα μὲν ἐπράχθη κατὰ τοῦτον τὸν ἐνιαυτόν.*

⁷⁵⁵ Πρβλ. Ψευδο-Ξενοφ. *Αθην. Πολ.*, 3.11, βλ. όμως και 115.2 για την μετέπειτα κατάσταση. Βλ. επίσης για την Ποτειδαία, 65.2 σημ., ἐπιδημιουργός. Οσον αφορά στις διευθετήσεις του 115.3, ο ιστορικός ενδεχομένως και να περιμένει να συμπεράνουμε ότι επαναλαμβανόταν ως αυτονόητη διαδικασία ή ότι καταργήθηκαν επειδή απέτυχαν, εξίσου ως αυτονόητη διαδικασία.

⁷⁵⁶ *μετὰ δὲ ταῦτα τοῦ αὐτοῦ θέρους οἱ Χῖοι, ὡσπερ ἤρξαντο, οὐδὲν ἀπολείποντες προθυμίας, ἄνευ τε Πελοποννησίων πλήθει παρόντες ἀποστήσαι τὰς πόλεις καὶ βουλόμενοι ἅμα ὡς πλείστους σφίσι ζυγκινδυνεύειν, στρατεύοντα αὐτοὶ τε τρισκαίδεκα ναυσὶν ἐπὶ τὴν Λέσβον, ὡσπερ εἴρητο ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων δεύτερον ἐπ' αὐτὴν ἰέναι καὶ ἐκεῖθεν ἐπὶ τὸν Ἑλλήσποντον, καὶ ὁ πεζὸς ἅμα Πελοποννησίων τε τῶν παρόντων καὶ τῶν αὐτόθεν ζυμμάχων παρήει ἐπὶ Κλαζομενῶν τε καὶ Κύμης: ἤρχε δ' αὐτοῦ Εὐάλας Σπαρτιάτης, τῶν δὲ νεῶν Δεινιάδας περίοικος. [2] καὶ αἱ μὲν νῆες καταπλεύσασαι Μήθυμναν πρῶτον ἀφιστᾶσι, καὶ καταλείπονται τέσσαρες νῆες ἐν αὐτῇ: καὶ αὐθις αἱ λοιπαὶ Μυτιλήνην ἀφιστᾶσιν.*

κάποιου είδους ολιγαρχικού πραξικοπήματος μεταξύ του 439 και του 412 για το οποίο βέβαια δεν διαθέτουμε μαρτυρίες. Στο σημείο αυτό μπορούμε να σημειώσουμε ότι αν και υπάρχει μία επιγραφή οι οποία καταγράφει την καθεστωτική ρύθμιση στη Σάμο, είναι λιγότερο χρήσιμη από ότι νομίζαμε , δεδομένου ότο σώζεται σε αποσπάσματα, και το ζωτικό τμήμα που λείπει μπορεί να συμπληρωθεί έτσι ώστε να ταιριάζει είτε στη μία είτε στην άλλη ερμηνεία⁷⁵⁷. Η λύση στο πρόβλημα είναι η λέξη *δυνατοί* του χωρίου 8.21, που δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως ολιγαρχικοί⁷⁵⁸. Αν ανακαλέσουμε τις παρατηρήσεις του Lewis θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο έλεγχος των πολιτικών στελεχών ήταν σημαντικότερος από κομματικές ιδιότητες. Οι θεσμοί ίσως να ήταν και επισήμως δημοκρατικοί, αλλά στην πράξη να κυβερνούσαν ισχυροί άνδρες. Αυτό που μετρούσε όμως ήταν ότι οι ισχυροί αυτοί άνδρες έπρεπε να είναι πιστοί στην Αθήνα.

Το χωρίο 8.21 σημαίνει πως μία ομάδα ατόμων που αυτοαποκαλούνταν δημοκρατικοί επιτέθηκε σε μία άλλη ισχυρή ομάδα, που είχε αποκτήσει τον έλεγχο του κυβερνητικού μηχανισμού ο οποίος δεν ήταν αντιδημοκρατικός⁷⁵⁹.

Χρήματα: Πρόκειται για την επιστροφή των πολεμικών δαπανών ως αποζημίωση για τον νικητή. Η χρήση του ρήματος *τάσσω* και *ανάλίσκω* σχετικά με την καταβολή των πολεμικών αποζημιώσεων είναι συνηθισμένη στην *Πεντηκονταετία*⁷⁶⁰. Οι ίδιοι σχεδόν όροι είχαν επιβληθεί και στους κατοίκους της Θάσου στο τρίτο έτος της πολιορκίας από τους Αθηναίους. Στην περίπτωση της Σάμου οι όροι δεν είναι τόσο σκληροί, καθώς η πολιορκία κράτησε περίπου 8 μήνες.

⁷⁵⁷ Βλ. ML 56= Fornara 115= LACTOR Athenian Empire³, σελ. 107, και Meiggs, CR 26, 1976, σελ. 108 κ. εξ. Που ασκεί κριτική στους D. W. Bradeen και M. F. McGregor, *Studies in 5th Century Attic Epigraphy*, Norman, 1973. Το φυσικό συμπλήρωμα του στ. 22 που υιοθετείται στην έκδοση IG i3. 48, είναι τοῖ δέμοι τοῖ] Σαμίον, στον δήμο των Σαμίων. Ωστόσο ο Meiggs δείχνει την ομοιότητα της θουκυδίδειας διατύπωσης στο προκείμενο χωρίο με εκείνη του κεφαλαίου 114.3, όπου είναι ακόμα πιο απίθανο να υπήρχε ολιγαρχικό καθεστώς.

⁷⁵⁸ Έχει δίκιο ο Andrews, HCT σημ. στο χωρίο εκείνο.

⁷⁵⁹ Μία παρεμφερή λύση του προβλήματος δίνει και ο Lintott A., *Violence, Revolution and Civil Strife in the Classical City*, London, 1982, σελ. 102 κ. εξ. Βλ. ακόμα και Shipley, οπ.π. σελ. 120 κ. εξ., και Ostwald, SCI 12, 1993, σελ. 51-66, Whitehead στο *Nomodeiktēs*.

⁷⁶⁰ Βλ. I 99.3: *διὰ γὰρ τὴν ἀπόκνησιν ταύτην τῶν στρατειῶν οἱ πλείους αὐτῶν, ἴνα μὴ ἀπ' οἴκου ᾧσι, χρήματα ἐτάξαντο ἀντὶ τῶν νεῶν τὸ ἰκνούμενον ἀνάλωμα φέρειν, καὶ τοῖς μὲν Ἀθηναίοις ἤρξετο τὸ ναυτικὸν ἀπὸ τῆς δαπάνης ἢν ἐκεῖνοι ζυμφέροισιν, αὐτοὶ δέ, ὅποτε ἀποσταῖεν, ἀπαράσκευοι καὶ ἄπειροι ἐς τὸν πόλεμον καθίσταντο, I 101.3: *χρήματά τε ὅσα ἔδει ἀποδοῦναι αὐτίκα ταξάμενοι καὶ τὸ λοιπὸν φέρειν, τὴν τε ἤπειρον καὶ τὸ μέταλλον ἀφέντες, I 108.4: ὠμολόγησαν δὲ καὶ οἱ Αἰγινήται μετὰ ταῦτα τοῖς Ἀθηναίοις, τεῖχος τε περιελόντες καὶ ναῦς παραδόντες φόρον τε ταξάμενοι ἐς τὸν ἔπειτα χρόνον, I 117.3: *τεῖχος τε καθελόντες καὶ ὀμήρους δόντες καὶ ναῦς παραδόντες καὶ χρήματα τὰ ἀναλωθέντα ταξάμενοι κατὰ χρόνους ἀποδοῦναι. ζυνέβησαν δὲ καὶ Βυζάντιοι ὡσπερ καὶ πρότερον ὑπήκοοι εἶναι.***

118. Ανακεφαλαίωση. Η Αθήνα εδραιώνει τη δύναμή της- Οι Σπαρτιάτες συμβουλευόνται το μαντείο των Δελφών

Μετά ταῦτα δὲ ἤδη γίνεταί οὐ πολλοῖς ἔτεσιν ὕστερον: Ένας πολύ ανέμελος τρόπος για να παρακαμφθεί η περίοδος 439-435. Με αυτόν τον τρόπο ο Θουκυδίδης επανασυνδέει με συνέπεια την παρέκβαση με τον κεντρικό άξονα της αφήγησης στο I 24, εκεί δηλαδή όπου αρχίζει η διαμάχη Κορινθίων και Κερκυραίων από το 439/8 μέχρι το 436/5 π. Χ. κατά την διάρκεια των τριαντάχρονων σπονδών. Στο I 55.2⁷⁶¹ ο Θουκυδίδης επισημαίνει ξεκάθαρα ότι αυτή ήταν η πρώτη αφορμή του πολέμου εναντίον των Αθηναίων για την Κόρινθο. Στο I 56.1⁷⁶² ο ιστορικός συνεχίζει με την δεύτερη αφορμή του πολέμου, τα γεγονότα της Ποτειδαίας από το 435/4 έως το 432/1 π. Χ. και τα μέτρα που έλαβαν οι Αθηναίοι, την κατεδάφιση δηλαδή των τειχών της Ποτειδαίας προς την Παλλήνη, την παράδοση ομήρων και τη αποπομπή Κορινθίων απεσταλμένων αμέσως μετά από την ναυμαχία στην Κέρκυρα.

ἐν ἔτεσι πεντήκοντα μάλιστα: Είναι η έκφραση του ιστορικού ώστε να χαρακτηρίσει την παρέκβαση που προηγήθηκε ως *Πεντηκονταετία*. Η περίοδος στην οποία αναφέρεται είναι περίπου τα έτη 480-430, άλλα όπως έχουμε διαπιστώσει η παρέκβαση σταματά το 439.

τὸ δέ τι καὶ πολέμοις οἰκείοις ἐξειργόμενοι: Τα προβλήματα της Σπάρτης στην Πελοπόννησο στο πρώτο μισό της Πεντηκονταετίας περιλάμβαναν μία μακρά περίοδο κατά την οποία πολεμούσαν ανά διαστήματα κατά των Αρκάδων και των

⁷⁶¹ Τῇ δὲ ὕστεραίᾳ ἀναγαγόμεναι αἶ τε Ἀττικαὶ τριάκοντα νῆες καὶ τῶν Κερκυραίων ὅσαι πλώμοι ἦσαν ἐπέπλευσαν ἐπὶ τὸν ἐν τοῖς Συβότοις λιμένα, ἐν ᾧ οἱ Κορίνθιοι ὄρμουν, βουλόμενοι εἰδέναι εἰ ναυμαχήσουσιν. οἱ δὲ τὰς μὲν ναῦς ἄραντες ἀπὸ τῆς γῆς καὶ παραταξάμενοι μετεώρους ἡσύχαζον, ναυμαχίας οὐκ διανοούμενοι ἄρχειν ἐκόντες ὀρῶντες προσγεγενημένας τε ναῦς ἐκ τῶν Ἀθηνῶν ἀκραιφνεῖς καὶ σφίσι πολλὰ τὰ ἄπορα ζυμβεβηκότα, αἰχμαλώτων τε περὶ φυλακῆς οὐδὲ ἐν ταῖς ναυσὶν εἶχον, καὶ ἐπισκευὴν οὐκ οὔσαν τῶν νεῶν ἐν χωρίῳ ἐρήμῳ· τοῦ δὲ οἴκαδε πλοῦ μᾶλλον διεσκόπουν ὅπη κομισθήσονται, δεδιότες μὴ οἱ Ἀθηναῖοι νομίσαντες λελύσθαι τὰς σπονδὰς, διότι ἐς χεῖρας ἦλθον, οὐκ ἐῶσι σφᾶς ἀποπλεῖν.

⁷⁶² Μετὰ ταῦτα δ' εὐθὺς καὶ τότε ζυνέβη γενέσθαι τοῖς Ἀθηναίοις καὶ Πελοποννησίοις διάφορα ἐς τὸ πολεμεῖν. τῶν γὰρ Κορινθίων πρᾶσσόντων ὅπως τιμωρήσονται αὐτούς, ὑποτοπήσαντες τὴν ἔχθραν αὐτῶν οἱ Ἀθηναῖοι Ποτειδαίας, οἷ οἰκοῦσιν ἐπὶ τῷ ἰσθμῷ τῆς Παλλήνης, Κορινθίων ἀποίκους, ἐαυτῶν δὲ ζυμμάχους φόρου ὑποτελεῖς, ἐκέλευον τὸ ἐς Παλλήνην τείχος καθελεῖν καὶ ὀμήρους δοῦναι, τοὺς τε ἐπιδημιουργοὺς ἐκπέμπειν καὶ τὸ λοιπὸν μὴ δέχεσθαι οὐδὲ κατὰ ἔτος ἕκαστον Κορίνθιοι ἔπεμπον, δείσαντες μὴ ἀποστῶσιν ὑπὸ τε Περδίκκου πειθόμενοι καὶ Κορινθίων, τοὺς τε ἄλλους τοὺς ἐπὶ Θράκης ζυναποστήσωσι ζυμμάχους

Αργείων⁷⁶³. Το Άργος είχε αναγεννηθεί μετά την ήττα του από τον Κλεομένη το 494⁷⁶⁴.

καὶ τῆς ξυμμαχίας αὐτῶν ἤπτοντο: Δεν υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στο συγκεκριμένο χωρίο και το κεφάλαιο 1.88, εκεί όπου μαθαίνουμε ότι οι Σπαρτιάτες δεν πείσθηκαν από τις δημηγορίες των συμμαχών τους. Ενδιαφέρονται συνολικά για την Πελοποννησιακή συμμαχία, καθώς μία ενδεχόμενη διάλυσή της θα τους στοίχιζε⁷⁶⁵. Δεν θα πρέπει από την μεριά μας να σκεφτόμαστε υπό όρους αντιφάσεων σε αυτή την συνάρτηση. Η Πεντηκονταετία αποτελεί ένα απόσπασμα και σταματά το 439. Όταν δημοσίευσε το έργο του ο Ελλάνικος, ο ιστορικός συνειδητοποίησε ότι όφειλε να εργασθεί πιο πολύ, όμως ο ίδιος φάνηκε να εναντιώνεται στον Ελλάνικο⁷⁶⁶. Έτσι το προκείμενο χωρίο είναι ένα τμήμα μίας μεταγενέστερης προσθήκης και για τον λόγο αυτό δείχνει τις τελευταίες σκέψεις του Θουκυδίδη για τις αιτίες του πολέμου⁷⁶⁷.

Δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι η σύλληψη του πρώτου βιβλίου πραγματοποιήθηκε μονομιάς και θα πρέπει συν τοις άλλοις να εξομαλύνουμε όλες τις προφανείς αντιφάσεις. Βέβαια σε καμία περίπτωση δεν θα πρέπει να υποστηρίζουμε ότι corpus του Θουκυδίδη διαχωρίζεται σε πολλά επιμέρους κομμάτια, δεδομένου ότι αποτελεί ένα προϊόν ενιαίας έμπνευσης και φυσικά είναι μία ουσιαστική οργανική ενότητα⁷⁶⁸. Όμως η αναφορά⁷⁶⁹ άπαξ στον Ελλάνικο αποτελεί μία ένδειξη η οποία δεν μπορεί να αγνοηθεί.

⁷⁶³ Βλ. Ηρόδ. 9.35: *ὡς δὲ καὶ Σπαρτιῆται, ἐδέοντο γὰρ δεινῶς τοῦ Τισαμενοῦ, πάντως συνεχώρεόν οἱ. συγχορησάντων δὲ καὶ ταῦτα τῶν Σπαρτιητέων, οὕτω δὴ πέντε σφι μαντευόμενος ἀγῶνας τοὺς μεγίστους Τισαμενὸς ὁ Ἥλειος, γενόμενος Σπαρτιήτης, συγκαταίρει. μόνου δὲ δὴ πάντων ἀνθρώπων ἐγένοντο οὗτοι Σπαρτιήτησι πολιῆται. 2 οἱ δὲ πέντε ἀγῶνες οἶδε ἐγένοντο, εἷς μὲν καὶ πρῶτος οὗτος ὁ ἐν Πλαταιῆσι, ἐπὶ δὲ ὁ ἐν Τεγέῃ πρὸς Τεγεήτας τε καὶ Ἀργείους γενόμενος, μετὰ δὲ ὁ ἐν Διπαιεῦσι πρὸς Ἀρκάδας πάντας πλὴν Μαντινέων, ἐπὶ δὲ ὁ Μεσσηνίων ὁ πρὸς Ἰθώμῃ, ὕστατος δὲ ὁ ἐν Τανάγραῖ πρὸς Ἀθηναίους τε καὶ Ἀργείους γενόμενος· οὗτος δὲ ὕστατος κατεργάσθη τῶν πέντε ἀγῶνων.*

⁷⁶⁴ Βλ. Ηρόδ. 6.83: *Ἄργος δὲ ἀνδρῶν ἐχηρώθη οὕτω ὥστε οἱ δοῦλοι αὐτῶν ἔσχον πάντα τὰ πρήγματα ἄρχοντές τε καὶ διέποντες, ἐς ὃ ἐπήβησαν οἱ τῶν ἀπολομένων παῖδες· ἔπειτα σφέας οὗτοι ἀνακτώμενοι ὀπίσω ἐς ἑωυτοὺς τὸ Ἄργος ἐξέβαλον· ἐξωθεύμενοι δὲ οἱ δοῦλοι μάχῃ ἔσχον Τίρυνθα. 2 τέως μὲν δὴ σφι ἦν ἄρθμια ἐς ἀλλήλους, ἔπειτα δὲ ἐς τοὺς δούλους ἦλθε ἀνὴρ μάντις Κλέανδρος, γένος ἐὼν Φιγαλεὺς ἀπ' Ἀρκαδίας· οὗτος τοὺς δούλους ἀνέγνωσε ἐπιθέσθαι τοῖσι δεσπότησι. ἐκ τούτου δὴ πόλεμός σφι ἦν ἐπὶ χρόνον συχνόν, ἐς ὃ δὴ μόγις οἱ Ἀργεῖοι ἐπεκράτησαν. Την πιο καλή περιγραφή όλων αυτών των γεγονότων προσφέρει ο Lewis, CAH v5. 101-10.*

⁷⁶⁵ Βλ. de Ste. Croix, OPW 59 και σημ. 2.

⁷⁶⁶ Βλ. Gomme, οπ.π. σελ. 361 (Notes on the Pentekontaetia).

⁷⁶⁷ Βλ. Hornblower, οπ.π. σελ. 402.

⁷⁶⁸ Βλ. Hornblower, οπ.π. σελ. 402.

⁷⁶⁹ Βλ. 97.2: *τούτων δὲ ὅσπερ καὶ ἦψατο ἐν τῇ Ἀττικῇ ξυγγραφῇ Ἐλλάνικος, βραχέως τε καὶ τοῖς χρόνοις οὐκ ἀκριβῶς ἐπεμνήσθη. ἅμα δὲ καὶ τῆς ἀρχῆς ἀπόδειξιν ἔχει τῆς τῶν Ἀθηναίων ἐν οἴῳ τρόπῳ κατέστη.*

πέμψαντες δὲ ἐς Δελφοὺς: Ο θρησκευτικός συνειρμός που συνδέει αυτό το τμήμα της πρότασης με το πρώτο τμήμα είναι πιο εμφανής στο αρχαίο κείμενο⁷⁷⁰.

τὸν θεὸν: Η Μαρινάτος, υιοθετεί την άποψη του Classen ότι αυτή η διατύπωση για τον Απόλλωνα δείχνει μία θετική στάση του ιστορικού προς της θρησκεία αν και ομολογεί η ίδια πως η έκφραση είναι συμβατική. Είναι άλλωστε γνωστό πως με τον Θουκυδίδη η ιστορία εγκαταλείπει οριστικά τη σφαίρα της θεολογίας και της ποίησης και μετατρέπεται σε επιστήμη με ιδιαίτερο στόχο⁷⁷¹.

ὁ δὲ ἀνεῖλεν αὐτοῖς, ὡς λέγεται, κατὰ κράτος πολέμοισι νίκην ἔσεσθαι, καὶ αὐτὸς ἔφη ξυλλήψεσθαι καὶ παρακαλούμενος καὶ ἄκλητος: Το μαντείο εξασφαλίζεται για το ενδεχόμενο να κερδίσουν οι Αθηναίοι και έτσι προσθέτει ότι οι Σπαρτιάτες πρέπει να καταβάλλουν κάθε προσπάθεια⁷⁷². Η απάντηση αυτή είναι μόλις μία από τις 75 απαντήσεις που ο Fontenrose καταχωρεί ως ιστορικές και τις 156 μυθικές. Από την άλλη ο Westlake⁷⁷³, εντοπίζει μία ανησυχία στη λέξη λέγεται που χρησιμοποιεί ο ιστορικός. Πρόκειται για μία πολύ επιφυλακτική στάση και μάλλον η ετυμηγορία του Fontenrose θα πρέπει να προτιμηθεί. Με το *ξυλλήψεσθαι* ο Lewis πολύ σωστα παραβάλλει τον Αριστοφάνη⁷⁷⁴.

⁷⁷⁰ Η λέξη *σπονδάς*, συνθήκη, προέρχεται από το ρήμα *σπένδομαι*, κάνω σπονδή, που ήταν μία θρησκευτική πράξη.

⁷⁷¹ Βλ. Nesselarath, οπ.π. σελ. 213.

⁷⁷² Βλ. Fontenrose J., *The Delphic Oracle*, Berkley, 1978, σελ. 33, 239, 246.

⁷⁷³ Βλ. Westlake, *Mnemosyne*, 1977, 13.2 σημ., σελ. 350 και 354.

⁷⁷⁴ Βλ. Lewis, CR 33, 1983, σελ. 176, Βλ. Αριστοφ. *Ιππής*, στ. 229: *χὼ θεὸς ξυλλήψεται*, ο θεός Απόλλων θα δώσει τη βοήθειά του. Με ποια πλευρά τάσσεται ο θεός; Ίσως η στάση των Σπαρτιατών να μην είναι και τελειῶς μη αμφισβητήσιμη. Στα Ελληνικά του Ξενοφώντα, 3.2.22, λέγεται ότι οι Ηλείοι κατηγορήσαν τους Σπαρτιάτες σε κάποια περίπτωση, επειδή δεν συμβουλευτήκαν κάποιο μαντείο για ένα επερχόμενο πόλεμο εναντίον των υπολοίπων Ελλήνων. Πρέπει να σημειωθεί πως βάσει του Badian, οπ.π. σελ. 148, η ερώτηση των Σπαρτιατών προς το θεό είχε πιθανότατα τη συβηθισμένη μορφή «αν θα ήταν προτιμότερο να πολεμήσουν». Δεν είχαν λάβει λοιπόν την τελική τους απόφαση για τον πόλεμο. Όπως το θέτει ο Badian, η σπαρτιατική αποστολή στους Δελφούς «δεν συγκρίνεται για παράδειγμα με μία παράκληση προς τον Πάπα να ευλογήσει τις ένοπλες δυνάμεις της Ιταλίας».

Επίμετρο

Η Ειρήνη του Καλλία (449 π. Χ.)

Σύμφωνα με τον μεταγενέστερο ιστορικό, τον Διόδωρο τον Σικελιώτη δεν μας είναι σαφές για το που πήγε δηλαδή ο Καλλίας. Σίγουρα όμως θα μπορούσε να αναγνωστεί και με έναν τρόπο που να δείχνει ότι η αποστολή δεν κατέληξε και πιο μακριά από την Κύπρο. Εντούτοις ο Ηρόδοτος⁷⁷⁵, αναφέρει μία αργειακή πρεσβεία που παρουσιάστηκε στον Αρταξέρξη, στα Σούσα, και συνέπεσε με την πρεσβεία των Αθηναίων υπό των Καλλία, που βρισκόταν εκεί για μία διαφορετική υπόθεση. Η γλώσσα του υποδηλώνει ότι η αποστολή του Καλλία ήταν γνωστή στους αναγνώστες του⁷⁷⁶. Επομένως είμαστε υποχρεωμένοι να δεχθούμε ότι οι διαπραγματεύσεις έγιναν στα Σούσα. Ο Ηρόδοτος εκφράζεται άμεσα, αλλά ο Θουκυδίδης δεν μνημονεύει τίποτα για τις διαπραγματεύσεις και παραμένει σιωπηλός για την ανανέωση της Συνθήκης με τον Δαρείο Β', που τώρα είμαστε βέβαιοι ότι πραγματοποιήθηκε. Το χωρίο Η'56.4, που υποδηλώνει ξεκάθαρα πως προηγουμένως υπήρχε ένας περιορισμός στις θαλάσσιες κινήσεις των Περσών, υψαίνεται κάποια οριστική διευθέτηση μεταξύ των Αθηναίων και των Περσών. Η σιωπή των πηγών διακόπεται μόλις το έτος 380 π. Χ., όταν ο Ισοκράτης⁷⁷⁷ προβαίνει σε αρνητική σύγκριση μεταξύ της Ειρήνης του Βασιλέως την οποία είχε διαπραγματευτεί η Σπάρτη το 387/6 π. Χ., και της Ειρήνης που πέτυχαν οι Αθηναίοι.

Εν συνεχεία υπάρχει μία πλημμυρίδα από ανάλογα αποσπάσματα, στα οποία δηλώνεται ή υποδηλώνεται η σύγκριση με την Ειρήνη του Βασιλέως, αλλά ποικίλλουν ως προς τους όρους που της αποδίδουν. Αυτά όλα προέρχονται από Αθηναίους ρήτορες. Μέχρι το τρίτο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π. Χ., η αθηναϊκή προπαγάνδα

⁷⁷⁵ Βλ. Ηρόδ. Η' 151: *συμπεσεῖν δὲ τούτοις καὶ τόνδε τὸν λόγον λέγουσι τινὲς Ἑλλήνων πολλοῖσι ἔτεσι ὕστερον γενόμενον τούτων. τυχεῖν ἐν Σούσοισι τοῖσι Μεμνονίοισι ἔοντας ἑτέρου πρήγματος εἵνεκα ἀγγέλους Αθηναίων Καλλίην τε τὸν Ἰππονίκου καὶ τοὺς μετὰ τούτου ἀναβάντας, Ἀργείους δὲ τὸν αὐτὸν τοῦτον χρόνον πέμψαντας καὶ τούτους ἐς Σοῦσα ἀγγέλους εἰρωτᾶν Ἀρτοξέρξεα τὸν Ξέρξῳ εἶσφι ἔτι ἐμμένει ἐθέλουσι τὴν πρὸς Ξέρξην φιλίην συνεκεράσαντο, ἢ νομιζοῖατο πρὸς αὐτοῦ εἶναι πολέμιοι- βασιλέα δὲ Ἀρτοξέρξεα μάλιστα ἐμμένειν φάσαι, καὶ οὐδεμίαν νομίζειν πόλιν Ἄργεος φιλιωτέραν.* Πρβλ. ὅμως καὶ Ἰσοκρ., *Πανηγ.*, 120, *Λυκούργ.*, *Λεωκρ.*, 13, *Δημ.*, 19.273, *Αριστόδημ.*, FGHist 104F13. 1-2, *Πλουτ.*, *Κίμων*, 13.4-14.1 (Καλλισθένης), *Σοῦδ.*, βλ. λήμμα *Καλλίας*.

⁷⁷⁶ Προσφάτως υποστηρίχθηκε ότι αυτές οι αποστολές θα πρέπει να χρονολογηθούν μετά την ανάρρηση του Αρταξέρξη στο θρόνο, το 465/4 π. Χ. Δεν μπορούμε να εξηγήσουμε για ποιον λόγο οι Αργεῖοι θα έπρεπε τότε να ανησυχούν μήπως τυχόν ο Αρταξέρξης τους θεωρήσει εχθρούς. Αντιθέτως, αυτή η σκέψη φαίνεται πολύ λογική το έτος 450/449 π. Χ. μετά από τη δεκαετή συμμαχία του Άργους με την Αθήνα.

⁷⁷⁷ Βλ. Δ', 120.

προκαλούσε κάποια αντίδραση. Πιθανώς κάποιος άγνωστος να είπε ότι η μάχη του Ευρυμέδοντα ήταν εκείνη η οποία εξανάγκασε τον βασιλέα να συνάψει ειρήνη, ενώ ο Καλλισθένης υποστήριξε ότι η αποδοχή των ορίων του εδάφους από τον Βασιλέα έγινε ξακάθαρα από φόβο. Ο Ισοκράτης υπαινίσσεται στα 380 π. Χ. την ύπαρξη ενός γραπτού κειμένου. Ο Θεόπομπος⁷⁷⁸ γνώριζε μία στήλη αλλά ειπώθηκε ότι ήταν πλαστή, καθώς το κείμενο ήταν γραμμένο με ιωνικούς χαρακτήρες, που καθιερώθηκαν επίσημα το 403/2 π.Χ. Δυστυχώς, μας είναι άγνωστο αν η μαρτυρία αφορά συνθήκη με τον Αρταξέρξη ή εκείνη με τον Δαρείο Β'⁷⁷⁹. Τέτοιου είδους απόψεις δεν είχαν ευρύτερη απήχηση. Ο Πλούταρχος αντιμετωπίζει με βεβαιότητα το γεγονός ότι ο Κρατερός, στα τέλη του 4^{ου} αιώνα συμπεριέλαβε ένα κείμενο της συνθήκης στη συλλογή των διαταγμάτων του. Κανένα θέμα όμως στην ιστορία του 5^{ου} αιώνα π. Χ. δεν έχει προκαλέσει τόσες πολλές αντιπαραθέσεις και διαφωνίες. Η σιωπή του Ηροδότου και του Θουκυδίδη, η ποικιλία των αναφερόμενων όρων και η υποτιθέμενη πεποίθηση που υποδεικνύει η άγνωστη πηγή του Πλουτάρχου⁷⁸⁰, ότι ο πόλεμος συνεχιζόταν την εποχή των αντεγκλήσεων για τα οικοδομήματα της Ακρόπολης, αυτά όλα επαναλαμβάνονται σε μία προσπάθεια να καταδειχθεί ότι η συνθήκη δεν ήταν αυθεντική. Πολύ πρόσφατα η εσφαλμένη χρονολόγηση του Ηροδότου⁷⁸¹ και οι υπαινιγμοί του Πλουτάρχου⁷⁸² χρησιμοποιήθηκαν ώστε να μεταθέσουν το πρόβλημα στη δεκαετία του 460 π. Χ., είτε με τη θεωρία ότι η συνθήκη καταρτίστηκε μετά τον Ευρυμέδοντα αλλά η εφαρμογή της ήταν βραχύβια, είτε ότι η παράδοση την τοποθετούσε μετά τον Ευρυμέδοντα αλλά δεν ήταν γνήσια.

Και αυτές ακόμα οι απόψεις δεν ήταν εντελώς καινούριες και από όλα τα ζητήματα που έχουν ως τώρα διερευνηθεί, θα πρέπει να συμφωνήσουμε με τον τρόπο που ο Eduard Meyer⁷⁸³, το 1899, συνηγόρησε υπέρ της ύπαρξης της συνθήκης. Με το να ασχολούμαστε όμως με τις λεπτομέρειες υπάρχει κίνδυνος να χαθεί η επαφή με βασικό γεγονός, ότι δηλαδή ο πόλεμος όντως τελείωσε.

⁷⁷⁸ Βλ. FGrHist 115 F 154.

⁷⁷⁹ Βλ. Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας, τ.3 Χρυσός Αιώνας, Από τα Περσικά στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, Cambridge University, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2005, σελ. 169.

⁷⁸⁰ Βλ. Πλουτ., Περ. Α', 2.3: τῶν μὲν γὰρ ἐκ τῆς τύχης ἀγαθῶν τὰς κτήσεις καὶ ἀπολαύσεις, τῶν δ' ἀπ' ἀρετῆς τὰς πράξεις ἀγαπῶμεν, καὶ τὰ μὲν ἡμῖν παρ' ἐτέρων, τὰ δὲ μᾶλλον ἐτέροις παρ' ἡμῶν ὑπάρχειν βουλόμεθα. τὸ γὰρ καλὸν ἐφ' αὐτὸ πρακτικῶς κινεῖ καὶ πρακτικὴν εὐθὺς ὁρμὴν ἐντίθησιν, ἠθοποιῶν οὐ τῇ μιμήσει τὸν θεατὴν, ἀλλὰ τῇ ἰστορίᾳ τοῦ ἔργου τὴν προαίρεσιν παρεχόμενον.

⁷⁸¹ Βλ. Η' 151.

⁷⁸² Βλ. Κίμων II' 4, και Bosworth A. B., *Plutarch, Callisthenes and the Peace of Callias*, JHS 110, 1990, σελ. 1-13.

⁷⁸³ Βλ. Meyer, οπ. π. Α 87, σελ. 71-82. Όπως ο Meyer έτσι και ο Habicht Chr., *Hermes*, 89, 1961, σελ. 25 κ. εξ. Δέχονται ότι η ειρήνη ήταν μόνο προφορική.

Σήμερα έχουμε στη διάθεσή μας πολλές λεπτομέρειες οι οποίες αφορούν τα γεγονότα, τις οποίες ο Meyer δεν γνώριζε, και που πρέπει να εξετασθούν. Πρώτον υπάρχει η μαρτυρία με τους καταλόγους των εισφορών. Ο 5^{ος} κατάλογος⁷⁸⁴, που είναι ο πρώτος μίας νέας λογιστικής περιόδου, περιλαμβάνει τις εισπράξεις της άνοιξης του 449 π. Χ. Ο ανώτατος αριθμός εγγράφων⁷⁸⁵ ανέρχεται σε 188 ονόματα, σε 199 σειρές, αλλά υπάρχουν κάποιες διπλοεγγραφές και περισσότερα ονόματα δύο σειρών από το συνηθισμένο. Ο πραγματικός αριθμός είναι περίπου 163⁷⁸⁶, και αντιπροσωπεύει αύξηση κατά 14 ονόματα περίπου πάνω από το μέσο όρο της πρώτης λογιστικής περιόδου. Είναι και πολύ πιθανό ότι τα πιο πολλά από τα 21 ως 23 ονόματα που πιστοποιήθηκαν εκεί για πρώτη φορά, όντως εμφανίζονται πρώτη φορά. Τα πιο σημαντικά από αυτά είναι η Άκανθος, οι Ερυθρές, η Ιστιαία, η Ιασός, η Κύθνος, η Πάρος, η Σίφνος, η Τήνος, ίσως η Νάξος, η Ερέτρια και η Χαλκίδα. Αντίθετα 28 πολιτείες εξαφανίζονται για κάποια χρονική περίοδο μετά την πρώτη λογιστική περίοδο, αν και κάποιες από αυτές μπορεί ακόμα να πλήρωναν τον συμμαχικό φόρο, μέσα από μεγαλύτερες ομάδες κρατών. Οποιαδήποτε και να είναι η εξήγηση για τις προηγούμενες απουσίες, το πρόβλημα πλέον έχει λυθεί. Μετά τον κατάλογο αυτό οι μαρτυρίες γίνονται πιο ασαφείς. Αν εικάσουμε ότι ο κατάλογος στην κορυφή του οπίσθιου μέρους της πρώτης στήλης έφερε την ένδειξη ότι ήταν ο 9^{ος}⁷⁸⁷ και ότι περιλαμβάνει τις εισπράξεις της άνοιξης του 445 π. Χ., τότε έχουμε μόνο δύο καταλόγους (Α και Β)⁷⁸⁸ για να καλύψουμε τις πληρωμές των ετών 448, 447 και 446. Δεν αμφισβητείται ότι οι κατάλογοι Α και Β ανήκουν σε διαδοχικά έτη, αφού συνδέονται με μεγάλες ομοιότητες στη σειρά καταγραφής των πόλεων, και με πληρωμές στον Β, οι οποίες είναι συμπληρωματικές εκείνων που παραλείφθηκαν στον Α.

Η δυσκολία έγκειται στο να γνωρίσουμε κατά πόσο είναι κατάλογοι του 448 και του 447, ή του 447 και του 446 αντίστοιχα. Αν πρόκειται για τους καταλόγους των ετών 447 και 446, δεν υπάρχει κάποια δυνατότητα η στήλη να εξηγήσει το κενό του έτους 448. Αν το ελλείπον έτος ήταν το 448, υπάρχει και η εκδοχή της παράλειψης της Ειρήνης του Καλλία. Έχει υποστηριχθεί για παράδειγμα πως δεν υπάρχουν κανένας

⁷⁸⁴ Ο αριθμός που διατηρείται: ATL I και II=IG I3 263.

⁷⁸⁵ Βλ. για τους καταλόγους, McGregor M. F., *The Athenian Tribute Lists*, 4 τόμοι, Princeton, 1939-1953.

⁷⁸⁶ Βλ. ATL III 30-1.

⁷⁸⁷ Βλ. IG I3 266. Δεν είναι σίγουρο ότι το *ενάτη* διαβιβάζεται.

⁷⁸⁸ Βλ. ATL I και II κατάλογοι 7-8= IG I3 264-265, εφεξής Α και Β.

κατάλογος, καθώς θεωρητικά η εισφορά ήταν πληρωτέα μόνο εφόσον συνεχιζόταν ο πόλεμος⁷⁸⁹. Από την άλλη όμως αν ο Α και ο Β ανήκουν στα έτη 448 και 447, η κλίμακα των δυνατοτήτων αυξάνεται ελαφρά δεδομένου ότι υπάρχει αδικαιολόγητα κενός χώρος πάνω από τον ένατο κατάλογο. Η απουσία του καταλόγου του έτους 446 θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ακολούθως: Μάλλον θα πρέπει να ήταν πολύ σύντομος, εξαιτίας της γενικής διακράτησης των εισφορών μετά τη μάχη της Κορώνειας. Επίσης έχει υποστηριχθεί ότι η Αθήνα παραιτήθηκε από τις αξιώσεις της για την καταβολή της εισφοράς του συγκεκριμένου έτους. Το λιγότερο που μπορούμε να πούμε, βάσει και των ενδείξεων, είναι ότι σημαντική απορρύθμιση του συστήματος είσπραξης και καταγραφής των εισφορών εκείνα τα χρόνια, τα οποία ήταν κατά πάσα πιθανότητα χρόνια κρίσης. Μάλλον θα πρέπει να είναι περισσότερο προτιμητέα η εκδοχή σύμφωνα με την οποία δεν καταβλήθηκαν ή δεν έπρεπε να καταβληθούν εισφορές το έτος 448, και οι προσπάθειες να ξεκινήσει πάλι η είσπραξη το 447 δεν έγιναν δεκτές. Οπωσδήποτε, θα ήταν ίσως αποδεκτή μία πιο σαφής ερμηνεία.

Κάποιες από τις εκφάνσεις του οικοδομικού προγράμματος του Περικλή⁷⁹⁰ είναι σαφέστερες και πιο σχετικές. Είναι σχεδόν σίγουρο ότι κατά το πρώτο έτος που ανακοινώθηκαν οι δαπάνες για την κατασκευή του Παρθενώνα ήταν το 447/6⁷⁹¹. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε το οικοδομικό πρόγραμμα από διαφορετικές ερμηνείες. Μία άποψη ήταν βέβαια αυτή των αναθημάτων στους θεούς για τα επιτεύγματα του παρελθόντος⁷⁹². Το κόστος ενός τέτοιου οικοδομικού προγράμματος προκάλεσε έντονο προβληματισμό. Το πιο μεγάλο νούμερο που γνωρίζουμε και αφορά το τελικό κόστος είναι αυτό που σχετίζεται με το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Φειδία, που κυμαινόταν μεταξύ 700 και 1.000 ταλάντων. Πιο παλιά τόσο μεγάλα ποσά γίνονταν

⁷⁸⁹ Την εκδοχή αυτή ενισχύει το χωρίο Α' 96.1 στον Θουκυδίδη: *Παραλαβόντες δὲ οἱ Ἀθηναῖοι τὴν ἡγεμονίαν τούτῳ τῷ τρόπῳ ἐκόντων τῶν ζυμμάχων διὰ τὸ Πανσανίου μῖσος, ἔταξαν ἅς τε ἔδει παρέχειν τῶν πόλεων χρήματα πρὸς τὸν βάρβαρον καὶ ἅς ναῦς· πρόσχημα γὰρ ἦν ἀμύνεσθαι ὧν ἔπαθον δημοῦντας τὴν βασιλέως χώραν. καὶ Ἑλληνοταμίαι τότε πρῶτον Ἀθηναίους κατέστη ἀρχή, οἱ ἐδέχοντο τὸν φόρον· οὕτω γὰρ ὀνομάσθη τῶν χρημάτων ἡ φορά. ἦν δ' ὁ πρῶτος φόρος ταχθεὶς τετρακόσια τάλαντα καὶ ἐξήκοντα. ταμειὸν τε Δῆλος ἦν αὐτοῖς, καὶ αἱ ζύνοδοι ἐς τὸ ἱερὸν ἐγίνοντο.*

⁷⁹⁰ Για τον Περικλή βλ. DeSanctis G., *Pericle*, Milano-Messina, 1944. Βλ. επίσης και την μελέτη του Vogt J., *Das Bild des Perikles bei Thukydides*, Hist. Zeitschrift, 182, 1956, σελ. 249 κ. εξ.

⁷⁹¹ Βλ. IGI 3 436, η χρονολογία συνάγεται από το IGI3 449.

⁷⁹² Βλ. Δημοσθ. ΚΒ' 76= ΚΔ' 184, Πλουτ. Περικλής, ΙΒ' 1: *ὁ δὲ πλείστην μὲν ἡδονὴν ταῖς Ἀθήναις καὶ κόσμον ἤνεγκε, μεγίστην δὲ τοῖς ἄλλοις ἐκπληξίν ἀνθρώποις, μόνον δὲ τῇ Ἑλλάδι μαρτυρεῖ μὴ ψεύδεσθαι τὴν λεγομένην δύναμιν αὐτῆς ἐκείνην καὶ τὸν παλαιὸν ὄλβον, ἢ τῶν ἀναθημάτων κατασκευή, τοῦτο μάλιστα τῶν πολιτευμάτων τοῦ Περικλέους ἐβάσκαινον οἱ ἐχθροὶ καὶ διέβαλλον ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, βοῶντες ὡς ὁ μὲν δῆμος ἀδοξεῖ καὶ κακῶς ἀκούει τὰ κοινὰ τῶν Ἑλλήνων χρήματα πρὸς αὐτὸν ἐκ Δήλου μεταγαγόν*

αποδεκτά, βάσει κάποιας αναφοράς του Πλουτάρχου ο οποίος έκανε λόγο για ναούς 1.000 ταλάντων και για το ποσό των 2.000 ταλάντων για τα προπύλαια. Η συγκριτική μελέτη όμως με καλύτερα τεκμήρια που αφορούν άλλα οικοδομικά επιτεύγματα οδήγησε στο συμπέρασμα ότι οι αριθμοί αυτοί είναι πολύ υψηλοί.

Τώρα ο αναγνώστης, ενδεχομένως να κατανοεί περισσότερο τον λόγο για τον οποίο το παρόν κεφάλαιο απορρίπτει τις συμβατικές επικρίσεις της Ειρήνης του Καλλία. Το Θησαυροφυλάκιο της συμμαχίας έχει απαλλοτριωθεί, και το οικοδομικό πρόγραμμα, του οποίου το κόστος φαίνεται να ανέρχεται σε 3.000 τάλαντα, φέρει τις ενδείξεις ενός επινίκιου αναθήματος. Το μόνο συμπέρασμα το οποίο μπορούμε να εξάγουμε είναι πως οι Αθηναίοι ήταν πεπεισμένοι, πριν ξεκινήσουν τις εργασίες για τον Παρθενώνα, πως ο Περσικός πόλεμος είχε πλέον λάβει τέλος⁷⁹³, με τη συναίνεση και των δύο πλευρών. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε το αν ο Μεγας Βασιλέας αναγκάστηκε να πάρει όρκο και ούτε μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν ήταν γνήσιο το κείμενο που είχε διαβάσει ο Ισοκράτης και για το οποίο ο Θεόπομπος ήταν δύσπιστος⁷⁹⁴.

Είναι πολύ πιθανό να έγινε μεγάλη επίδειξη γνώσεων για τις λεπτομέρειες. Ο Δημοσθένης έφτασε σε σημείο να ισχυρισθεί, τι 343 π. Χ., ότι είχε επιβληθεί στον Καλλία πρόστιμο 5^ο ταλάντων, επειδή δωροδοκήθηκε κατά τη διάρκεια της αποστολής του. Από την άλλη, η εγκατάλειψη της Κύπρου αποτέλεσε πλήγμα για την Αθήνα. Μόνο ύστερα από την σύνασή της η συνθήκη ειρήνης μπορούσε πραγματικά να αναγγελθεί ως επίτευγμα, σε μία εποχή που ελάχιστα άλλα πράγματα μπορούσαν να κάνουν υπερήφανη την Αθήνα. Κάποιοι όροι της συμφωνίας μπορούν να συναχθούν από την ιστορία των επομένων χρόνων. Ο Βασιλέας φαίνεται πως δεν είχε παραιτηθεί από το δικαίωμά του να εισπράττει φόρο υποτέλειας από την Ιωνία⁷⁹⁵.

⁷⁹³ Βλ. Bostford & Robinson, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1979, σελ.219.

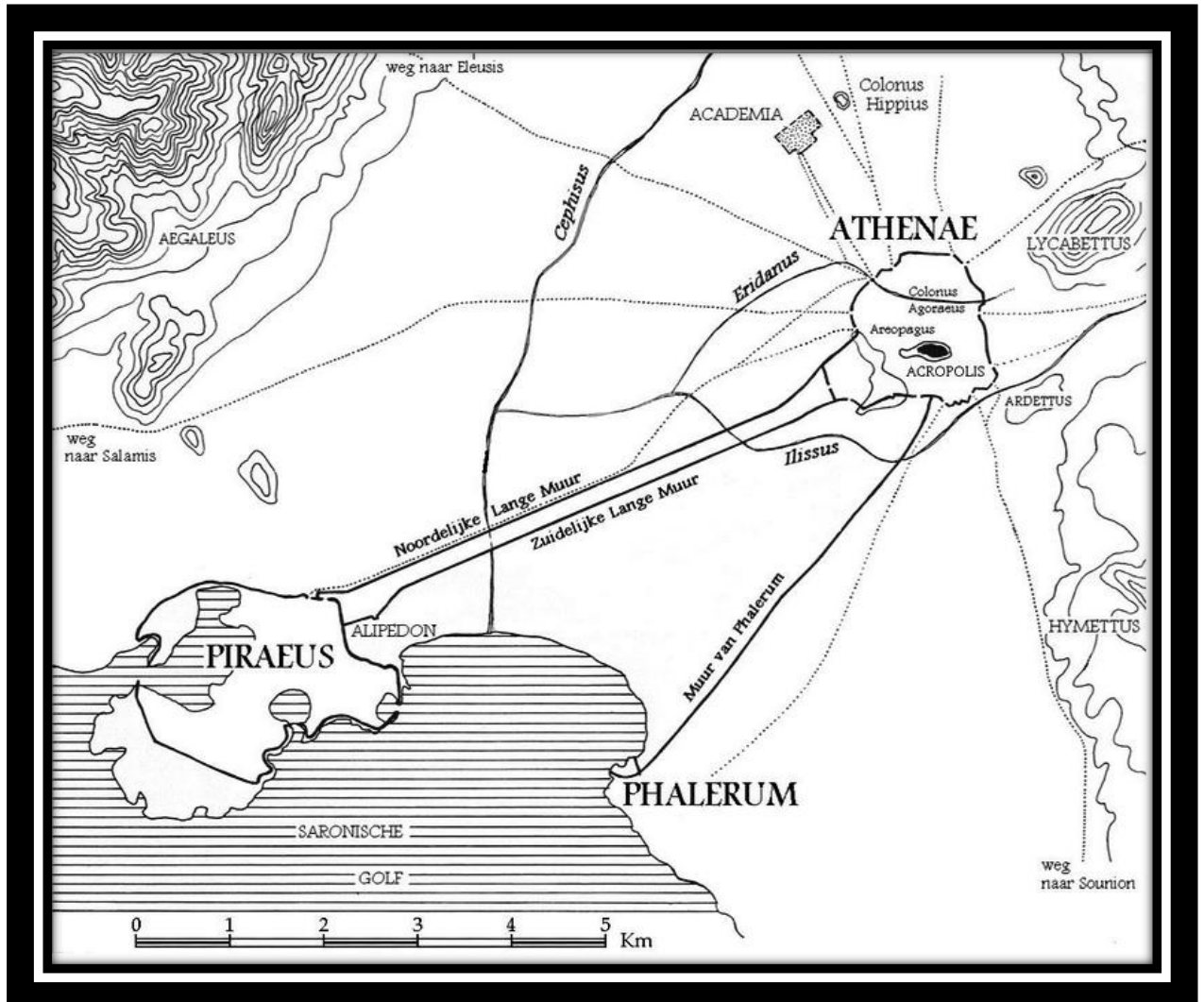
⁷⁹⁴ Στον Θουκυδίδη, συνάπτεται μία συμφωνία για λογαριασμό του Βασιλέα, χωρίς ο ίδιος προσωπικά να παίρνει όρκο για την τήρησή της. Βλ. Wilcken Ulrich, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, Αθήνα, 1976, σελ. 202.

⁷⁹⁵ Βλ. Θουκ. Η' 5.5: *ὕπὸ βασιλέως γὰρ νεωστὶ ἐτύγχανε πεπραγμένος τοὺς ἐκ τῆς ἑαυτοῦ ἀρχῆς φόρους, οὗς δι' Αθηναίους ἀπὸ τῶν Ἑλληνίδων πόλεων οὐ δυνάμενος πρᾶσσεσθαι ἐπωφείλησεν: τοὺς τε οὖν φόρους μᾶλλον ἐνόμιζε κομείσθαι κακῶσας τοὺς Αθηναίους, καὶ ἅμα βασιλεῖ ζυμμάχους Λακεδαιμονίους ποιήσειν, καὶ Ἀμόργην τὸν Πισσοῦθνον υἱὸν νόθον, ἀφειστῶτα περὶ Καρίαν, ὥσπερ αὐτῶ προσέταξε βασιλεύς, ἢ ζῶντα ἄξειν ἢ ἀποκτενεῖν, καὶ 6.1: οἱ μὲν οὖν Χίτι καὶ Τισσαφέρνης κοινῇ κατὰ τὸ αὐτὸ ἔπρασον, Καλλίγειτος δὲ ὁ Λαοφῶντος Μεγαρεὺς καὶ Τιμαγόρας ὁ Αθηναγόρου Κυζικηνός, φυγάδες τῆς ἑαυτῶν ἀμφοτέρου παρὰ Φαρναβάζῳ τῷ Φαρνάκου κατοικοῦντες, ἀφικνοῦνται περὶ τὸν αὐτὸν καιρὸν ἐς τὴν Λακεδαίμονα πέμπαντος Φαρναβάζου, ὅπως ναῦς κομίσειαν ἐς τὸν Ἑλλήσποντον, καὶ αὐτός, εἰ δύναιτο, ἅπερ ὁ Τισσαφέρνης προθυμεῖτο, τάς τε ἐν τῇ ἑαυτοῦ ἀρχῇ πόλεις ἀποστήσειε τῶν Αθηναίων διὰ τοὺς φόρους καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ βασιλεῖ τὴν ζυμμαχίαν τῶν Λακεδαιμονίων ποιήσειεν.*

Μπορούμε λοιπόν τώρα ορθώς να εικάσουμε ότι οι πόλεις της Ιωνίας έμελλαν να στερηθούν τις οχυρώσεις τους, όπως και ότι η Αθήνα παραιτήθηκε από το δικαίωμά της να ιδρύσει οικισμούς ή αποικίες στην Ιωνία. Επιπλέον, η συνθήκη περιλάμβανε κάποιους περιορισμούς στις κινήσεις των πλοίων, όπως συνάγεται και από τον Θουκυδίδη⁷⁹⁶. Οι περιορισμοί των χερσαίων μετακινήσεων δεν είναι τόσο προσδιορισμένοι. Όμως, δεν θα πρέπει να πιστεύουμε πως οι όροι τηρήθηκαν απολύτως. Σχετικά με τη χρονολόγηση, δεν μπορούμε να είμαστε ποτέ βέβαιοι. Είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι η συνθήκη της ειρήνης είχε καταρτιστεί όταν καταβλήθηκαν οι εισφορές από τους συμμάχους την άνοιξη του 449. Εφόσον παραλείψουμε το Πανελλήνιο Συνέδριο που αναφέρει ο Πλούταρχος, πιθανόν ο Καλλίας να επέστρεψε και στη συνέχεια να ελήφθη η απόφαση για τη χρηματοδότηση του οικοδομικού προγράμματος πριν από το τέλος του έτους 450/449, όπως ισχυρίζεται ο σχολιαστής του Δημοσθένη, αν και δεν την θεωρούν όλοι αυτή την πηγή αξιόπιστη.

⁷⁹⁶ Βλ. Η' 56.6. Μεγάλη απόδειξη για την ιστορικότητα της Ειρήνης του Καλλία είναι εκείνη η μαρτυρία του Θουκυδίδη στον Γ' Περικλειικό λόγο όπου πιστοποιεί την ύπαρξη της συνθήκης: *καὶ οὐκ ἔστιν ὅστις τῇ ὑπαρχούσῃ παρασκευῇ τοῦ ναυτικοῦ πλέοντος ὑμᾶς οὔτε βασιλεὺς οὔτε ἄλλο οὐδὲν ἔθνος τῶν ἐν τῷ παρόντι κωλύσει*. Βλ. Β' 62.

Παράρτημα Φωτογραφιών

Η παράκτια περιοχή των Αθηνών με τα Μακρά Τείχη.

Themis in der Rolle der Pythia prophezeit dem Aigeus einen Sohn

(attischer Kylix aus Vulci, etwa 440/430 v. Chr.)

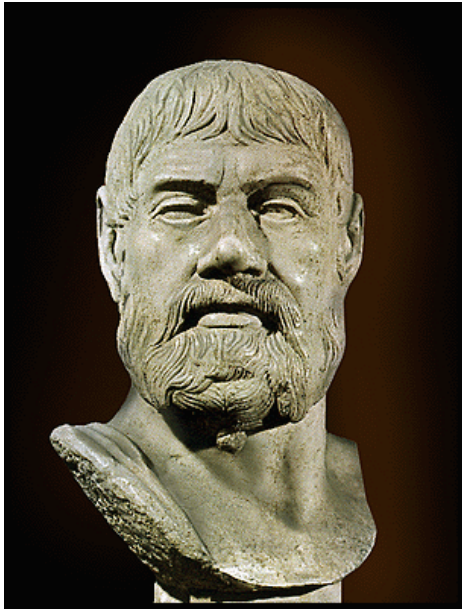
Αναπαράσταση της μνημειακής κλίμακας που οδηγούσε στα Προπύλαια, 5ος αιώνας π.Χ.

Το 461 π. Χ. οι Αθηναίοι εξοστράκισαν τον Κίμων, επειδή δυσφορούσαν με τις συντηρητικές του τάσεις και το φιλολακωνισμό του. Στην εικόνα: όστρακα με τα ονόματα των τριών προσωπικοτήτων (Αριστείδης, Κίμων, Θεμιστοκλής) που κυριάρχησαν στην πολιτική ζωή της Αθήνας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 5^{ου} αιώνα π. Χ. (Αθήνα, Μουσείο Αγοράς).

Στα μέσα του 5^{ου} αιώνα π. Χ. η Α΄ Αθηναϊκή Συμμαχία έχει επεκταθεί σε όλο το χώρο του Αιγαίου, τις ακτές της Μακεδονίας και της Θράκης και τα μικρασιατικά παράλια, ενώ η Πελοποννησιακή Συμμαχία έχει περιοριστεί ουσιαστικά στην Πελοπόννησο. Στο χάρτη σημειώνονται τα κράτη των δύο ηγεμονίδων πόλεων, της Αθήνας και της Σπάρτης, και οι σφαίρες επιρροής τους καθώς και τα μέλη των δύο συμμαχιών.

Ο Πασανίας (515 ή 510 π.Χ. — 470 π.Χ.)

Ο Περικλής του Ξανθίππου ο Χολαργεύς (περίπου 495-429 π.Χ.)

Το μαντείο των Δελφών.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Adshead K., *Politics of the Archaic Peloponnese. The transition from Archaic to Classical Politics*, Hampshire, 1989.

Adshead K., *Politics of the Archaic Peloponnese: The Transition from Archaic to Classical Politics*, Aldershot and Brookfield, Vermont, 1986.

Alty J., *Dorians and Ionians*, JHS 102, 1982.

Amit A., *Athens and the Sea*, Brussels, 1965.

Amos Nur, *Apocalypse: Earthquakes, Archaeology, and the Wrath of God*, Princeton, 2008.

Andrewes, *Could There Have Been A Battle at Oinoe?* Στο *The Ancient Historian and his Material: Essays In Honour of C. E. Stevens on his 70th Birthday*, εκδ., B. Levick, Farnborough, 1975.

Andrewes, *Spartan Imperialism?* , στο *Imperialism in the Ancient World*, εκδ. P.Carnsey και C.Whittaker, Cambridge, 1979.

Andrews A., *Diodorus and Ephoros: One Source of Misunderstanding στο The Craft of the Ancient Historian: Essays in Honour of Chester G. Starr*, J. W. Eadie, J. W. Ober, New York, 1985.

Andrews A., *The Opposition to Pericles*, JHS 98, 1978.

Applebaum S., *Jews and Greeks in Ancient Cyrene*, Leiden, 1979.

Archibald Z. H., *The Odrysian Kingdom of Thrace, Orpheus Unmasked*, Oxford Monographs on Classical Archaeology, Oxford, 1998.

Arnim von H., *Stoicorum veterum fragmenta*, Stuttgart, 1964.

Babler B., *Archaeologie und Chronologie*, Darmstadt, 2004.

Babler Balbina, *Die Archaischen attischen Grabstelen in der Themistokleischen Stadtmauer: Grabschandung oder Apotropaion?*, Philologus, 2001.

- Badian E., Athens, the Locrians and Naupactus, From Plataia to Potidaea, 1993.
- Badian E., *The Deification of Alexander the Great, Edson Studies*, Thessaloniki, 1981.
- Badian E., *The Peace of Kallias*, JHS, 1-39.
- Badian E., *Towards a Chronology of the Pentekontaetia Down to the Renewal of the Peace of Callias, στο From Plataea to Potidaea*, London, 1993.\
- Barnett R. D., *The clash of the sea and land raiders with Egypt*, CAH Vol. ii, Part 2, Cambridge, 1975 (3rd ed.).
- Barron J. P., *Chios in the Athenian Empire, Chios: a conference at the Homereion in Chios*, Oxford, 1986.
- Barron J., *The 5th Century horoi of Aigina*, JHS 103, 1983.
- Barron J., *Religious Propaganda of the Delian League*, JHS 84, 1964.
- Barron, *The Silver Coins of Samos*, London, 1966.
- Barucchi L., *Aristide figlio di Lisimaco nella tradizione letteraria del V sec. a. C.*, RSA, 1999.
- Beckerath von J., *Abriss der Geschichte des alten Agypten*, Munchen, 1971.
- Behmel Albrecht, *Themistokles, Sieger von Salamis und Herr von Magnesia: Die Anfänge der athenischen Klassik zwischen Marathon und Salamis*, Stuttgart, 1999.
- Behmel Albrecht, *Themistokles, Sieger von Salamis und Herr von Magnesia. Die Anfänge der athenischen Klassik zwischen Marathon und Salamis*, Stuttgart, 1999.
- Beissel O., *Die Insel Thasos*, Kiel, 1068.
- Benedetti L. - R. Finkel- D. Papanastassiou et al., *Post-glacial slip history of the Sparta fault determined by CL cosmogenic dating: Evidence for non-periodic earthquakes*, *Geophysical Research Letters*, vol. 19, No 8, 10.1029/2001G.014510, 2002.
- Bengston H., *Griechische Geschichte*, II, 1960.

Benvenuti P.-Falciai, *Ipodamo di Mileto Architetto e Filosofo. Una ricostruzione filologica della personalita*, Firenze,1982.

Berve Sb., *Zur Themistoklesinschrift von Troizen*,1961.

Best J. G. P., *Thracian Peltasts and their Influence on Greek Warfare, Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society*, 1, Groningen, 1969.

Best J. G. P., *Thracian Peltasts and their influence on Greek Warfare*, Groningen, 1969.

Blake R., *Disraeli*, London, 1966.

Bloedow E. F., *Why did Sparta rebuff the Athenians at Ithome in 462 B. C.*, AHB 2000.

Bloesel Wolfgang, *Themistokles bei Herodot: Spiegel Athens im funften Jahrhundert*, Historia Einzelschriften,Stuttgart,2004.

Blossel W., *Das Flottenbauprogramm des Themistokles und der Beschluß der Athener zur Seeverteidigung gegen Xerxes*(Hdt. VII 140-144), Herodot und die epoche der Persekkriege, Br. Bleckmann, επιμ., Koln, 2007.

Bockh A., *De archonibus atticis pseudeponymis*, Berlin,1830.

Boersma J. S., *Athenian Building Policy from 561 to 405 B.C.*, Groningen,1970.

Bosworth A. B., *Plutarch, Callisthenes and the Peace of Callias*, JHS 110, 1990.

Bowra C. M., *Pindar*,Oxford,1964.

Bradeen D. W., *The Athenian Agora, xvii: Inscriptions, The Funerary Monuments*, no.1. Princeton, 1974.

Bradeen D., *The Athenian Casualty List of 464 BC*, Hesperia 36,1967.

Bresciani E., *An den Ufern des Nils*, Stuttgart, 2002.

Briant P., *Ethno-classe dominante et populations soumises, στο A. Kuhrt και H. Sancisi-Weerdenburg, Achaemenid History, iii. Method and History*, Leiden, 1988.

- Briant P., *Suse et l' Elam dans l'empire achemenide, Le palais de Darius a Suse. Une residence royale sur la route de Persepolis a Babylone*, J. Perrot (επιμ.), Paris, 2010.
- Bridges A. P., *The Athenian Treaty with Samos*, ML 56, JHS 100, 1980.
- Brunt P. A., *Alexander's Macedonian Cavalry*, JHS 83, 1963.
- Brunt P. A., *Athenian Settlements Abroad in the 5th Century B. C.*, στο Ehrenberg Studies.
- Brunt P.A., *Studies in Greek History and Thought*, Oxford, 1993.
- Buck R. J., *A History of Boeotia*, Edmonton, 1979.
- Bulow-Jacobsen A., *A Third-Century Codex of Thukydides*, BICS 22, 1975.
- Burkert W., *Babylon, Memphis, Persepolis: Eastern Contexts of Greek Culture*, Harvard, 2004.
- Burkert W., *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, Berkley, 1979.
- C.W.Fornara-L.J. Samons II, *Athens from Cleisthenes to Pericles*, California, 1991.
- Cadoux T. J., *JHS* 68, 1948.
- Calligeri D., *The Dorian-Ionian Distinction in Thukydides Books VI and VII*, Πλάτων, 2001-2.
- Canfora L., “ *Tukidide erodoteo*”, QS 16, 1982.
- Carter L. B., *The quiet Athenian*, Oxford, 1986.
- Cartledge Paul, *Sparta and Lakonia*, London, 1979.
- Catling R. W. V.- F. Marschand-M. Sasanow, *Lykophron's Alexandra and the Cypriote name Praxandros, Onomatologos*. Studies in Greek Personal Names presented to Elaine Matthews, 2010.
- Catling R.W.V., *Continuity and Change in a Greek Urban Landscape: Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: I* (British School at Athens Supplementary), 2003.

Cawkwell G. *The Fall of Themistocles*, Auckland Classical Studies Presented to E.M. Blaiklock, London, 1971.

Chambers M., *Four Hundred Sixty Talents*, CP 53,1958.

Chambers M., *Themistocles and the Piraeus*, *Studies Presented to Sterling Dow on his Eightieth Birthday*= GRBS Monographs 10,1984.

Chamoux F., *Cyrene sous la monarchie des Battiades*, Paris, 1953.

Charles M., *L' Arbre et la source*, Paris, Seuil,1985.

Chauveau M., *Inaros, prince des rebelles*, F. Hoffmann-H. J. Thissen(επιμ.), *Res Severa Verum Gaudium. Festschrift für K.- Th. Zauzich*, Leuven,2004.

Clauss M., *Alexandria. Schicksale einer antiken Welstadt*, Stuttgart, 2003.

Connor Robert W.,*Thukydides*, Princeton,1984.

Connor W. R., *Thukydides*, Princeton, 1984.

Connor W. R.*Theopompus and 5th century Athens*, Princeton, 1986.

Constantakopoulou Ch., *The Dance of the Islands. Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World*, Oxford, 2007.

Conwell D. H.,*Connecting a City to the Sea, The History of the Athenian Long Walls*,Leiden-Boston,2008.

Cowley A., *Aramaic Papyri of the Fifth Century B. C.*, Oxford, 1923.

Crane Gregory, *Thukydides and the Ancient Simplicity: The Limits of Political Realism*, Berkeley, 1998.

Crane Gregory, *Thukydides and the Ancient Simplicity, The Limits of Political Realism*, Berkeley,1998.

Curtius E.,*Attische Studien: Pnyx und Stadtmauer*, Gottingen, 1862.

Cuulham P., *The Delian League: Bicameral or Unicameral?*, AJAH 3, 1978.

Daux G., *Remarques sur la composition du conseil amphictionque*, BCH 81, 1957.

- Davies J. K., *Athenian Propertied Families 600-300 BC*, Oxford,1971.
- Davies J. K., *Das klassische Griechenland und die Demokratie*, Munchen, 1983.
- Davies K.J., *Athenian Propertied Families 600-300 BC*, Oxford,1971.
- de Ste Croix, *The Origins of the Peloponnesian War*, 1973.
- Deane P., *Thukydides Dates 465-431*, Ontario,1972.
- Demand H. H., *Thebes in the Fifth Century, States and Cities of Ancient Greece*, London,1982.
- Denniston J. D., *The Grrek Particles*, Oxford, 1954.
- DeSanctis G., *Pericle*, Milano-Messina, 1944.
- Detienne M. και J.P.Vernant, *Cunning Intelligence in Greek Culture and Society*, μτφρ. J.Lloyd, Brighton, 1978.
- Develin R., *Athenian Officials 684-321 BC*, Cambridge,1989.
- Develin Roberts, *Athenian Officials 684-321 B. C.* , Cambridge, 1989.
- Dimitropoulos Panagiotis, *Untersuchungen zum finale Genetiv des substantivierten Infinitivs bei Thukydides*, Commentationes Humanarum Litterarum, Helsinki, 1999.
- Dover, *Greek Homosexuality*, Oxford,1978.
- Drews R., *Early Riders. The Beginnings of Mounted Warfare in Asia and Europe*, New York-London, 2004.
- Drexler H., *Thukydides-Studien*, Hildesheim,1976.
- Driver G. R., *Aramaic Documents of the 5th century B. C.*, Oxford, 1957.
- Ducray P., *Les fortifications grecques: role, fonction, efficacite, La fortification dans l'histoire du monde grec*, Colloque International Valbonne, Decembre, 1982, Paris, 1986.
- Ducray P., *Les fortifications grecques: role, fonction, efficacite. La fortification dans l'histoire du monde grec*, Paris,1986.

- Ducrey P., *Le Traitement des prisoners de guerre dans la Grece antique*, Paris,1968.
- E. Vanderpool, *The Date of the Pre-Persian City Wall of Athens*, Tribute to Benjamin Dean Meritt, εκδ. D.W.Bradeen, M.F.McGregor,Locust Valley, New York, 1974.
- E.Curtius, *Attische Studien: Pnyx und Stadtmauer*, Gottingen, 1862.
- Eddy S. K., *The Cold War between Athens and Persia ca. 448-412 BC*, CP 68, 1973.
- Eder B., *Argolis, Lakonien, Messenien: vom Ende der Mykinische Studien*,17, Wien, 1998.
- Eickstedt von Klaus-Valtin, *Beirage zur Topographie des antiken Piraus*, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας,Αθήνα, 1991.
- El-Abradi, *The Island of Pharos in Myth and History, Ancient Alexandria between Egypt and Greece*, W. V. Harris-G. Ruffini, Columbia Studies in the Classical Tradition, 26, Leiden, 2004.
- Erxleben E., *Die Kleruchien auf Euboa und Lesbos und die Methoden der attischen Herrschaft im 5 Jh.* Klio, 57 1975.
- Euben J.P.,*Platonic Noise*,Princeton,2003.
- Evans J. A. S., *The Recent Prominence of Themostocles*, AJP 108 1987.
- Fauber C. M., *Hermocrates and Thukydidēs: Rhetoric, Policy, and the Speeches in Thukydidēs History*, ICS,2001.
- Ferlauto F., *Il testo di Tucidide e la tradizione latina di Lorenzo Valla*, Palermo,1979.
- Fiedler K.G., *Reise durch alle Theile des Konigreiches Griechenland: in Auftrag der Koniglichen griechischen Regierung*, Leipzig,1841.
- Figueira T. ., *Aegina, Society and Politics*, Salem-New Hampshire, 1986.
- Figueira T. S., *Aigina, Society and Politics*, Salem, New Hampshire, 1986.
- Finley J.H., *The Unity of Thukydidēs History*, Harvard Studies in Classical Philology, 1967.

Finley M. I., War and Empire, κεφ. 5 στο *Ancient History: Evidence and Models*, London, 1985.

Finley, *The Fifth Century Athenian Empire: A Balance Sheet στο Imperialism in the Ancient World*, Cambridge, 1978.

Flaceliere, *Fouilles de Delphes, iii.4: Revue belge*,34,1956.

Fornara C. W., *The Chronology of the Samian War*, JHS 99, 1979.

Fornara C., *The Athenian Board of Generals from 501-404*, Historia Einzelschrift 16, Wiesbaden, 1971.

Fornara Charles W., *The Athenian Board of Generals from 501 to 404*, Historia Einzelschriften 16, Wiesbaden, 1971.

Fowler B., *Thukydides i.107-8 and the Tanagra Federal Issue*, Phoenix, 11, 1957.

Francis E. D. και M. Vickers, *Argive Oenoe, L'antiquite classique*, 54, 1985. *The Oenoe Painting in the Stoa Poikile and Herodotus Account of Marathon*, BSA 80, 1985.

Frazier Françoise, *L'homme face a l'action. Quelques employs de γνώμη chez Thukydide*,CCG,12,2001.

Frederiksen R., *Greek City Walls of the Archaic Period, 900-480 B. C.* , Oxford, 2011.

Frederiksen R., *Greek City Walls of the Archaic Period,900-480 BC*,Oxford,2011.

Fredrich C., *Thasos*, MBAI(A) 33,1908.

Freitag K., *Die Fahrverbindungen im Golf von Korinth, Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums*, 7, 1999, , E. Olhausen- H. Sonnabend, επιμ., Stuttgart, 2002.

Freitag K., *Oiniadai als Hafenstadt. Einige historischtopographische Überlegungen*, Klio 76, 1994.

French A., *The Guidelines of the Delian League*, Antichthon 22, 1988.

- Garland R., *The Greek Way of Death*, London, 1985.
- Garland R., *The Piraeus*, London, 1987.
- Gehrke H. J., *Die kulturelle und politische Entwicklung Akarnaniens vom 6. Bis zum 4 Jh. Y. Chr*, *Geographia Antiqua* 3-4, Scranton-Cambridge, 1995.
- Gherke H. J., *Geschichte des Hellenisimus*, Munchen, 1990.
- Gillespie C. M., *The Use of Εἶδος and Ἰδέα in Hippokrates*, CQ 6, 1912.
- Giovanni A. , G.Gottlieb, *Thukydides und die Anfage der athenischen Arche*, Haidelberg, 1980.
- Giovannini A., *Le Parthenon, le Tresor d'Athena et le tribute des allies*, *Historia*,39,1990.
- Goldscheider K., *Die Darstellung des Themistokles bei Herodot*, Freiburg im Breisgau, 1965.
- Goldscheider K., *Die Darstellung des Themistokles bei Herodot*, Freiburg im Breisgau,1965.
- Gomme A. W., A. Andrews, K. J. Dover, *A Historical Commentary on Thukydides*, 5 τομ., Oxford, 1945-1981.
- Gomme και P. J. Rhodes, *Thukydides History II*, Warminster, 1988.
- Gottlieb G., *Das Verhaltnis der außerherodoteischen Uberlieferung zu Herodot*, Frankfurt-Main,1963.
- Graf D., *Medism: The Origin and Significance of the Term*, JHS 104, 1984.
- Graindor P., *Histoire de l'ile de Skyros jusqu'en 1538*, Liege,1906.
- Grant J. R., *A note on the Tone of Greek Democracy*, CQ,15,1965.
- Greenwood Emily, *Thukydides and the Shaping of History*, London,2006.
- Groningen van B. A., *Herodotus historien*, Leiden, 1945.
- Haag M., *Alexandria. City of Memory*, Cambridge, 2004.

- Hahn B., *Die Insel Zypern*, Hannover, 1982.
- Hammond N.G.L., G.T.Griffith,*History of Macedonia*, Oxford,1979.
- Harris H. A., *Sport in Greece and Rome*, London , 1972.
- Harrison T., *Divinity and History, The Religion of Herodotus*, Oxford, 2000.
- Harvey D., *Women in Thukydides*, Arethusa, 1985.
- Heinrichs J., *Ionien nach Salamis: Die kleinasiatischen Griechen in der Politik und Politischen Reflexion des Mutterlands*, Bonn, 1989= Antiquitas,τ. 39.
- Highby Leo Ingenman, *The Erythrae Decree. Contributions to the Early History of the Delian League and the Peloponnesian Confederacy*, Klio , Beiheft 36, Leipzig, 1936.
- Hignett C., *Xerxes Invasion of Greece*, Oxford, 1963.
- Holladay A. J., *Sparta's Role in the First Peloponnesian War*, JHS 97, 1977.
- Holladay A. J., *The Détente of Kallias*, Historia, 35, 1986.
- Holladay A. J., *The Hellenic Disaster in Egypt*, JHS 109, 1989.
- Hornblower S., *A Commentary on Thukydides I*, Oxford, 1991.
- Hornblower S., *Narratology and Thukydides, Greek Historiography*, Oxford,1994.
- Hornblower S., *The Religious Dimension to the Peloponnesian War, Or, What Thukydides Does Not Tell Us*, HSCP 94,1992.
- Hornblower Simon, *Thukidides*, London, 1987.
- How W., Wells J., *A Commentary on Herodotus*, Oxford,1957.
- Huart Pierre, *ΓΝΩΜΗ chez Thukydide et ses contempains*, Paris,1973.
- Hubbard T.K.,*Pindar and Athens after the Persian wars, Gab es das Grichische Wunder? Griechenland zwischen dem Ende des 6. Und der Mitte des 5.Jahrhunderts v.Chr.D. Papenfuss-V.m. Strocka επιμ., Mainz,2000.*
- Hux G. L., *Early Sparta*, London, 1962.

Huxley G. L. , *Thukydides on the Growth of the Athenian power*, Proc. Royal Irish Acad. 83, 1983.

Irwin E., *Lest the things done by men become exitela. Writing up Aegina in a Late Fifth-Century Context, Aegina: contexts for choral lyric poetry: myth, history, and identity in the 5th Century B. C.*, Fearn, επιμ., Oxford, 2011.

Isaac B., *The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest, Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society*, 10. Leiden, 1986.

Jackson A. H., *The Original Purpose of the Delian League*, *Historia*, 18, 1969.

Jacoby F., *Atthis The Local Chronicles of Ancient Athens*, Oxford, 1949.

Jacoby F., *Patrios Nomos: State Burial in Athens and the Public Cemetery in the Kerameikos*, *JHS* 64, 1944.

Jacoby Felix, *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, 4, 5^{ος} αλ., (FGrHist) Weidmann, Berlin, 1923.

Jeffery L. H., *The Battle of Oinoe in the Stoa Poikile: A Problem in Greek Art and History*, *BSA* 60, 1965.

Junker H., *Die Politische Lehre von Memphis*, *Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin, 1941.

K. Raaflaub, *Beute, Vergeltung, Freiheit?*, *Chiron*, 9 1979.

Keaveney Arthur, *The Life and Journey of the Athenian Statesman Themistocles (524-460 B.C.) as a Refugee in Persia*, *Studies in Classics*, New York-Ontario, 2003.

Kienast H. J., *Die Stadtmauer von Samos, Deutsches Archaologisches Institut*, XV, Bonn, 1978.

Kienitz F., *Die politische Geschichte Agyptens vom 7. Bis zum 4. Jhdt. Vor der Zweitwende*, Berlin, 1953.

Kirchberg, *Die Funktion der Orakel im Werke Herodots*, *Hypomnemata* 11, Göttingen, 1965.

Kitto, *Poiesis*, Berkley, 1966.

Klussmann M., *Die Kämpfe am Eurymedon, Ludovico Herbst Johannei Hamburgensis professori emerito*, Hamburg, 1981.

Koselleck R., *Darstellung, Ereignis und Struktur, Vergangene Zukunft. Zur Semantik historischer Zeiten*, Frankfurt, 1989.

Kraeling E., *The Brooklyn Aramaic Papyri*, New Haven, 1953.

Lanckoronski K. G., *Städte Pamphylens und Pisidiens*, Prag-Wien-Leipzig, 1970.

Lapping B., *End of Empire*, London, 1987.

Laugaa M., *Le theatre de la digression dans le discours classique*, Semiotica 4, 1971.

Lavelle M. B., *Epikouroi in Thukydides*, AJP 110, 1989.

Lazaridis D., *Les Fortifications d'Amphipolis, La Fortification dans l'histoire du monde grec*, Paris, 1986.

Lazenby J. F., *The Spartan Army*, Warminster, 1985.

Le Goff J., *Costruzione distruzione della città murata. Un programma di riflessione e ricerca, La città e le mura*, C.De Seta-J. Le Goff, επιμ. Roma-Bari, 1989.

Leagon R. P., *Megara: The Political History of a Greek City-State ti 336 B.C.*, Ithaca and London, 1981.

Lebow Richard Ned, *The tragic vision of politics. Ethics, Interests, and Orders*, Cambridge, 2003.

Lehmann G. A., *Der erste Heilige Krieg-eine Fiktion?*, Historia, 29, 1980.

Lehmann G. A., *Perikles. Staatsmann und Stratege im klassischen Athen*, München, 2008.

Lenardon R. J., *The Archonship of Themistocles*, Historia, 5, 1956.

Lenardon R. J., *The Chronology of Themistocles Ostracism and Exile*, Historia, 8, 1959.

Lenardon R. J., *Thukydides and Hellenicos*, Studies McGreor. Classical Contributions, New York, 1981.

- Lendle O., *Die Auseinandersetzung des Thukydides mit Hellanikos*, *Hermes*, 92, 1964.
- Leppin H., *Thukydides und die Verfassung der Polis*, 66, 91, 165, 180, 1999.
- Lewis D. M., *Democratic Institutions and their Diffusion*, στα Proceedings of the 8th Epigraphic Congress 1982, Athens, 1984.
- Lewis D. M., *The Treaties with Leontini and Rhegium*, *ZPE* 22, 1976.
- Lewis D. M., *Themistocles Archonship*, *Historia*. 21, 1973.
- Lewis, *Persian Gold in Greek Internantional Relations*, *REA* 91, 1989.
- Lewis, *Persians in Herodotus*, στο *The Greek Historians: Literature and History: Papers Presented to A. E. Raubitschek*, Stanford, 1985.
- Lewis, *Towards a Historian's Text*, Princeton, 1952.
- Lexicon Thucydideum, Élie Ami Bétant, Oxford, 1843.
- Lintott A., *Violence, Revolution and Civil Strife in the Classical City*, London, 1982.
- Lloyd G., *Polarity and Analogy*, Cambridge, 1966.
- Lohmann H., *Melia, das Panionion und der Kult des Poseidon Helikonios*, *Asia Minor Studien, Neue Forschungen zu Ionien* 54, E. Schwertheim- E. Winter(επιμ.), Bonn, 2005.
- Loomis W. T., *Historia* 39, 1990.
- Loroux Nicole , *L'invention d'Athenes. Histoire de l'oraison funebre dans la "cite classique"*, Paris, 1981.
- Losada L., *The Fifth Column in the Peloponnisian War*, Leiden, 1972.
- Loukopoulou L.D., *Contribution a l'histoire de la Thrace propontique Durant la periode archaique*, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητος του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 9, Athenes, Paris, 1989.
- Luginbill R.B., *Chariton's Use of Thukydides History in introducing the Egyptian Revolt*, *Mnemosyne* 2000.

- Maier J. F., *Factoids in Ancient History: The Case of 5th Century Cyprus*, JHS 105, 1985.
- Martin R., *Living Architecture*, 1967.
- Martin Thomas, «*Ancient Greece: From Prehistoric to Hellenistic Times*», Yale University Press, 2001.
- Martin, *Sovereignty and Coinage in Classical Greece*, Princeton, 1985.
- Masciardi V., *Eine Insel im Meer der Geschichten. Untersuchungen zu Mythen aus Lemnos*, Potsdamer Altertumwissenschaftliche Beiträge (PAwB), 18, Stuttgart, 2008.
- McGregor M. F., *Studies in 5th Century Attic Epigraphy*, Norman, 1973.
- McNeal R. A., *Historical Methods and Thucydides I 103.1*. *Historia*, 19, 1970.
- McNeal R. A., *Historical Methods and Thucydides 1.103.1*, *Historia* 19, 1970.
- Meier M., *Probleme der Thukydides-Interpretation und das Perikles Bild des Historikers*, Tyche 2006.
- Meiggs R. and Lewis D., *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the 5th Century*, Oxford, 1988.
- Meiggs R., *The Athenian Empire*, Oxford, 1972.
- Hill G. F., *History of Cyprus I*, Cambridge, 1940.
- Meiggs, *The Foundation of the Delian League* (κεφ.3), και στον Rhodes, *The Athenian Empire* (Greece & Rome New Surveys in the Classics, αρθ. 17, 1985).
- Meritt B. D., *Proc. Amer. Philos. Assoc.* 128.2, 1984.
- Meyer W.-Christian, *Das Arsenal des Architekten Philon in Zea/Piraeus*, Karlsruhe, 1983.
- Mitchell B. M., *Cyrene and Persia*, JHS, 86, 1966.
- Moles J. L., *What's in a name? Herodotus on Themistocles*, *Histor* 3, 2000.
- Momigliano, *Secondo Contributo alla storia degli studi classici*, Roma, 1960.

Mosley D. J., *Die Grosse der Gesandtschaften in der antiken griechischen Diplomatie, Antike Diplomatie*, Darmstadt, 1979.

Mosley D. J. *Envoys and Diplomacy in Ancient Greece*, Historia Einzelschriften, 22 Wiesbaden, 1973.

Müller G., *Erzahlzeit und erzählte Zeit, Festschrift für P. Kluckhohn und H. Schneider*, Tübingen, 1928.

Müller G., *Morphologische Poetik Gesammelte Aufsätze*, Tübingen, 1968.

Munch H., *Studien zu den Excursen des Thukydides, Quellen und Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums III*, Heidelberg, Babel, 1935.

Murray O., *Das frühe Griechenland*, Nordlingen, 1982.

Nixon L., S. Price, *The Size and Resources of Greek Cities*, στο *The Greek City from Homer to Alexander*, Oxford, 1990.

Nunez Alonso, *Die Archaeologien des Thukydides (Xenia)*, (German Edition), 2000.

O'Neil J. L., *The Origins and Development of Ancient Greek Democracy*, Lanham, 1995.

Oldfather W., RE, *Making the Classics Relevant to Modern Life*, 2004.

Ormerod Henry A., *Piracy in Ancient World. An Essay in Mediterranean History*, Liverpool-London, 1924.

Osborne M., *Naturalization in Athens*, Brussels, 1981.

Osborne R., *Classical Landscape with Figures*, London, 1957.

Osborne R., *The Erection and Mutilation of the Herms*, PCPhS 211, 1985.

Ostwald M., *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*, Berkeley-Los Angeles, 1986.

Page D. L., *Sappho and Alceaus*, Oxford, 1955.

Papaioannou K., *Griechische Kunst, Ars Antiqua*, 4, Freiburg, 1972.

Papanikolaou I.- G. Roberts- G. Deligiannakis et al., *The Sparta Fault, Southern Greece: Tectonic Geomorphology, Seismic Hazard Mapping and Conditional Probabilities*, 2nd INQUA-IGCP-567 International Workshop on Active Tectonics, Earthquake Geology, Archaeology and Engineering, Corinth, Greece, 2011.

Pardo F. *Crono y Briareo en el umbral del Oceano*, Pena V., Wagner C., Mederos A., *La Navegacion Fenicia: Tecnologia naval derroteros*, Madrid, 2007.

Parke H. W., *The Oracles of Zeus*, Oxford, 1967, σελ. 216, και Debnar Paula, *Speaking the Same Language. Speech and Audience in Thukydides Spartan Debates*, Michigan, 2004.

Parke H. W., *The Oracles of Zeus. Dodona, Olympia, Ammon*, Oxford, 1967.

Parke R. Parker, *Spartan Religion, Classical Sparta: Techniques Behind her Success*, A. Powell, επιμ., London, 1989/Wormell, *The Delphic Oracle*, Oxford, 1956.

Parret H., *Les temps du temporalisateur, Temps et Discours, La pensee linguistique 4*, 1993.

Paton W. R. και E.L.Hicks, *The Inscriptions of Cos*, Oxford, 1891.

Pearson L., *The Local Historians of Attica*, Oxford, 1942.

Petit Th., MALIKA. *L'identite composite du Dieu-Roi d' Amanthonte sur le sarcophagi de New York*, S. Fourrier-G. Grivaud, *Identites croisees en un milieu mediteraneen: le cas de Chypre* (Actes du Colloque de Rouen, Mars 2004), Rouen, 2006. et *La course agenouillee de L' Heracles Cypriote*, Ktema 32, 2007.

Pfeiffer R., *History of Classical Scholarship*, ii, Oxford, 1976.

Pickard-Cambridge, *Dramatic Festivals of Athens*, αναθεωρημένο από τους J. Gould και D. M. Lewis, Oxford, 1988.

Podlecki A.J., *Cimon, Skyros and Theseus Bones*, JHS 91, 1971.

Poetscher W., *Gotter und Gottheit bei Herodot*, Wien Stud. 71, 1958.

Pogiatzi El., *Die Grabreliefs auf Zypern von der archaischen bis zur römischen Zeit, Peleus, Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns*, 23, Mannheim-Mohneesee, 2003.

Pollauer G., *Geheimnisvolles Lemnos. Die von Frauen beherrschte Insel*, Klagenfurt, 2007.

Polly Low, *Looking for the language in Athenian Imperialism*, JHS, 2005.

Potter T., *Roman Italy*, London, 1987.

Price Jonathan, *Thykydides and Internal War*, Cambridge, 2001.

Pritchett W. K., *Historia*, 18, 1969.

Quack J. F., *Inaros, Held von Athribis*, R. Rollinger-B.- Truschnegg(επιμ.), *Altertum und Mittelmeerraum: Die antike Welt diesseits und jenseits der Levante*, Stuttgart, 2006.

Quinn T., *Athens and Samos, Lesbos and Chios*, Manchester, 1981.

Randa Sabry, *Strategies discursives: Digression, transition, suspens* (Studies in history and the social sciences), 1992.

Rankin H. D., *Archilochus of Paros*, New Jersey, 1977.

Rawlings H., *Thukydydes on the Purpose of the Delian League*, Phoenix, 31, 1977.

Reboreda Morillo S., *L'arc et les fleches en Grece*, *Dialogues d' Histoire Ancienne*, 22 (2), 1996.

Reece D. W., *The Battle of Tanagra*, JHS 70, 1950.

Rhodes P.J., *The Delian League to 449 B.C.*, CAH, V, 1992.

Rhodes, *The Athenian Empire, Greece and Rome New Surveys in the Classics*, αρτθ.17, 1985.

Robertson N., AJAH 5, 1980.

Robertson N., *The Myth of the First Sacred War*, CQ 28, 1978.

Robinson E. W., *Thukydidean Sieges, Prosopitis and the Hellenic Disaster in Egypt, ca 460-454 B. C.*, CLAnt, 1999.

Romilly Jacqueline de, *Histoire et raison chez Thucydide*. Paris, les Belles lettres, 2005, (Collection d'études anciennes. Série grecque).

Romilly Jacqueline de, *Thucydide et l'Impérialisme Athénien*, 2000.

Roobaert Arlette, *Isolationnisme et Imperialisme Spartiates de 520 a 469 avant J.-C.*, Fonds Rene Draguet, Academie Royale de Belgique, II,Leuven, 1985.

Roux G., *L'Amphictionie, Delphes et le temple d'Apollon au iv siècle*, Lyon, 1979.

Roy J., *The Mercenaries of Cyrus*, Historia 16, 1967.

Ryder T. T. B., *Thukydides and Athenian Strategy in the Early 450's, Greece and Rome*, 25, 1978.

Salmon P., *La Politique égyptienne d' Athenes*, Brussels, 1965.

Salmon, *Wealthy Corinth, A History of the City to 338 B. C.* Archaeological Institute of America, Oxford, 1984.

Schadewaldt W., *Die Exkurse des Thukidides, Die Geschichtsschreibung des Thukydides. Ein Versuch*, Berlin, 1929.

Schiller von F., *Der Ring des Polykrates*, 1978.

Schreiner J.H., *More Anti-Thukydidean Studies in the Pentekontaetia*, SO,1997.

Schuller W.,*Die Herrschaft der Athener im Ersten Attischen Seebund*,Berlin,New York,1974.

Schulz Raimund, *Die Antike und das Meer*, Darmstadt, 2005.

Schwartz E., RE 5, 1, 1905, 663-704, K.S. Sacks, *Diodorus Sicilus and the First Century*,(Princeton 1990).

Scranton Robert Lorenz, *Greek Walls*,Cambridge,1941.

Sealey R., *History of the Greek City-States*, Berkley and London,1976.

- Sealey R., *The Great Earthquake in Lacedaemon*, *Historia*, 6,1957.
- Sealey R., *The Origin of the Delian League, Ancient Society and Institutions*, Ehreberg Studies, Εκδ. E.Badian, Oxford, 1966.
- Seibt G., *Griechische Soldner im Achaimenidenreich*, Munchen, 1977.
- Shahar Y., Josephus Geographicus. *The Classical Context of Geography in Josephus, Texts and Studies in Ancient Judaism*, 98, Tübingen, 2004.
- Sheppard-Evans, John G.-Lewis, *Notes on Thukydides original and compiled, Books I,II and III*, London, 1889.
- Shipley G., *A History of Samos*, Oxford, 1987.
- Shipley G., *The Limits of War, War and Society in the Greek World*, London-New York, 1993.
- Sidnell Ph., *Warhorse: Cavalry in Ancient Warfare*, London, 2006.
- Siewert P., *Der Eid von Plataiai*, München, 1972.
- Smarczyk B., *Untersuchungen zur Religionspolitik und politischen Propaganda Athens im delisch-attischen Seebund*, Munich, 1990.
- Smart J.D., *Kimon's Capture of Eion*, *JHS* 87, 1967.
- Snodgrass A. M., *The Historical Significance of Fortification in Archaic Greece, La fortification dans l'histoire du monde grec*. Paris, 1986.
- Snodgrass A., *The Historical Significance of Fortification in Archaic Greece, La Fortification dans L' histoire du monde grec, Actes du colloque international, Valbonne, Decembre 1982*, Paris, 1986.
- Sommer Katja I.L., *Techne und Geschichte. Eine diskursgeschichtliche Studie zu Thykydides, Habelts Dissertationsdrucke, Reihe Alte Geschichte*, Bonn, 2006.
- Sonnabend H., *Thukydides*, Hildesheim, 2004.
- Sourvinou-Inwood C., *Theseus Lifting the Rock and a Cup Near the Pithos Painter, επίσης στο JHS 91*, 1971.

- Spence I. G., *The Cavalry of Classical Greece*, Oxford, 1995.
- Starr C. G., *Thukydides on Sea Power*, *Mnemosyne* 31, 1978.
- Stein F. J., *Dexippus et Herodianus: rerum scriptores quatenus Thukydidem secuti sint*, Bonn, 1957.
- Stierlin H., *Kleinasiatisches Griechenland*, Stuttgart-Zurich, 1986.
- Strasburger H., *Herodot und das perikleische Athen*, *Historia*, 4, 1955.
- Strauss B.S., *Athens after the Peloponnesian war: Class, Faction, and Policy 403-386 B.C.* London-Sydney, 1987.
- Stylianou, *Thucydides, the Panionian Festival, and the Ephesia* (III 104), *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* Bd. 32, H. 2 2nd Qtr., 1983.
- Taylor A. E., *Varia Socratica*, I, Oxford, 1911.
- The Cambridge Ancient History, book V *The Fifth Century B. C.*, Cambridge, 2006.
- Theunissen M., *Pindar, Menscenlos und Wende der Zeit*, München, 2000.
- Thommen Lukas, *Sparta. Verfassungs- und Sozialgeschichte einer griechischen Polis*, Stuttgart, 2003.
- Thompson W. E., *ΦΟΡΟΣ: Tribute to B.D. Meritt*, New York, 1974.
- Tomlinson Richard Alan, *Argos and the Argolid, From the End of the Bronze Age to the Roman Occupation*, London, 1972.
- Toy S., *A History of Fortification from 3000 B.C. to A.D. 1700*, London, 1955.
- Toynbee A. J., *Some Problems of Greek History*, Oxford, 1969.
- Travlos J., *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, London, 1971.
- Tsakmakis Antonis, *Thukydides uber die Vergangenheit*, *Classica Monacensia, Munchener Studien zur klassischen Philologie*, 11, Tübingen, 1995.
- Ulrichs N. H., *Topography of the Harbours and position of the Long Walls of Athens*, London, 1847.

- Unz R. K., *Chronology of the Pentekontaetia*, CQ,26,1986.
- Vasunia Ph., *The Gift of the Nile: Hellenizing Egypt from Aeschylus to Alexander*, Berkeley-Los Angeles,2001.
- Vian F., *Les origines de Thebes, Cadmos et les Spartes, Etudes et Commentaires*, 48, Paris,1963.
- Vleeming S. P., *Some Coins of Artaxerxes and other Short Texts in the Demotic Script found on Various Objects and Gathered from many Publications*, Studia Demotica, V Leuven,2001.
- Vogt J., *Das Bild des Perikles bei Thukydides*, Hist. Zeitschrift, 182, 1956.
- Vott A., *Silting up Oiniadai's harbours (Acheloos River delta, NW Greece). Geoarchaeological implications of late Holocene landscape changes*, Geomorphologie: processus, environment, 2007.
- Vowinckel Annette, *Geschichtsbegriff und Historisches Denken bei Hannah Arendt*, Koln-Weimar-Wein,2001.
- W.G.G Forrest και D.L.Stockton, *Historia*, 36,1987.
- Walbank F. W., *Historical Commentary on Polybius*, 3 τομ., Oxford, 1957-1979.
- Walker P. K., *The purpose and method of the Pentekontaetia in the Thukydides book 1*, Class. Quart. 7, 1957.
- Walz Chr., *Rhetores Graeci*, Osnabruck, 1968, ανατύπωση από την έκδοση του 1832-1836, Tübingen, VIII 754.
- Wecowski M., *The Hedgehog and the Fox: Form and Meaning in the Prologue of Herodotus*, JHS 124, 2004.
- Weidauer K., *Thukydides und die hippokratischen Schriften*, Haidelberg, 1953.
- Wells J., *Studies in Herodotus*, Oxford, 1923.
- Welter G., *Aigina*, Berlin, 1938.

Westlake H. D. *The Two Second Prefaces of Thukydides, Studies in Thykudides and Greek History*, Bristol, 1989.

Westlake H. D., *Individuals in Thukydides*, Cambridge, 1968.

Westlake H. D., *Thukydides and the Pentekontaetia*, CQ 49, 1955.

Westlake, *Athens and Amorges*, Phoenix 31, 1977.

Westlake, *Thukydides and the Athenian Disaster in Egypt*, Essays, κεφ. 4 (ανατύπωση του άρθρου στο CP 45, 1950).

Wickert K., *Der peloponnesische Bund von seiner Entstehung bis zum Ende des archidamischen Krieges*, διδ. διατρ., Erlangen, 1961.

Wiedemann T., *Thukydides, Women and the Limits of the Rational Analysis*, G&R, 1983.

Wilamowitz, *History of Classical Scholarship*, London, 1982.

Wildgen W., *Hand und Auge. Eine Studie zur Repräsentation und Selbstrepräsentation* (kognitive und semantische Aspekte). 1993.

Will Ed., *Histoire politique du monde hellénistique*, I, Nancy, 1979.

Winter F. *Greek Fortifications*, London, 1971.

Winton R. H., *The arche of the Ayhenians and the Athenian Empire*, Mus Helv. 38, 1981.

Woodhead A., *The Institution of the Hellenotamiae*, JHS 79, 1959.

Worley L., *Hippeis: The Cavalry of Ancient Greece*, Boulder, 1994.

Wycherley R. E., *Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, 1976.

Wycherley R.E., *The Stones of Athens*, Princeton, 1978.

Wycherley, *Stones of Athens*, Princeton, 1978.

Zeilhofer G., *Sparta, Delphoi und die Amphiktyonen im 5 Jahrhundert vor Christus*, διδ. Διατρ. Erlangen, 1959.

Zeilinga J. de Boer- D. Th. Sanders, *The Decline of Ancient Sparta: A Tale of Hoplites, Helots, and a Quaking Earth*, *Earthquakes in Human History: the Far-Researching Effects of Seismic Disruptions*, Princeton, 2005.

Ziegler K., *Der Ursprung der Exkurse im Thukydides*, RhM 78, 1929.

Ελληνόγλωσση

- Bostford & Robinson, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1979.
- Claude Mosse Annie Schnapp- Gourbeillon, *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας (2.000-31 π. Χ)*, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2003.
- Hornblower Simon, *Θουκυδίδης: Ο ιστορικός και το έργο του*, Εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα, 2003.
- Lesky Albin, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη, 2006.
- Nesselrath, Heinz-Gunther, *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία, τ. Α' Αρχαία Ελλάδα*, Εκδ. Δημ Ν. Παπαδήμα, Αθήνα, 2005.
- Scott M., *Δελφοί: Το κέντρο του Αρχαίου Κόσμου*, Εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα, 2014.
- Trede M., *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας τ. ΙΙ*, Αθήνα, 2001.
- Wilcken Ulrich, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, Αθήνα, 1976.
- Β.Λ.Κωνσταντινόπουλος, Δ.Κ.Πανομήτρος, *Το ύφος του αρχαίου ελληνικού πεζού λόγου*, επιμ. Γ.Ξανθάκη Καραμάνου, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2010.
- Ζαλοκώστας Χ., *Σωκράτης. Ο προφήτης τής αρχαιότητας*, Αθήνα, 1996.
- Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας, τ.3 *Χρυσός Αιώνας, Από τα Περσικά στον Πελοποννησιακό Πόλεμο*, Cambridge University, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2005.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Α Κλασικός Ελληνισμός*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000.
- Κωνσταντινίδου Μ., *Η νήσος Σκύρος*, Αθήνα, 1901.
- Μητροπολίτου Πέργης Ευάγγελου Γαλάνη, *Η Πέργη της Παμφυλίας*, Ανάλεκτα Βλατάδων, Θεσσαλονίκη, 1983.
- Πανομήτρος Δ., *Η Έννοια της Πρόνοιας στο έργο του Ηροδότου*, διδ. Διατρ. Αθήνα, 1997.

Πόθου Β., *Θουκυδίδου Αρχαιολογία και Πεντηκονταετία*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2012.

Σεφέρη Γ., *Σαλαμίνα της Κύπρου*, Σαλαμίνα, Κύπρος, Νοέμβρης 1953.

Στ. Οικονομάκης, *Τά σωζόμενα Ίθώμης, Μεσσήνης, και τῶν πέριξ μετὰ χάρτου χωρογραφικοῦ*, Καλαμάτα, 1879.

Πρωτογενείς Πηγές

Aeschylus, *Aeschylus, with an English translation* by Herbert Weir Smyth, Ph. D. in two volumes. 1. *Persians*. Cambridge. Cambridge, Mass, Harvard University Press, London, William Heinemann, Ltd. 1926.

Aquila, *Interpres Veteris Testamenti Sm. Es. 7.7*.

Aristophanes. *Knights. The Complete Greek Drama*, vol. 2. Eugene O'Neill, Jr. New York. Random House. 1938.

Cointilianus, *Institutio Oratoria* IV 3. 14.

Cycladum et Sporadum extimam, *Naturalis Historiae* IV 23. *Naturalis Historia*. Pliny the Elder. Karl Friedrich Theodor Mayhoff. Lipsiae. Teubner. 1906.

Diodori Bibliotheca Historica, Vol 1-2. Diodorus Siculus. Immanuel Bekker. Ludwig Dindorf. Friedrich Vogel. in aedibus B. G. Teubneri. Leipzig. 1888-1890.

Dio's Roman History. Cassius Dio Cocceianus. Earnest Cary. Herbert Baldwin Foster. William Heinemann, Harvard University Press. London; New York. 1914.

Flavius Josephus, *Flavii Iosephi oper*, B. Niese. Berlin. Weidmann. 1892.

Hellenica Oxyrhynchia 12,3. Bruce, I. A. F., *A Historical Commentary on the Hellenica Oxyrhynchia*. Cambridge, 2007.

Herodotus, with an English translation by A. D. Godley. Cambridge. Harvard University Press. 1920.

Hornblower Simon, *Θουκυδίδου Ιστορίαι τ. Α' Βιβλία 1-3* σελ. 325, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2006.

Lucian. *Works. with an English Translation* by A. M. Harmon. Cambridge, MA. Harvard University Press. London. William Heinemann Ltd. 1913

Lycophron. Alexandra. A.W. Mair. London: William Heinemann, New York: G.P. Putnam's Sons. 1921.

Pausanias. *Pausaniae Graeciae Descriptio*, 3 vols. Leipzig, Teubner. 1903.

- Plato, *Platonis Opera*, ed. John Burnet, Oxford University Press, 1903, 285 d-e.
- Plutarch. *Plutarch's Lives. with an English Translation* by. Bernadotte Perrin. Cambridge, MA. Harvard University Press. London. William Heinemann Ltd. 1914.
- Pollux, Julius, of Naucratis, *Onomasticon*, Dindorf, Wilhelm, 1802-1883. VI 162.
- Strabo. ed. H. L. Jones, *The Geography of Strabo*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, London, William Heinemann, Ltd. 1924, XI 14.12.
- Thukydidis Historiae* Vol. II, Lipsiae: In Aedibus B.G. Teubneri MCMXXV, Carolus Hude.
- Titus Libius, *Ad urbe condita* XXXVII 23.3.
- Xenophon. *Xenophon in Seven Volumes*, 3. Carleton L. Brownson. Harvard University Press, Cambridge, MA; William Heinemann, Ltd., London. 1922.
- Xenophon. *Xenophontis opera omnia*, vol. 1. Oxford, Clarendon Press. 1900 (repr. 1968).
- Αριστοτέλους Πολιτικά*, 1267b. Aristotle. *Aristotle in 23 Volumes*, Vol. 21, translated by H. Rackham. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1944.
- Αριστοφάνους Ειρήνη, στ. 145, *Aristophanes. Aristophanes Comoediae*, ed. F.W. Hall and W.M. Geldart, vol. 1. F.W. Hall and W.M. Geldart. Oxford. Clarendon Press, Oxford. 1907.
- Δημοσθένους *Κατὰ Ὀλυμπιοδώρου βλάβης*, 20. Demosthenes. *Demosthenis. Orationes*. ed. W. Rennie. Oxonii.e Typographeo Clarendoniano. 1931.
- Ιακώβ Ι. Δανιήλ, *Αισχύλος Πέρσες*, Εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2005.
- Ισοκράτους Ἀρεοπαγитικός, 66, Isocrates. *Isocrates with an English Translation in three volumes*, by George Norlin, Ph.D., LL.D. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1980.
- Ιφιγένεια ἐν Ταύροις* 912, Euripides. *Euripidis Fabulae*, vol. 2. Gilbert Murray. Oxford. Clarendon Press, Oxford. 1913.

Κικέρωνας, *De re publica*, III 44.

Λυπουρλής Δ., *Αριστοτέλης, Ρητορική Β' Γ'*, Εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2004.

Νεμεόνικος VII 67. Θ.Γ.Μαυρόπουλος, *Πίνδαρος, Επινίκιοι: Πυθιονικοί-Νεμεόνικοι*, Εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2008.

Ομήρου Ιλιάς Δ' 406, Homer. *Homeri Opera in five volumes*. Oxford, Oxford University Press. 1920.

Παυσανίας, *Ελλάδος Περιήγησις*, III 10. 7.

Πλάτωνος Γοργία, Η.Βάβουρας, *Πλάτων Γοργίας*, Εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2008.

Πλάτωνος Πολιτεία, VI 486e, Θ.Γ.Μαυρόπουλος, *Πλάτων Πολιτεία*, Εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2006.

Πλάτωνος Πρωταγόρα 321b, Ι.Σ. Χριστοδούλου, *Πλάτων Πρωταγόρας*, Εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2004.

Πλίνιος, *Naturalis Historiae XXXIV 2.2. Naturalis Historia*. Pliny the Elder. Karl Friedrich Theodor Mayhoff. Lipsiae. Teubner. 1906.

Πολυβίου, *Ιστορίαι*, II 36.1: III 2.7: IV 9.1. *Historiae*. Polybius. Theodorus Büttner-Wobst after L. Dindorf. Leipzig. Teubner. 1893.

Ράπτης Α. Γ., Πλούταρχος, *Παράλληλοι Βίοι, Θεμιστοκλής-Κάμιλλος*, Εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2006.

Τρύφωνος, *Περί Τόπων*, A de Velsen, *Tryphonis Grammatici Fragmenta*, Amsterdam, 1965, από την ανατύπωση της έκδοσης του 1853, Berlin.

Φιλοστράτου, *Ηρωϊκός*, 53.2, *Flavii Philostrati Opera*, Vol 2. Philostratus the Athenian. Carl Ludwig Kayser. in aedibus B. G. Teubneri. Lipsiae. 1871.